

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**А.МЫРСАБЕКОВ АТЫНДЫГЫ ОШ ГУМАНИТАРДЫК-
ПЕДАГОГИКАЛЫК ИНСТИТУТУ**

Д 13.18.573 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 370:947.1 (575.2)

ЗУЛУЕВ БЕКМУРЗА БЕКБОЛОТОВИЧ

**ХІХ КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫНДАГЫ ЖАНА ХХ
КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ БИЛИМ БЕРҮҮ ТАРМАГЫНЫН
ТАРЫХЫЙ ӨНҮГҮШҮ (ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНҮН МИСАЛЫНДА)**

**13.00.01 – жалпы педагогика, педагогиканын жана билим берүүнүн
тарыхы**

**Педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган
ДИССЕРТАЦИЯ**

Илимий кеңешчи:

педагогика илимдеринин доктору, профессор Муратов А.Ж.

Ош – 2018

МАЗМУНУ

ИЗИЛДӨӨ ЖӨНҮНДӨ ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ.....	7
БИРИНЧИ БАП. XIX КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫНДАГЫ ЖАНА XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНҮН БИЛИМ БЕРҮҮ ТАРМАГЫНЫН ТАРЫХЫЙ ӨНҮГҮШҮН ТАЛДООНУН ИЗИЛДЕНИШИНЕ ОБЗОР	
1.1. XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн тарыхый-социалдык абалы.....	15
1.2. XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагын тарыхый-педагогикалык өңүттөн изилдөөнүн эволюциясы.....	26
Биринчи бап боюнча корутунду.....	34
ЭКИНЧИ БАП. ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНДӨГҮ БИЛИМ БЕРҮҮ ТАРМАГЫН ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	
2.1. XIX кылымдын экинчи жарымында жана XX кылымдын башында Фергана өрөөнүндөгү билим берүү тармагын изилдөөнүн тарыхый, философиялык, психологиялык, педагогикалык методологиясы.....	37
2.2. XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагынын тарыхый өнүгүшүн педагогикалык аспектиден изилдөөнүн методдору.....	45
Экинчи бап боюнча корутунду.....	52
ҮЧҮНЧҮ БАП. XIX КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫНДАГЫ ЖАНА XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНДӨГҮ МЕКТЕБ, МЕДРЕСЕЛЕРДЕГИ ОКУУ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН УЮШТУРУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ, БИЛИМ БЕРҮҮНҮН МАЗМУНУНУН, ПРИНЦИПТЕРИНИН, КАРАЖАТТАРЫНЫН ЖАНА ФОРМАЛАРЫНЫН САЛТТУУЛУГУ ЖАНА НОВАТОРЛУГУ	
3.1. Фергана өрөөнүндөгү медреселердин башаты: атактуу бүтүрүүчүлөрү, вакуп системасы.....	55

3.2. Ош шаарындагы ислам окуу жайларынын ачылышынын тарыхый өбөлгөлөрү.....	62
3.3. Фергана өрөөнүндөгү эң чоң жана атактуу медреселер.....	88
3.4. Борбор Азияга араб билим берүү системасынын киргизилиши.....	119
3.5. Куранды жана хадистерди үйрөтүүнүн тарыхы жана таалим-тарбиялык мааниси.....	129
3.6. Борбор Азияда орто кылымдарда жашаган энциклопедист-аалымдардын эмгектерин медреселерде окуп-үйрөнүүнүн мааниси жана мазмуну.....	134
Үчүнчү бап боюнча корутунду.....	176

**ТӨРТҮНЧҮ БАП. ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНДӨ БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ
ЖАДИД ЖАНА ОРУС-ТУЗЕМ МЕКТЕПТЕРИНИН ПАЙДА
БОЛУШУНУН КООМДУК-ТАРЫХЫЙ ӨБӨЛГӨЛӨРҮ,
ПЕДАГОГИКАЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮКТӨРҮ**

4.1. Фергана өрөөнүндөгү жадидчилик багытындагы билим берүү уюмдарынын тарыхый орду, педагогикалык системасынын өзгөчөлүктөрү.....	181
4.2. Орус-тузем мектептеринин педагогикалык системасы жана алардын элге билим берүүдөгү ролу.....	210
4.3. XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү уюмдарынын салыштырма педагогикалык анализи.....	226

Төртүнчү бап боюнча корутунду.....	243
ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫК ЖАНА СУНУШТАР.....	246
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ.....	250
ТИРКЕМЕЛЕР.....	293

**ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕРДИН, КЫСКАРТУУЛАРДЫН, ТЕРМИНДЕРДИН
ТИЗМЕСИ**

Азанкана (мунара) – мечиттердеги намазга чакырып азан айтылуучу бийик жер.

Акжуваз – шалыдан күрүч бөлүп алчу станоктор.

Аптик («хафтияк») – курандын жетиден бир бөлүгүн кыскартып берген китеп.

Атун-биби мектеби (отиной мектеб) – кыздар билим алган мектебдер.

Атинча – диний билимге ээ жана кыздарды окуткан аялдар.

Вакуп (арабча – вакф, көптүк санда – вукуф; сөзмө-сөз которгондо – үстүнөн кароо орнотуу) – мусулман укук термини, кандайдыр бир адамдын, бийликтин дин мекемесине сый кылып берген же осуят кылып калтырган мүлкү.

Даараткана – мечиттердин намаз алдынан дааратка жуунуучу жайлары.

Далаилхона – сооптуу иш катары арабча билбеген чоң кишилерди «Далаил-хайрот» китебин окуп өздөштүрүүгө үйрөткөн окуу уюмдары.

Дарскана – мектеб-медреселердеги окуу бөлмөлөрү.

Датка – Кокон хадыгындагы бийик даража.

Жадид, жадид мектептери – «усулу жадид», же «жадид», «жаңы тартип», «жаңы усул» деп аталган билим берүү уюмдары. Аларды жалпысынан «жадид» мектептери деп койгон. «усулу кадим», б.а., «кадимки» («эски») усулдан айырмаланып, «жаңы усул» деген ыкмалар менен окуткан диний медреселер жана мектептер.

Жадидчилер – жадид кыймылын, жадид мектептерин колдоочулар.

Ислам окуу жайлары – ислам динин үйрөтүүчү окуу жайларынын жалпы аты (мектеб, медресе).

Каары – куранды жатка билген адам.

Каарыхана (каарыкана) – көзү азиз чоң кишилер жатып окушкан, аларга каарыбашы куранды жаттаткан окуу уюмдары.

Кадим, кадим мектептери – «усулу жадид» билим берүү уюмдарынан айырмаланып, эски усулдар менен окуткан диний медреселер жана мектептер.

Кожо, төрө, дамбылда, молдо – ислам дининин илим-билим таратуучу кишилери.

Куран («кор’ан», «кара» – «окуу» деген сөздөн алынган), аны алла таала жердеги өкүлү Мухаммед пайгамбар (570-632-жж.) аркылуу өз пенделерине жиберген. Куран – мусулмандардын адептик эреже-нормаларын белгилеген, анын жоболору ар бир мусулман пендеси үчүн ыйык эсептелген.

Майжувар – пахтадан май сыгып алчу станоктор.

Медресе – орто жана жогорку билим берүүчү мусулман окуу жайлары. Араб тилиндеги «мадараса» деген сөздөн келип чыккан, бизче «үйрөнүү», «бир нерсени билип алуу», «окуп билүү».

Мектеб (мактаб) – башталгыч билим берүүчү мусулман окуу жайлары.

Мударис – ислам дини боюнча билимдүү адистер болуп, фикх, ислам адаби, хадистаануу, ислам укугу, араб тилинин грамматикасы боюнча медреселерде сабак бергендер.

Мударискана – мударистер бөлмөсү.

Мутавали – медреселердин уюштуруучулары жана ээлери, алар хандар, ханайымдар, ханзаадалар, ири соодагерлер, диний аалымдар, молдолор, бектер, манаптар, кол башчылар жана тигил дүйнөнү ойлоп соопчулук кылгысы келген колунда бар адамдар болгон.

Намазкана (мечит) – мектеб-медреселердеги намаз окуучу жайлар.

Сандал – суукта алдына от жагылып турган үстөл сыяктуу буюмдар.

Орус-тузем мектептери – орус жана жергиликтүү элдердин балдарын бирге окуткан Падышылык Орусия тарабынан ачылган мектептер.

Парваначы – Кокон хандыгындагы бийик даража, хандан кийинки экинчи киши.

Талаба – медреселердин жана мектебдердин окуучулары, студенттери.

Үжүрө (кельи) – мектеб-медреселердеги жатакана бөлмөлөрү.

Фикх – мусулман укук илими (ислам юриспруденциясы).

Хадис (араб тилинен, бизче – «жаңылык», «кабар», «аңгеме»). Аларда Мухаммед пайгамбардын кылган иштери, айткан сөздөрү мусулмандардын

диний-укуктук эреже-нормалары катары берилет.

Чаркитаб («чаркитаб», же кыргызча которгондо «төрт китеп») – IX кылымда эле Шарафутдин аль-Бухари тарабынан түзүлгөн жана XII кылымдын этек ченинде Фаридитдин Аттар кошумча киргизген мектебдин окуу китеби.

КИРИШУУ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасы эгемендүү мамлекет болгон ХХ кылымдын соңку он жылдыгынан тартып улуттун өзүн өзү таануусу, иденттүүлүгүн жана менталитетин түшүнүүсү жаңы бийиктикке көтөрүлдү, тарыхка жана улуттук башка баалуулуктарга көз карашы прогрессивдүү тарапка кайрай өзгөрдү. Элдин жана мамлекеттин, улуттун өткөн мезгили кайра бир жолу электен өткөрүлүп, мурдагы айтылбай кеткен «ак тактар» айтылып, жазылбай кеткен учурлар толукталды, бул илимий калыс жана объективдүү баа эч кимге көз каранды болбогон эгемендүүлүктүн таасиринен улам айтыла баштады. Тоталитардык-бюрократиялык, буйрукчул коомдун чидеринен бошогон кыргызтаануучулар илимий чөйрөгө жана жалпы эле окурмандарга жаңы эмгектерин тартуулашты.

Бул тарыхый, философиялык, саясий процесс болгон, ал мезгил аралыгындагы жана территориялык аймактагы билим берүү уюмдарынын абалын кароо үчүн азыркы коомдук илимдердин, анын ичинде педагогиканын парадигмаларын ааламдашууга, компетенттүүлүккө, интеграциялык процесске, тарыхка жана педагогиканын тарыхына саясатташпаган объективдүү көз карашка буруунун зарылдыгы келип чыкты. Натыйжада «замана» багытындагы акындардын (Арстанбек, Калыгул, Молдо Ныяз, Молдо Кылыч, Туяк ырчы, Алдаш Молдо, Жеңижок, Эшмамбет, Эсенаман ж.б.) мурда реакциячыл деп тыюу салынган китептери чыкты; советтик учурда сталиндик репрессияга туш келген авторлор (К. Тыныстанов, И. Арабаев, Казыбек казалчы ж.б.) акталып, чыгармалары жарыяланды; кыргыз тарыхын кылдат жазса да, эмгектери «кара ящикке» салынган тарыхчылар (Б. Солтоноев, О. Сыдыков, Ж. Абдырахманов, Б. Исакеев ж.б.) эл тарабынан өз баасын алууга татыды; феодалдар, эзүүчү тап, бай-манаптар деп калкка терс жактары гана айтылып келген тарыхый личносттордун (Атаке, Жантай, Шабдан, Алымбек, Тайлак, Боронбай, Ормон, Төрөгелди, Байзак, Байтик ж.б.) оң жактары көрсөтүлүп, улуттук тарыхтагы орду даңазаланды; жаңы көз караштыгы 14 томдук «Кыргыздар», 10 томдук «Кыргыз адабиятынын тарыхы», 3 томдук «Кыргыз тарыхы» ж.б.

фундаменталдуу эмгектер элге тартууланды.

Мына ушул процессте эл агартуунун жана билим берүүнүн тарыхында да кайра каралууга тийиш болгон көп проблемалар бар экендиги талашсыз. Биздин изилдөөнүн *проблемасы* да тарых жана педагогика илимдеринин объектисине кирип, биринчиси, тарыхый фактылар, маалыматтар менен теманы ачып берүү; экинчиси, тарыхый бир доордогу агартуу жана билим берүү процессин педагогикалык аспектиден карап, окутуу системасын, окуу программаларын, окуу китептерин, окуу каражаттарын, предметтерди үйрөтүү методикасын, окуу уюмдарынын кадрлар менен камсыздалышын анализдеп жаңыча прагматикалар жана көз караштар менен анализ берүүгө байланыштуу болду.

Биздин бул теманы тандообуздун себеби: биринчиси – азыркы учурда Өзбекстанга, Кыргызстанга жана Тажикстанга карап калган Фергана өрөөнү XIX кылымдын экинчи жарымында жана XX кылымдын башында бири-бири менен тыгыз маданий, диндик, экономикалык-рыноктук катышта болгон бирдиктүү бир аймактык алкакта турган; экинчиси – бул аймактагы эл аталган мезгил аралыгында бир мамлекеттин (адегенде Кокон хандыгы, кийин Падышалык Орусия) курамын түзгөн; үчүнчүсү – тоо айылдарында жашаган кыргыз улутундагы жаштардын көпчүлүгү медреселерди, жадидчилик окуу жайларын, орус-тузем мектептерин Фергана өрөөнүнүн ички шаарларынан (Наманган, Кокон, Анжиян, Маргалан, Кожент ж.б.) бүтүрүп келген; төртүнчүсү – учурдагы Кыргызстандын Ош, Жалал-Абад, Баткен областтарына XIX кылымдын экинчи жарымында жана XX кылымдын башында илим-билим таркаткан диний кызматкерлер, жадидчилер жана башка агартуучулар негизинен ири шаарлардан билим алып келген келген агартуучулар болгон.

Биз изилдөөгө алган мезгилдеги жана аймактагы билим берүүнүн тарыхын изилдөөчүлөрдү бир нече топко бөлүп карадык. Биринчи топ: Орусия империясы учурундагы падышалыктын мамлекеттик жана аскердик кызматкерлеринин (Ф.М. Керенский, А.П. Хорошхин ж.б.), чыгыш таануучу окумуштуулардын (В.В. Вельяминов-Зернов ж.б.), агартуу тармагында

иштегендердин (С.М. Граменицкий, В.И. Кушелевский, А.Л. Кун, В.П. Наливкин, Н.С. Ликошин ж.б.) күндөлүктөрү, заметкалары, очерктери; экинчи топ: советтик доордогу тарыхчылардын (Д. Айтмамбетов, Н. Архангельский, В.В. Бартольд, В. Билик, А.Е. Захарова, Б. Жамгырчиев, И.М. Муминов, Ш. Рахимий, А. Шукуров, К. Үсөнбеков, В.М. Плоских ж.б.), педагогиканын тарыхы боюнча адистердин (И.Б. Бекбоев, К.Е. Бендриков, А.Э. Измайлов, А. Мухаммаджонов, Р. Рахимов, М. Рахимова, М.М.Эсенгулова ж.б.) эмгектери; үчүнчү топ: эгемендүүлүк жылдарында өзбек (И.А. Алимов, М.О. Алихожиев, С.Д. Болтабаев, Ш. Вахидов, Г.С. Исобаева, Ш.Т. Колдошев, Б.Б. Маллабаев, Г.Ф. Салижанова, Ө.А. Султанов, Б.М. Расулов, Т.Д. Худайкулов ж.б.), кыргыз окумуштуулары (Т. Кененсариев, К. Молдокасымов, Т.Н. Өмүрбеков, Т. Өмүрзакова, А. Кубатова, М.Ш. Султанова ж.б.) тарабынан жазылган диссертациялык эмгектер, окуулуктар, китептер жана макалалар; төртүнчү топ: алыскы чет өлкөлүк саякатчылардын жана окумуштуулардын жол очерктери, экспедициялык күндөлүктөрү, илимий маалыматтары.

Изилдөөлөрдүн мына ушундай аспектиси жана ал эмгектердин жалпы анализи бул темада төмөнкүдөй *себептердин жана карама-каршылыктардын* дагы даале бар экендигин тастыктады: кыргыз тарыхы жалпысынан жаңы көз караштары менен ар кандай аспектиден кеңири изилденип жатса да, ошолордун ичинен билим берүүнүн жана педагогиканын тарыхы али жеткиликтүү иликтенбей жаткандыгы; Түштүк Кыргызстандын Фергана өрөөнүнөн орун алып, бул жердегилер ал аймактагы башка калктар менен тыгыз тарыхый, маданий байланышта болуп келсе да, изилдөөлөрдө мына ошол биримдиктеги, окшош өнүгүүдөгү закон ченемдүү процесстерди педагогикалык аспектиден биримдикте, ырааттуу кароонун жетишсиздиги; кыргыз элинин бир катар бөлүгүнүн диний сабаттуулугу болгондугуна карабай, текши сабатсыз болгон деген жасалма пикирдин үстөмдүк кылып келе жатышы жана бул жалган пикирди илимий жактан төгүндөөнүн ишке ашпай келиши; ислам дини боюнча агартуу иши бир топ бийиктикке жеткен болсо да, илимий адабияттарда бул багытта иш жүргүзгөн окуу жайларынын тарыхый жана педагогикалык орду

жеткиликтүү белгиленбей келгендиги; XIX кылымдын экинчи жарымында жана XX кылымдын башында Фергана өрөөнүндө ар түрдүү билим берүү уюмдары болсо да, алардын айырмачылыктары жана жакындыктары атайын изилдөөгө алынбай келиши ж.б.

Мына ушундай карама-каршылыктардын болушу жана аларды чечүүнүн жолдорун издөө «XIX кылымдын экинчи жарымында жана XX кылымдын башындагы билим берүү тармагынын тарыхый өнүгүшү (Фергана өрөөнүнүн мисалында)» деген темада докторлук диссертация жазууну шарттады.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелердин жүргүзгөн илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш А.Мырсабеков атындагы Ош гуманитардык-педагогикалык институтунун педагогика жана жекече усулдар кафедрасынын 2013-2018-жылдардагы илим изилдөө ишинин планы менен байланышта аткарылды.

Изилдөөнүн максаты: Фергана өрөөнүндөгү XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы билим берүү уюмдарына коомчулуктун жана мамлекеттин мамилеси, алардын эл арасындагы орду, тарыхый өнүгүүсүнүн этаптары, окутуу жана тарбиялоо өзгөчөлүктөрү.

Мына ушул коюлган максатка ылайык диссертациянын төмөнкүдөй **милдеттери** келип чыкты:

1. XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагынын тарыхый өнүгүшүн методологиялык-теориялык изилдөөнүн азыркы абалы.

2. XIX кылымдын экинчи жарымында жана XX кылымдын башында Фергана өрөөнүндөгү ислам динин үйрөтүүчү мектеб-медреселердин окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу өзгөчөлүктөрү.

3. XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүндөгү мектеб, медреселердин билим берүү ишмердүүлүктөрүн уюштуруунун традициялуулугу жана новаторлугун изилдөө.

4. Фергана өрөөнүндө билим берүүдөгү жаңид жана орус-тузем мектептеринин пайда болушунун коомдук-тарыхый өбөлгөлөрү жана алардын педагогикалык ишмердүүлүктөрүнүн өзгөчөлүктөрүн мүнөздөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Кыргыз педагогикасында теманын буга чейинки изилденишинин тарыхый эволюциясы бир нече этаптарда көрсөтүлгөн жана жаңы табылган архивдик документтер, илимий булактар менен педагогиканын заманбап прагмаларына ылайык алгачкы жолу толукталган; Фергана өрөөнүндөгү XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы билим берүү мекемелеринин коомдогу ролу анализденүү жана синтезделүү менен дүйнөлүк педагогиканын методологиясына ылайык өркүндөтүлгөн; аталган аймактагы жана аталган мезгил аралыгындагы медреселердин, орус-тузем мектептеринин билим берүү өзгөчөлүктөрү талдоого алынып, биринчи жолу педагогикалык аспектиден системалаштырылган. Жогорудагы проблемаларды изилдөөдө тарыхый фактыларга жана көрүнүштөргө илимий-теориялык аспектиден диалектикалык, объективдүү, статисттик баа берүү методологиясы ишке ашырылып, билим берүүнүн жана педагогиканын тарыхын изилдөөдөгү көптөгөн методдор жана ыкмалар азыркы ааламдашуунун шарттарында ылайык өнүктүрүлгөн. Изилдөө процессинде көптөгөн тарыхый объектилер тууралуу маалыматтар алынып, алгачкы жолу медреселер менен каарыханалардын орду белгиленип, картасы кагазга түшүрүлгөн.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөдөн келип чыккан тыянактарды жана сунуштарды педагогикалык багыттагы жогорку жана орто окуу жайларындагы «Педагогиканын тарыхы», «Педагогиканын жана билим берүүнүн философиясы», «Педагогикалык теориялар, системалар жана технологиялар» дисциплиналары боюнча окуу программаларынын, окуу китептеринин, илимий-методикалык эмгектердин мазмунун өркүндөтүүдө, студенттер курстук, дипломдук иштеринде, магистрлер жана аспиранттар диссертациялык изилдөөлөрүндө пайдаланышы мүмкүн.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүндөгү билим берүү уюмдарынын тарыхый өнүгүшүн изилдөө заманбап методологиялык-теориялык, педагогикалык, тарыхый, архивдик, биографиялык материалдарды ааламдашуу шарттарына, азыркы илимдердин интеграцияланышына, педагогиканын тарыхын саясатташтырбоо парадигмаларына ылайык иштеп чыгуунун зарылдыгын талап кылат. Аталган аймактагы жана мезгилдеги билим берүү ишине байланыштуу тарыхый документтер, сүрөттөр, европалык жана орусиялык саякатчылардын жол баяндары, күндөлүктөрү, медреселерде билим алган жазгыч акындардын чыгармалары тема боюнча ар тараптуу изилдөө жүргүзүүгө, жыйынтыктуу ой айтууга мүмкүнчүлүк берет.

2. XIX кылымдын экинчи жарымындагы XX кылымдын башындагы ислам динин үйрөтүүчү медреселер X-XII кылымдардагы Орто Азия ренессансынын түздөн-түз уландысы болгон жана ошол мезгилдин коомдук-тарыхый абалы менен байланышып турган. Фергана өрөөнүндө Кокон хандыгы бийлик кылып турган учурдагы диний билим берүү уюмдары ошол мамлекеттин саясатына ылайык хандыктын саясий-маданий турмушунда чоң ролду ойноп келген.

3. Фергана өрөөнүндөгү медреселери X-XII кылымдардагы Орто Азия ренессансынын түздөн-түз уландысы болгон жана сегиз кылым бою калыптанган окутуунун мазмунун, формаларын, каражаттарын жана методдорун, энциклопедист-окумуштуулардын педагогикалык эмгектерин традициялуу билим берүүнүн салттуу өзгөчөлүктөрү катары пайдаланган, ошол эле кезде саясий-коомдук байланыштардан улам ислам окуу жайлары билим берүү тармагына новаторлук ачылыштарды киргизип, мезгилдин коомдук-тарыхый абалы менен байланышып турган.

4. Ислам дини боюнча билим берүүчү окуу жайларынын жаңы мектептерине өтүшү, аймакта орус-тузем мектептеринин ачылышы коомдук прогресстин талабы жана билим берүү тармагынын эволюциясы катары эсептелет.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Изилдөөгө байланыштуу илимий-теориялык, илимий-методикалык эмгектер изденүүчү тарабынан өз алдынча талданып, тарыхый, архивдик, музейлик документтер изденүүчүнүн Фергана өрөөнүнүн шаарларына болгон кыдырууларында, Өзбек Республикасынын Ташкент шаарындагы борбордук архивиндеги маалыматтар менен таанышууда өзү тарабынан үйрөнүлдү. Илимий кеңешчиси менен шериктештикте жазган окуу колдонмосунда («Алтын доордун агартуучулары», «Фергана өрөөнүндөгү медреселер») XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүндөгү билим берүү уюмдарындагы билим жана тарбия берүү иштеринин уюштурушу, окутуу жана тарбиялоо ыкмалары, методдору жана каражаттары, бул багыттагы илимий изилдөөлөрдүн тарыхы жана практикасы боюнча бөлүмдөрү жеке өзү тарабынан аткарылды.

Изилдөөнүн натыйжаларынын тастыкталышы (апробациясы). Диссертациялык тема боюнча илимий-практикалык конференцияларга докладдар даярдалган: И.Арабаев атындагы КМУда өткөн «Ааламдашуу доорундагы адабият менен педагогиканын орду» (Бишкек, 2017), Урал мамлекеттик педагогикалык университетинде болгон «Запад, Восток и Россия: Исторический опыт межкультурного диалога: Вопросы всеобщей истории» (Екатеринбург, 2017), ОшМУдагы «Ыйман, адеп жана маданият жылына» арналган «Этнопедагогика – заманбап социумдагы этномаданий дөөлөттөрдү сактоонун фактору катары» (Ош, 2017) деген ж.б. эл аралык конференциялар.

Илимий изилдөөнүн жүрүшү жана жыйынтыктары Ош гуманитардык-педагогикалык институтунун педагогика жана жекече усулдар кафедрасынын отурумдарында талкууланып жана коррекцияланып турду. Эмгек диссертациялык кеңештин алдын ала коргоо боюнча отурумунда жактырылып, теориялык жана практикалык маанилүүлүгү тастыкталып, коргоого сунушталды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы: Иштин негизги жоболору РИНЦ каттоосу бар чет элдик илимий журналдарга чыккан 8 макалада, Кыргызстанда жарык көргөн 11 макалада, жалпы 19 илимий макалада

жана 2 монографияда, 2 окуу колдонмосунда, 1 методикалык колдонмодо чагылдырылган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү. Диссертациялык иш изилдөөнүн илимий негизин камтыган киришүүдөн, төрт баптан жана алардан пайда болгон корутундулардан, жалпы корутундудан жана сунуштардан, колдонулган адабияттардын тизмесинен (544 адабият, 26 архив материалы), 11 таблицадан, 5 сүрөттөн, 1 картадан турат. 4 тиркемеде 33 фото, 3 архив материалы, 11 архив сүрөтү, 2 карта берилген. Жалпы көлөмү – 311 бет, анын ичинен диссертациянын тексти – 250 бет.

БИРИНЧИ БАП. XIX КЫЛИМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫНДАГЫ ЖАНА XX КЫЛИМДЫН БАШЫНДАГЫ ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНҮН БИЛИМ БЕРҮҮ ТАРМАГЫНЫН ТАРЫХЫЙ ӨНҮГҮШҮН ТАЛДООНУН ИЗИЛДЕНИШИНЕ ОБЗОР

1.1. XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн тарыхый-социалдык абалы

Фергана өрөөнү, же Фергана ойдуңу, көбүнчө Фергана деп эле айтылган аймак азыркы территориялык бөлүнүш боюнча Өзбек Республикасынын Фергана, Анжиян, Наманган, Кыргыз Республикасынын Баткен, Ош, Жалал-Абад, Тажик Республикасынын Согди (мурдагы Ленинабад, анан Кожент) областтарын ичине камтыган үч мамлекеттин карамагында жайгашкан үч бурчтук формасында турган, түштүгүнөн Алай, Түркөстан, түндүк-батышынан Курама, Чаткал, түндүк-чыгышынан Фергана тоо тизмеги менен курчоого алынган ойдуң. Узуну – 340 чакырым, эң жазы жери – 160 чакырым, жалпы аянты – 22000 км². Ойдундун тегиз таманы деңиз деңгээлинен 400-1200 метр бийиктикте, чет-жакалары 1000 метрдин тегереги, андан ары бийик тоолор кетет.

Өрөөндү курчап турган тоолордогу булактар жана мөңгү суулары кошулуп эки суу – Нарын менен Кара-Дарыя бириккен жерден Сыр-Дарыяны түзөт жана өрөөндүн жашоо артериясы ушул суулар менен байланышат да, негизинен дыйканчылык байыркы убактардан бери эле элдин жашоосун өткөрүп келет. Пахта, жүзүм, анжир, күрүч, коон-дарбыз эзелтеден эле калктын жан багар азыктарына айланып келген. Дүйнөнүн чыгышы менен батышын бириктирген Жибек жолу Фергана өрөөнүн аралап өткөн.

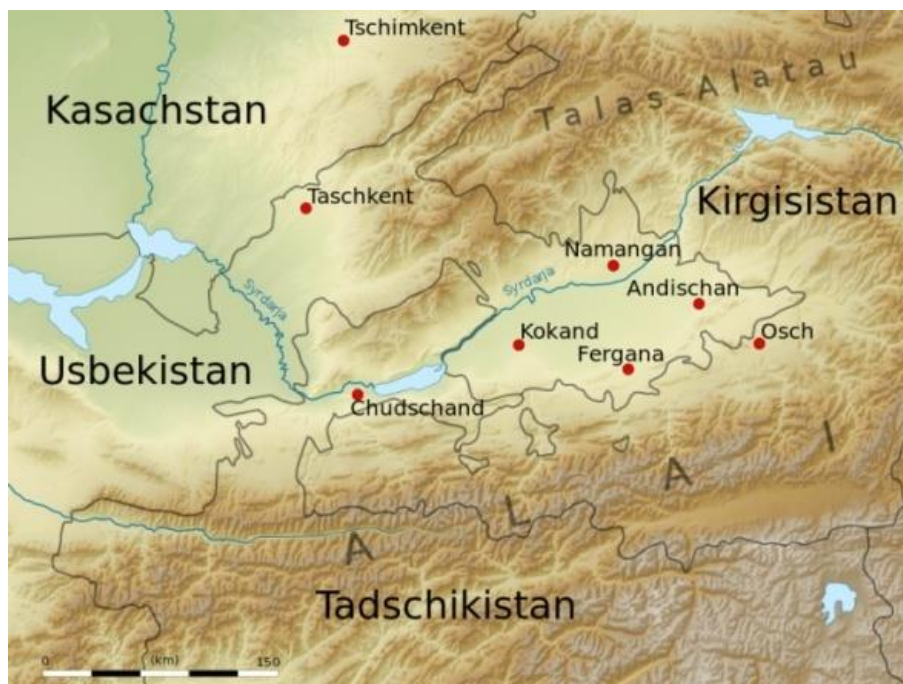
Өрөөн дүйнөдөгү калк эң жыш отурукташкан аймактардын бири катары эсептелет, мында Кожент, Кокон, Фергана, Анжиян, Ош, Жалал-Абад, Наманган ж.б. ири шаарлар орун алган. Бул аймак эзелтеден бир өлкөнүн курамында гана болуп, 1920-жылы бир өлкөнүн ичиндеги үч союздук

республикага ажыраган жана ошол Советтер союзу деген мамлекет бөлүнүп кеткенден кийин 1992-жылдан үч эгемендүү мамлекетке алардын областтары катары кошулуп калган.

XVIII-XIX кылымдарда Кокон хандыгына баш ийип, хандыктан борбордук бөлүгү да, хан ордосу да ушул өрөөндөн орун алган, 1876-жылдан Орусия империясынын курамына кирип, Түркстан губерниясынын Фергана областын түзгөн.

Фергана өрөөнүнүн XIX кылымдын экинчи жарымындагы демографиялык абалын, анын ичинде элдин жана улуттардын санын көрсөтүүдө С.Н. Абашин [2], М. Буттино [163], А. Каплер [241] ж.б. тарыхчылар, социологдор, этнографтар бирдей пикирде эмес. С.Н. Абашин «Этнографическое знание и национальное строительство в Средней Азии («проблема сартов» в XIX – начале XXI в.)» деген темадагы докторлук диссертациясында [4] Түркстандагы 1897-жылкы эл каттоонун жыйынтыгы боюнча ошол мезгилде киргиз-кайсактардын саны – 1 млн. 900 миң, сарттар – 970 миң, өзбектер – 730 миң, түрктөр – 400 миң, тажиктер – 350 миң, түркмөндөр – 250 миң, кара кыргыздар – 200 миңдей болгон деп жазат. Мына ушул түркстандыктардын чоң бөлүгү Фергана өрөөнүндө жашаган.

Фергана өрөөнүндө титулдуу эл катары өзбектер, тажиктер, кыргыздар эсептелип, алардан башка уйгурлар, букар еврейлери, арабдар, калмактар, лөлүлөр, барластар, лакайлар турак кылган. Адамдарды «ак сөөктөр», «батырактар», «малайлар» деп бөлүшкөн, дини жагынан сунниттер, шииттер, исмаилиттер деген исламий агымдарга киришкен, уруу-уруктарга бөлүнүү күчтүү өнүккөн.



Сүрөт 1.1.1 Фергана өрөөнүнүн картасы.

«Фергана өрөөнүндө биздин эрага чейинки I миң жылдыктын орто ченинен баштап эле, байыркы давандыктар менен сак урууларынын отурукташкандыйканчылык жана көчмөн-малчылык чарбаларынын жуурулушунан пайда болгон цивилизация келип чыккан. Фергана тарыхнаамада «өзөн цивилизациясы» деп аталуучу аймакка кирип, андагы жашоо тиричиликте жасалма сугатчылык зор роль ойногон. Ошондуктан экономикада сугат дыйканчылыгына негизделген жер ээлөө негизги маселе болуп, акырындык менен орто кылымда эле тургундардын социалдык-чарбалык төмөнкү эки тиби калыптанган:

1. Отурукташкан дыйкан, кол өнөрчү жана соодада шүгүрлөнгөн жамаат.
2. Көчмөн мал чарбасы менен кесиптенген жамаат.

Бул жагдайда мамлекетти кармап турган эки жамааттын күчү төмөнкү беш негизги элементке негизделген:

- жер жана сугат системалары. Алар шариат боюнча да, адат боюнча да эки жамаатка тең тийешелүү болгон;
- отурукташкан жамаат дыйканчылык жана кол өнөрчүлүк менен кесиптенип, анын продуктыларына өздөрү ээ болушкан;
- соода иштерин да отурукташкан жамааттын өкүлдөрү кармап турган;

– мал чарбачылык жана анын продуктылары көчмөндөрдүн колунда болгон;

– саясат, бийлик жана аскер иши (армия) негизинен көчмөндөрдүн же теги көчмөн династияларынын өкүлдөрүнүн колунда турган.

Ошентип, саясий бийлик менен экономиканын азыраагы көчмөндөрдө, ал эми байлыктын негизги бөлүгү отурукташкан калкта топтолгон абал түзүлгөн. Мындай абал саясий күчтөр менен экономикалык байлыктын өз ара тең салмактуулугун пайда кылып, бир эле учурда тең тайлашкан, бирок тынчтыкта жанаша жашап, бири-бирисиз өнүгө албаган, отурукташкан жана көчмөн эки калктын уникалдуу жуурулушун, башка сөз менен айтканда тиричиликтин ферганалык вариантын калыптандырган», – деп жазат окумуштуу Т. Кененсариев [255].

Андан ары автор Фергана өрөөнү илгертеден Аксы-Анжиян-Алай деп – үч гана бөлүккө бөлүп аталганын, Аксы чөлкөмүнө Фергана өрөөнүнүн Нарын дарыясынын оң жак бөлүгү, же азыркы Өзбекстандын Наманган облусу, Кыргызстандын Аксы, Ала-Бука, Чаткал райондору кирерин, Анжиян деп Нарын менен Кара-Дарыянын ортосу, тарыхый аты Эки-Суу-Арасы аталып, ага Өзбекстандын Анжиян облусу, Кыргызстандын Ноокен, Базар-Коргон, Сузак райондору, Өзгөн, Кара-Кулжа райондорунун оң бөлүгү кире турганын, ал эми Алай чөлкөмүнө Кара-Дарыянын сол жээги, башкача айтканда, Кыргызстандын Өзгөн, Кара-Кулжа райондорунун сол жээгинен баштап, Хожент тоолоруна чейинки Ош, Баткен облустарынын аймактары, Өзбекстандын Фергана областы, Тажикстандын Хожент облусунун кай бир жерлери киргизилерин белгилейт [255].

Өрөөн XIX кылымдын орто ченинде Ооганстан, Кытай менен чектешип тургандыктан стратегиялык мааниси жогору болгон. Андыктан Улуу Британия, Цинь Кытайы, Россия империялары бул жерди алууга кызыктар катары карап турушкан.

Фергана өрөөнү – Кокон хандыгында. Фергана өрөөнү биз изилдеп жаткан мезгилде – XIX кылымдын экинчи жарымында Кокон хандыгына карап

турган жана ошол кылымдан орто ченинен хандыктагы саясий-экономикалык абал начарлашкан, ага бийлик талаштар, ордо оюндары, элдик козголоңдор, уруулук бөлүнүүлөр таасир эткен. 1858-1862-жылдарда Малла ханга каршы көтөрүлүш уюштуруп, Кудаяр хандан бийликти тартып алган да, козголоңго активдүү катышкан кыргыздардын адигине уруусунун баргы уругунан чыккан Асан бий уулу Алымбекти Анжиянга аким кылып дайындайт. Ал айтылуу Ажы бийдин чөбөрөсү болгон.

1862-жылы Кокон ордосунда кайра козголоң чыгып, Малла хан өлтүрүлүп, ордуна хандык такка Шералы хандын небереси Шах-Муратты отургузушат, хандын вазирлиги Алымбек даткага тийет. Эки-үч ай өтпөй эле Бухарага качып кеткен Кудаяр Бухара эмири Музаффардын жана улуту тажик Канаат-шаанын жардамы менен Кокон бийлигин кайра колуна алат. Чынында Бухара эмири Кокон хандыгын көзөмөлдөп калат да, кутумчулдук улана берип, 1863-жылы Кудаяр хан Бухарага кайра башын ала качууга аргасыз болот. Хансыз калган кыпчактар жана кыргыздар Малла хандын он эки жашар уулун бийлик башына коюп алып, ишти Алымкул аталык жүргүзөт. 1865-жылы Кудайкул балбакчыны хан деп жарыялашат, 15-июлда Бухара эмири Музаффар качып жүргөн Кудаяр ханды кайра алып келип, такка отургузуп кетет.

Ушул жылдарда 1865-жылы Бухара эмирлиги менен Кокон хандыгы согушуп, эки жак тең алаксып тургандан пайдаланып, май айында генерал М.Г. Черняев командалык кылган падышалык Орусиянын куралдуу күчтөрү Ташкент чебине кол салат. Кокон аскерлеринин кол башчысы Алымкул аталык окко учуп, жергиликтүү аскерлер көп жоготууга учурайт. Үч күнгө араң туруштук берген кокондуктар 17-майда Ташкент шаарын орустардын колуна салып берип кутулат. Бул Кокон бийлиги үчүн чоң жоготуу болгон, эми алардын бийлиги Фергана өрөөнүндө жана орус аскери тургай кокондуктар да жакшылап жете албаган Памир тоолорунда гана калат.

Кокон хандыгынын учурунда элдин абалы оор болгон, салыктардын өтө көп түрү ойлонуп табылган, укуксуздук өкүм сүргөн. Ислам дининин таасири күчтүү болгон, негизги окуу жайлары медреселер эле. Хандын өз ордосуна

илим жана маданият адамдарын тарткан, хандыктын тарыхын жаздырып турган. Бийликтин тынымсыз алмашып турушу, ар бир топ өз адамдарын хандыкка сунуш кыла берүү – Кокон хандыгын саясий, экономикалык жактан алсыраткан.

Фергана өрөөнү – Орусия курамында. Өзбекстандык тарыхчы Х. Зиёев мындай деп белгилейт: «1866-жылдын август айында Ташкент Орусия мамлекетинин карамагына киргендиги тууралуу расмий буйрук чыккан» [210, 184-190-б.]. Ошондон кийин Түркстан генерал-губернаторлугу негизделип, анын башчылыгына падыша Александр Пнин буйругу менен генерал К.П. Кауфман дайындалган. Башкы штабы Ташкент шаарына жайгашкан. Түркстандан өкүлдөр, алардын ичинде кыргыз Байтик Канаев 1867-жылдын март айында Петербург шаарына атайын делегация менен барат. Буларды чоң ызаат менен тосуп алып, император сарайын, Эрмитаж музейин, Элдик китепкананы, бир нече музейлерди, Илимдер академиясын, зоология багын, Петропавловский крепостун, фабрика, заводдорду, магазиндерди, театрларды, циркти, соода биржаларын, ооруканаларды, Царское селодогу император багын ж.б. жерлерди кыдыртып, падышалык Орусия кандай мамлекет экендигин көрсөтөт [210]. Мунун өзү алыскы аймактагы элдерди, биринчи кезекте Кытай жолундагы журт жакшыларын өз карамагына тартуу, орус бийлигине ишендирүү катары каралат.

Фергана өрөөнү ушул мезгилден кийин козголоңдордун аймагына айланат: 1867-1870-жылдарда Алай кыргыздары, 1871-жылы Сох аймагындагылар көтөрүлүшкө чыккан.

XIX кылымдын соңунда Фергана өрөөнүнүн калкынын бир топ бөлүгүн кыргыздар түзгөн, мисалы, Ош уездинде кыргыздар жалпы жашаган калктын 98,85%ын, Маргалан уездинде – 29,66%ын, Наманган уездинде – 25,73%ын, Анжиянда – 39,66%ын, Кокондо – 6,05%ын ээлеген. Ал эми XX кылымдын башында (1913-жылы) Анжиян уездинде – 117774, Кокон уездинде – 26421, Наманган уезинде – 120297, Ош уездинде – 143571, Скобелев (Фергана) уездинде – 87532 кыргыз жашаган. 1902-жылдагы «Фергана областынын

жылбаяны» берген маалыматтарга таянсак бул аймактагы 300 миң кыргыздын 200 миңдейи отурукташууга өтүп, жер иштетип, бак тигип, дыйканчылык кылган. Бирок Фергана өрөөнүндөгү кыргыздар бир нече жолу ар кандай миграцияга кабылат. «Тарыхтан белгилүү 1860-жылы Орусиянын аскерлери генерал Г.А. Колпаковскийдин жетекчилиги менен Кокон хандыгынын чегине жакын келгенде Алымбек датка колбашчы катары 12 миң сарбаз менен Узун-Агачтан тосуп чыгат. Бирок орус колунун артыкчылыгын көргөн Алымбек датка өз жоокерлерин урушка киргизбей коёт, бул үчүн хандыктын жалпы колбашчысы Канат шаа аны Мала ханга айтып, чоң жазага кириптер кылмак. Ошол окуяны алдын-ала сезген Алымбек датка сарбаздары менен Нарындын башында Курткада жатып алат. Анын колунун негизги курамын алайлыктар түзгөн, анын ичинде сарттар да болгон. Мына ошолордун айрымдары арка кыргыздарынын арасына – мурда барып калган адигинелердин ичине сиңишип кеткен болушу да ыктымал.

Же тарыхтан белгилүү болгон 1873-жылы мундуз Мамыр Мерген уулу (1838-1879-жж.) негизинен кыргыз урууларынына таянып Кокон хандыгына каршы көтөрүлүш чыгарат, жигиттеринин санын 5-6 миңге жеткирет, бир топ жерлерди басып да алат, бирок аягы хандыктын сарбаздарына туруштук бере албай, адамдарды чилдей тарайт. Полот хан же чыныгы аты Исхак молдо Асан уулу (1844-1876-жж.) 1873-1876-жылдарда көтөрүлүш чыгарып, Кокон хандыгын жеңип алганда, орус аскерлери ортого аралашып, катуу талкалайт, бул мезгилде да көтөрүлүшчүлөр арка кыргыздары жакка оойт. Мисалы, Мамыр Мерген уулунун көтөрүлүшчүлөрүнөн 1700 түтүн Токмок уездине, Кетмен-Төбөгө, Тогуз-Торого качып кетет. Олуя-Атага да өтө чыгышат. Ошол жарандарыбызды кайтарып бергиле деп Кокон ханы Кудаяр 1873-жылдын 5-ноябрында Түркстан генерал-губернаторуна атайын кайрылуу кат жазат. Айрымдары кайтат, Кетмен-Төбөдөн кайтып келе жаткандарга хан сыпайлары бетме-бет чыгып, кармаш жүрөт, качкындардан кырктайы өлүп, алтымыштайы колго түшүп, зынданга салынат, хан аскерлеринен да он бештейи каза табат, кыйласы кайра артка кайтып кетет [263, 206-б.].

Мына ушул фактыларга караганда Фергана өрөөнүндөгү кыргыздар арка жакка сүрүлүп отурган да, өрөөндөгү кыргыздардын салыштырма санынын азайышына таасир эткен. Эл арасында уруу жаңжалдары да орустарга ыктаткан. Т. Кененсариевдин маалыматы боюнча «1864-жылы орус таасири Кетмен-Төбөгө да өттү. Бул жердеги 10 миң түтүн саяктардын манабы Рыскулбек М.Г. Черняевге орус букаралыгына өтүү ниети менен кайрылды. Рыскулбектин катына караганда мындай кадамдын себебин уруу жаңжалдары, тагыраак айтканда, эки жылдан берки солтолор менен сарыбагыштардын кысымы түзгөн. Солто, сарыбагыш уруулары падыша өкмөтүнүн букаралары катары расмий түрдө Кокон мамлекетине караган кетмен-төбөлүк саяктарга кысым көрсөтүүсү толук мүмкүн эле. Анын үстүнө 1864-жылы Суусамырда жайында болгон Рыскулбек менен Байтиктин ортосундагы жайлоо талаш, Рыскулбек манаптын М.Г. Черняевге кайрылуусун тездетти. Кетмен-Төбөлүк манаптын өтүнүчү кабылдангандыгын согуш министри Д.А. Милютин 1865-жылдын 18-мартында Дюгамелге кабарлады. Бирок ал али сөз жүзүндө гана болуп, Кетмен-Төбө 1868-жылга чейин орус ээликтеринин сыртында кала берген» [253, 136-б.].

Көрүнүп тургандай, Рыскулбек манап болгону менен анын бир чоң коркунучу – Суусамыр жайлоосунун талашка түшүшү, бул жагынан Чүйдүн солтолору да, Жумгал, Кочкор тараптагы сарыбагыштар да ага душман эле, себеби алар орус бийлигине таянган, алар менен мамиле түзүп алган. Уруулук чабыштар анчалык кубаты жок Суусамыр болуштугун кыйсыпыр кылмак. Рыскулбек ошону түшүнгөн, ошон үчүн жанагы өтүнүчүн жазып атпайбы.

Ошентип Суусамыр болуштугу негизделет. Ырас, ага Нарын дайрасынын Түндүк, Чыгыш жактары гана караган. Биз Кетмен-Төбө деп караганыбызда көбүнчө азыркы Токтогул районун түшүнөбүз. А андай кылсак жаңылышабыз. Эки болуштук болгон, анын бири Суусамыр болуштугу, экинчиси Кең-Кол-Кара-Кыр болуштугу. Төрт болуштук болгондугу, жогорку экөөнөн тышкары Арым болуштугу, Муз-Төр болуштугу түзүлгөндүгү тууралуу да айтылат [445].

Тагыраагы, 1884-жылы Кетмен-Төбө өрөөнү Фергана облусунун Наманган уездине кошулган. 1888-жылы Нарындын эки жагы – биринчиси Суусамыр болуштугу Наманган уездине жана экинчиси – Кең-Кол – Кара-Кыр болуштугу Анжиан уездине карап калган. 1898-жылы үч болуштук түзүлөт, жогорудагы экөөнөн Арым болуштугу ажырап чыккан да, Суусамыр менен Арым Наманган уездине жана Кең-Кол-Кара-Кыр Анжианга каратылган [468, 74-б.].

Мына ушундай административдик бөлүштүрүү падышалык өкмөт үчүн ыңгалуу болгон. 1865-жылдан Фергана өрөөнүнө «болушчулук» институту киргизилген, жерлерди уезддерге (өйүз), уезддерди волостторго бөлүшөт да, бир-эки миң түтүн эл бир болуштук болот, аларды башчысы 3 жылдык мөөнөткө шайланган, шайлоо жыйынтыган аскер губернатору бекиткен, болуштун жанында катчы-жазар (писер) жүргөн, ал орус, же орусча билген, сабаттуу киши болгон. Болуш кызматындагылар чек талаш, жер талаш, уруу чабыштары, кимди каматуу-коюу сыяктуу аймагына тиешелүү бүт маселени чечип берип турган. Алар орус чиновниктерине эсеп берип, жалпы абалды билдирүүгө милдеттүү болгон. Мына ушул мезгилде болуш талаштыктан элдер уруу-урууга бөлөнгөн, добуш сатып алуу, жактырбаган кишилерин каматуу иштери башталган.

Ушул мезгилде «жалпы Фергана өрөөнү эки катмардан турган: биринчилер отурукташкан, б.а. кыштактарда жана шаарларда жашаган жумушчулар, дыйкандар, аларды сарттар дешкен, экинчилери тоо жакта, дале болсо көчүп-конуп жүргөн илеть айлар (элеттиктер)... 1896-жылы Көк-Артта элетиянын элдери топтолуп, маселени толук чече албай Ийикчи эшенге бармак болушат. Арасында манаптар жана манапзаадалар болуп, бир гана талабы – мужуктардын эзүүсүнө каршы экендигин айтып даттанышкан. Ошол жерде Шадыкан баатырдын небересин өздөрүнө башчы кылып да алат. Жыйырма беш өкүл Миң-Дөбөгө эшендин астына келип, мужуктардын поселкаларына кирип, баарын ат менен бастырып кетебиз, биздин жаныбызга тийди, биз ээн-эркин жүргөн элбиз, эгер кечээ эле келип төрүбүздү талашкандар болсо алар менен кашык каныбыз калганча кармашабыз, сиз гана казатка уруксат бериңиз дешет»

[320]. Мына ушул «1898-жылдагы Анжиан көтөрүлүшүнүн руханий лидерлери Мадали, же Ийикчи эшен болсо артынан, Алимбек датка, Өмүрбек датка, Чыйбыл болуш, Баатыр миң башы Нармат уулу, Молдо Гайыпназар Артык уулу сыяктуу болуштар (волость башчылары), Арзыкул паңсат, Мухаммад Ибраим токсобо паңсат, казы Акмат молдо наиб Мырза уулу, Айтпай токсобо, айыл башы Молдо Касым амин, Сатыбай мырза ж.б. ири ишмерлер, кадыр-барктуу кишилер турган. Анын активдүү катышуучусу Кокон хандыгында иш башкаруучу, өзгөчө кадырлуу Зыйабидин максым болгон» [320].

Мындай көтөрүлүштөрдүн чыгуусунун башкы себеби – оторчулардын Орусиядан көчүрүлүп келип, кыргыздардын жерлерин тартып алуусу, ислам динин жактырбоосу болгон. Келгиндер кыргыздарды жакшы жерлерден сүрүп чыгат, мисалы, 1908-1909-жылдары Воронеж жана Харьков губернияларынан 53 үй-бүлө келип, Узун-Акматтын Нарынга куйган чатында Алексеевка (Ивано-Алексеевка – Шевченко) деген орус кыштагын негиздешет, Көк-Артта, Жалал-Абаддын айланасында Михайловка, Благовещенск, Димитровка, Николаевка, Гавриловка, Архангельск, Спасовка деген орус посёлкалары өсүп чыккан.

Падышалык Орусия Түркстанда өз бийлигин өтө катуу жүргүзө берген, эң каардуу жана согуштук иштерде аёосуздугу менен атагы чыккан көбүнчө аскер чининдеги адамдар жетекчиликке келген. Мына алардын тизмесин карап көрөлү.

Таблица 1.1.1 – Түркстан аскер губернаторлору

Аты -жөнү	Титул, чин, наамы	Кызмат учуру
Черняев Михаил Григорьевич	генерал-майор	13.02.1865 – 1866
Головачёв Николай Никитич	генерал-майор	1866 – 14.07.1867

Түркстан генерал-губернаторлору:

Аты -жөнү	Титул, чин, наамы	Кызмат учуру
------------------	--------------------------	---------------------

Кауфман Константин Петрович	генерал-адъютант	14.07.1867 04.05.1882	–
Черняев Михаил Григорьевич	генерал-лейтенант	25.05.1882 01.02.1884	–
Розенбах Николай Оттонович	генерал-адъютант, генерал-лейтенант	01.02.1884 28.10.1889	–
Вревский Александр Борисович	барон, инфантерия генералы	28.10.1889 17.03.1898	–
Духовской Сергей Михайлович	инфантерия генералы	28.03.1898 01.01.1901	–
Иванов Николай Александрович	генерал-лейтенант	23.01.1901 15.04.1904	–
Тевяшев Николай Николаевич	кавалерия генералы	22.06.1904 28.11.1905	–
Субботич Деан Иванович	генерал-лейтенант	28.11.1905 – 1906	
Гродеков Николай Иванович	инфантерия генералы	декабрь 1906 09.03.1908	–
Мищенко Павел Иванович	генерал-лейтенант	02.05.1908 17.03.1909	–
Самсонов Александр Васильевич	генерал-лейтенант	17.03.1909 – 1914	
Мартсон Фёдор Владимирович	инфантерия генералы	1914 – 1916	
Куропаткин Николаевич	Алексей инфантерия генералы	1916 – 1917	

Булардан тышкары өзбек тарыхчысы Х. Зиёевдин жазганы боюнча 1914-1916-жылдар аралыгында Флуг, Мартсон, Ерофеев дегендер да аз-аз мезгил убактылуу жетекчилик кылган [209].

Падышалык Орусиянын аскердик саясаты, куралдуу күчтөрү Фергана өрөөнүндөгү элди кыңк этпей жашоого үйрөткөн, билим системасына таза орус

жана орус-тузем мектептеринин киргизилишине шарт түзгөн. Ал мезгилде мусулман диний мектептери улам кысылып отурган.

1.2. XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагын тарыхый педагогикалык өңүттөн изилдөөнүн эволюциясы

Фергана өрөөнүндөгү мектеб-медреселердин падышалык Орусия убагында европалык окумуштуулар жана чиновниктер тарабынан изилденген. Фергана өрөөнүндөгү билим берүү тармактары тууралуу атайын изилдөөлөр негизинен Кокон хандыгынын соңку жылдарынан жана орустардын бул жерлерди басып киришинен башталат.⁰⁰

Падышалык Орусиянын Петербург илимдер академиясынын академиги В.В. Вельяминов-Зернов «Сведения о Кокандском ханстве» деген изилдөөсүндө Кокон хандыгы тууралуу айтып жатып, хандыкка караштуу диний мектеб-медреселер, алардын окуу-тарбия жумуштары тууралуу да сөз кылат жана ал «Вестник имперского русского географического общества» деген журналга басылат [166, 107-152-бб.]. Чыгыш таануучунун бул очерки Кокон хандыгына келип кеткен соодагерлердин айткан-деген пикирлерине негизделген. Ал мындай изилдөөсүн «Исторические сведения о Кокандском от Мухаммед-Али до Худояр хана» деген эмгегинде да улантат [165].

Орусиялык чиновниктердин бири А.П. Хорошхин Кокон хандыгына караштуу мектеб-медреселердин 1865-жылдан кийинки – Орусия басып алгандан кийинки абалы тууралуу өзү көрүп-билгендерин баяндап жазган жана эмгекте бир топ баалуу маалыматтар сакталган [510].

1867-жылы Түркстан генерал-губернаторлугу негизделгенден соң орустар кеңири аралашат да, Фергана өрөөнүндөгү билим берүү мекемелери бир катар изилдөөлөрдүн объектине айланды. «Туркестанские ведомости» газетасынын 1876-жылдагы 48-санында «О школьном образовании у магометан Средней Азии» деген макала басылган ушул макаланын мазмунуна караганда бул

аймактарда жергиликтүү мусулман калкына билим берүүгө чоң маани берүү камылгасы көрүлүп жаткандыгын байкайбыз [508].

Жогоруда айткан А.П. Хорошхин 1876-жылдарда Кокондо 15 медресе болуп, 1500 талаба окуганын, ошолордун ичинде ириси Мадали-хан медресеси жана Жаами мечит экендигин айтат [508].

Ал эми М. Михайлов Кокон хандыгынын агартуу жагынан өнүккөн шаарларынын бири деп Наманганды атап, XIX кылымдын 60-жылдарында ал жерде Мавлави кербен сарайы болуп, анын алдында мечит жана медресе вакуп каражаттарынын эсебинен иштеп жатканын белгилейт [308].

Бул багытта өзгөчө В.П. Наливкиндин эмгектерин баса белгилөөгө болот, ал Түркстан генерал-губернаторлугунун окуу жайлары башкармалагынын мусулман билим мекемелери боюнча инспектору катары диний мектеб-медреселеринин окуу процесси, материалдык-техникалык, кадрдык базасы менен терең тааныш болгон. Өзгөчө ал исламий окуу жайларына бөлүнгөн вакуп мүлктөрүнүн абалы, анын бөлүнүшү тууралуу маселелерди жеринде текшерген. Ошол текшерүүлөрүнүн отчетун жана ал боюнча ой пикирлерин жыйынтыктап бир катар эмгектерин жазган [333]. Кокон хандыгында кырк жыл жашаган анын эмгектери аркылуу жалпы коомчулук, өзгөчө Орусиядагы падыша чиновниктери Орто Азиядагы, анын ичинен Фергана өрөөнүндөгү билим берүү тарыхындагы мусулман мектеб-медреселеринин орду тууралуу ар тараптуу маалыматка ээ болушкан.

Кыргыздардын 1916-жылдыгы улуттук-боштондук көтөрүлүшүн талдап, бийликке сын айткан Ф.М. Керенский да Орто Азия Орусияга кошулуп, Түркстан болгондон кийинки мектеб жана медреселердин максаты, окуу процессинин уюштурулушу, окутуучулар курамы, окуу китептери жана колдонмолору, мударистер жана талабалары, вакуп мүлктөрүнүн укуктук жактары тууралуу анализ жүргүзүп, мусулмандар тарап болуп мамлекетке катуу сын айткан [257].

Ал ошол кездеги Борбордук Азиянын салттуу медреселеринин курулушун талдап келип, алар бышкан кыш менен салынган төрт бурчтуу имарат болорун,

ичинде талабалар үчүн, айрым жерде мудраистер үчүн да үжүрө (кельи) жайгашарын, балдар окуй турган бир нече дарскана, анан сөзсүз намазкана (мечит) боло тургандыгын белгилейт. Ф.М. Керенский айткан булардан башка дагы медресе үчүн зарыл нерселер: дарааткана; азанкана (мунара). Хыштин (бышкан кыш) дубалдуу медреселер менен бирге эле айылдарда чубин деп аталган жыгач дубалдуу медреселер болгон. Бир келье 3-6 аршинди түзүп, ага 3-5 молдо (талаба) жайгашат. Терезелер болбойт, жарык темир менен тосулган көзөнөктөрдөн түшөт. Тамак мури дегендерде бышырылат, үжүрөлөргө от жагылбайт, байыраак медресе ээлери кышында үжүрөлөргө сандал салып берет [258].

XIX кылымдын аягында жана XX кылымдын башында эски мусулман мектеб-медреселери, жаңы усул мектеб-медреселери, орус-тузем окуу жайларын катар иштеп турган да агартуу тармагында иштеген орус интеллигенттери ал окуу жайлары тууралуу аналитикалык эмгектерин жазган [176]. Булардын ичинен С.М. Граменицкий Сыр-Дарыя облусунда эл агартуу бөлүмүн башкарган, ал жана Н.П. Остроумов Кокон, Наманган, Ташкен, Анжиян шаарларындагы мектеб-медреселер тууралуу өз баасын айткан. «1895-жылдарда Түркстанга дин бузар Остроумов аттуу «миссионердин» ойлору таратылат, ал киши жаннат аймакты орусташтыруу ниетинде орус-тузем мектептерин ойлоп таап, мечит-медреселерге катуу сокку урат, жаамы мечиттерде жума намазындагы кутбаларда орус падышасына жана анын авладдарына атап тилебат кылууну талап этет, Курандагы «вал мушрикни» деген жердеги «мушрикни» деген сөздү кошпой окугула деп, «каапыр» деген сөздү такыр жолотпогула деп чыгат. Ажы зыяратына барууга тыюу салынат. Шаардыктарды европалык келгиндер кемсинтип, салам айтпадың менен тепкиге алса, элеттиктердин жерлерин оторчулар ээлеп, жаңы поселкаларды куруп, аларды, мисалы Көк-Арт өрөөнүндө эски аттарын өчүрүп, Михайловка, Благовещенск, Димитровка, Николаевка, Гавриловка, Архангельск, Спасовка деп, Аксыда Успенровка деп аташып, ал жердегилерди тоого сүрүп, «туяк пулу», «чөп пулу», «ооз пулу», «кан пулу» дегендей ондогон алымдарды алып,

мужуктар мурда мал жайылып жүргөн жерлерди ээлешип, ал жерге бал аарылардын жашыктарын коюп, кокус көнгөнү боюнча жергиликтүүлөрдүн малдары кирип барса, «штраф» дегенин чыгарышты. Келгиндер колбала арагын (самогон) чыгарып, мас болушуп, аял-эркеги чогуу дасторконго отуруп, таң атканча ырдап-бийлеп, улуу-кичүүнү барк албай, жарым жылаңач ылдый жактан эл иче турган суунун башына түшүп, пара дегенди үйрөтүп, кыргыздардын эшен, калпа, манап дегендерин да тоготпой...» диний карама-каршылыктар катуу апогейге жеткенин А. Муратов жазат [320, 77-б.].

Демек, мечит, медресе, мектебдер тууралуу талдоо эмгектерин жазуу – аларды кандайча жок кылуунун аракети да болуп саналган. Анын бир далили В.И. Кушелевский «Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области» деген макаласында мусулман окуу жайлары менен орус-тузем мектептерин салыштырып, орус мектептерин жогору баалайт жана бул жердегилерге ошол окуу жайларынын зарылдыгын көрсөтөт [286]. А.Л. Кун Кокон хандыгынын мектеб-медреселериндеги абал тууралуу статистикалык маалыматтарды топтогон, анын эмгектеринде диний билим жайларындагы вакуп системасы бир топ терең ачылып берилген [282]. Анын «кыпчактар сабатсыз, бийликке чейин умтулушат, китептерди өрттөшүп, окуучуларды таратты, өзбектердин үйлөрүн талап, бак-дарактарын кесип, аялдарын алып кетти. Кыпчактар арыктардын башын ээлеп, дыйкандардан акы алып суу беришет» [283] дегенине караганда абалды бир топ тереңден билген жана медреселерден талабаларды таратып жибергенде наарызы болгон. А.Кун XIX кылымдын 70-жылдарында Кокондо – 300 мечит, 120 мектеб, 40 медресе; Маргалаңда – 300 мечит, 80 мектеб, 10 медресе; Анжиянда – 200 мечит, 60 мектеб, 6 медресе; Наманганда – 250 мечит, 100 мектеб, 5 медресе болгондугун жазат [281].

Ташкент шаарындагы Түркстан эл университетинде этнография жана түрк тилдеринен сабак окуткан Н.С. Ликошиндин «Пол жизни в Туркестане» деген китебинде да адис катары Кокон хандыгынын учурундагы мектеб-медреселерге ар тараптуу баа берилген [294]. Ошол аймактагы мектеб-медреселердин окуу

программасынадагы негизги жүк – араб тилинин оозеки жана жазуу эрежелерин, лексикасын жана грамматикасын үйрөтүү болгон, бул жагынан ал тилдерди жакшы билген [211] Фергана өрөөнүндөгү мектеб-медреселердин талабаларынын сапаттык деңгээлине оң баа берген. Ошондой эле Э.С.Вульфсон «Как живут сарты» деген этнографиялык эмгегинде да диний билим берүүнүн ошол кездеги абалы көрсөтүлгөн [170, 96-103-бб.]. Падышалык Орусиянын чиновниктеринен М.Н. Ростиславов [418], Н.Н. Пантусов [378], Н. Емельянов [192] ж.б. адис эмес эле кишилер жазган макалаларда, күндөлүктөрдө өрөөндөгү диний билим берүүнүн абалы тууралуу жалпы кабарлар берилет. Өзгөчө аларды элдин жыйналган салыктардын өлчөмү, алардын вакуф фонду аркылуу мечит, мектеб-медреселерге бөлүштүрүлүшү кызыктырган.

Канткен менен бул эмгектер өз кезегинде кат формасына түшүп калгандыктан тарыхый жактан баалуулугу менен айырмаланат.

Фергана өрөөнүндөгү мектеб-медреселердин советтик учурда изилдениши. Бул багытта советтик тарыхчы, чыгыш таануучу В.В. Бартольддун эмгеги өзгөчө зор, анын ХХ кылымдын 20-жылдарындагы эмгегинде [103] Түркстандын билим берүү тармактарынын өнүгүшү тарыхый аспектиден, жалпы тарыхый өнүгүш менен бирге каралган. Фергана өрөөнүндөгү диний билим берүүчү мекемелердин абалы, окутуу процесси ХХ кылымдын баш жагында, советтик илим жаңы гана калыптанып жаткан кезде, В. Билик [130], Н. Архангельский [80], Ш. Рахимий [410], А. Шукуров [526, 31-35-бб.] сыяктуу адис-изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде чагылдырылган.

Проблемага ошол эле кылымдын 50-60-жылдарында «Очерки по истории Средней Азии» деген эмгегинде П.П. Иванов [215], «Некоторые данные об исламских учреждениях и политика царских властей в Туркестане», «Поземельный вопрос в Туркестане» аттуу эмгектеринде А.П. Савицкий [421], «Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане (конец XIX и начало XX вв.)» деген китебинде И.М. Муминов [316] ар тараптуу кайрылган. Бирок ал мезгилде советтик-тоталитардык бийлик күчүндө тургандыктан ислам дини боюнча билим берүүнүн оң жактары толук

камтылган эмес, илимий талдоолор жана ойлор, жыйынтыктар коммунисттик партиянын идеологиясына ылайыкташкан. Бул көрүнүш Кыргызстандын жана Өзбекстандын тарыхы боюнча коллективдүү авторлор тарабынан жазылган жана жогорку, орто окуу жайларында, партиялык курстарда окутулган, массалык тираж менен чыккан китептерде да сакталган [228].

Аталган мезгилдеги диний окуу жайлары боюнча А.Ф. Ардаширов [76] кандидаттык диссертациясын коргоду, анда жалпы Өзбекстандагы, анын ичинде Фергана өрөөнүндөгү XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы мектеб, отиной мектеб (аялдар окуган мектебдер), каарыхана, медреселер тууралуу пикир жүгүртүп, алардын педагогикалык-методиклык ишмердүүлүгүн марксттик-лениндик окуунун идеялары менен караштырган. К.Е. Бендриковдун «Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924-гг.)» деген китеби [114] тарыхый анализинин кенендиги менен айырмалант, А. Мухаммаджонов [324], Р. Рахимов [411] чоң иштерди аткарганы менен диний окуу жайларына баа берүүдө коммунисттик көз караштан арыла алган эмес.

Кокон хандыгы тууралуу эмгектердин катарында Р.Н. Набиевдин «Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худаярхана)» деген эмгеги өзгөчө бөлүнүп турат [329]. Автор архив материалдарына, эскерүүлөргө таянып, хан сайынын, хан үй-бүлөсүнүн ички маселелерин териштирип жазып чыккан. Ошолордун ичинде хан үй-бүлөсүнүн медресе курушу, алардын вакуп мүлктөрү тууралуу баяндаган жерлери бар. Ушундай эле мазмундагы А.Л. Троицкаянын бир топ эмгектеринде Кокон хандыгынын XIX кылымдын 40-70-жылдарына тиешелүү 5000ге жакын архивдик каталогун үйрөнүп чыгып, алардагы медреселерге байланыштуу материалдар да талдоодон өткөрүлүп, андай окуу жайларына түшкөн каражаттар, мударистер жана мутавалилер тууралуу маалыматтар берилет [471]. З.Д. Кастельская да ушул темада архивдик материалдарды жарыялаган [246].

Кыргыз тарыхчысы Д. Айтмамбетов жалпы Кыргызстандын Октябрь революциясына чейинки маданий өнүгүшү, мектептердин тарыхы тууралуу эмгектерин жазган [20], А.Э. Измайлов бул проблеманы педагогикалык

аспектиден изилдеген [217].

Фергана өрөөнүндөгү мектеб-медреселердин кайра куруу жана эгемендүүлүк учурунда изилдениши. Кайра куруунун башталышы менен ХХ кылымдын 70-жылдарынын орто ченинен баштап Кокон хандыгынын, мурдагы падышалык Орусия жана СССР учурунда Фергана өрөөнүндө жайгашкан мусулман окуу жайлары болгон мектеб-медреселер тууралуу жаңы көз караштар айтылып, жашыруун документтер жарыялана баштады. Бул багытта Өзбекстан, Кыргызстан, Россия Федерациясы сыяктуу мамлекеттин адистери гана эмес, дүйнөнүн башка өлкөлөрүнүн тарыхчылары, архитекторлору, педагогдору, теологдору изилдөөлөрүн жарыялашты. Мисалы, П.Г. Ким медреселердин ХІХ кылымда эл турмушундагы ролун жогору баалап, аларды туура эмес айтыпкеле жаткандыгыбызды сындап, бул ойлорун конкреттүү мисалдар менен далилдеди [259]. Бул ойду тарыхчы Х.Н. Бобобековдун «Ўтмишда ўзбеклар саводсиз бўлганми?» деген макаласы да улантты [136]. Аталган макалаларда советтик учурда калк туташ сабатсыз болгон деген пикирлердин туура эместиги ашкереленди.

Ж.Б. Алымбаев «Историография истории Кокандского ханства» деген макаласында 164 жыл өкүм сүргөн эң ири аймакта жана көп улуттуу элди бириктирген хандык тууралуу Орусия историографиясында ар түрдүү жанрдагы (күндөлүктөр, запискалар, эскерүүлөр, атайын макалалар, очерктер, өзүнчө тарыхый эмгектер ж.б.) чыгармалар соодагерлер, купецтер, падышалык тарабынан жиберилген адамдар, падыша аскеринин өкүлдөрү, орус жана чет элдик саякатчылар жана чыгыш таануучу окумуштуулар тарабынан жазылганын баяндайт [58].

М.О. Алихожиев «Кўқон хонлигининг маданий ҳаётида мактаб ва мадрасаларнинг тутган ўрни (1800-1876-йй.)» деген темадагы диссертациясында [49] жана «Россия империяси ва совет даврида Кўқон хонлиги таълим тизимининг ўрганилиши» [56] жана бир катар макалаларында [54] хандыктын билим берүү уюмдары тууралуу орус жана өзбек саякатчыларынын, аскер кызматкерлеринин, чыгыш таануучуларынын жазган

эмгектери тарыхый-хронологиялык тартипте талдоого алынат. Ал жалпы изилдөөлөрдү төрт топко бөлүп карайт:

1. Россия империясынын мезгилинде жарыяланган адабияттар.
2. Совет мамлекетинин учурунда басылган адабияттар.
3. Эгемендик жылдарында жарыяланган эмгектер.
4. Чет элдик адабияттар [53].

Фергана өрөөнүндөгү мектеб-медреселер тарыхый аспектиден Өзбекстанда Ш. Вахидовдун [163], Б.М. Расуловдун [409] докторлук, Г.Ф. Салижанованын [432], С.Д. Болтабаевдин [148], Б.Б. Маллабаевдин [297], Ө.А. Султановдун [456], Ш.Т. Колдошевдун [289], Т.Д. Худайкуловдун [514], Г.С. Исобаеванын [221] кандидаттык диссертацияларында, И.А. Алимовдун [34], А. Мухаммаджановдун [324] эмгектеринде, Кыргызстанда тарых боюнча окуу китептеринде [229], энциклопедияларда [481], Д. Айтмамбетовдун [19], Б. Аманалиевдин [61], Б. Жамгырчиевдин [185], А.Е. Захарованын [204], Т. Кененсариевдин [250], К. Молдокасымовдун [313], Т.Н. Өмүрбековдун [374], Т. Өмүрзакованын [376], К. Үсөнбековдун [482], В.М. Плоскихтин [392] эмгектеринде, А.Е. Захарованын [205], М.Ш. Султанованын диссертациясында [454] тарыхый, мекен таануучулук аспектилерден каралган.

Педагогиканын жана билим берүүнүн тарыхы боюнча окуу китептери [2], антологиялар [68], энциклопедиялар [223], ыйык китептер [267] да бул проблемага ар кандай деңгээлге кайрылып өткөн.

Жогорудагы эмгектер Фергана өрөөнүнүн XIX кылымдын 50-жылдарынан XX кылымдын 20-жылдарына чейин дээрлик 70 жылга созулган мезгил ичиндеги өнүгүш тарыхын: билим берүү мекемелеринин курулуш-архитектуралык өзгөчөлүктөрүнөн тартып, билим берүүнүн мазмунундагы салттуулук менен жаңычылыктын карым-катышын, окутуу-тарбиялоо принциптерин, формаларын, каражаттарын, мындай окуу жайларынын педагогикалык курамын, каржылоо булактарын ж.б. маселелери тууралуу ар тараптуу изилдөөлөрдү жүргүзүп, ойлорун айтып чыгышкан. Биз мына ошол булактарга таянуу менен жаңы архивдик, документалдык материалдарды

кошуп, жыйынтыктадык жана белгилүү бир ыраттуулукка келтирдик.

Биринчи бап боюнча корутунду

Диссертациялык изилдөөбүздүн биринчи бабы «XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагына тарыхый өнүгүшүн талдоонун изилденишине обзор» деп аталат.

Бул биздин изилдеген темабызды тарыхый-теориялык жактан негиздеп алуучу бап болгондуктан биринчи кезекте аталган мезгил алкагындагы аталган территориялык биримдиктин тарыхый-социалдык абалын мүнөздөп алуу зарыл деп эсептедик. Аны үчүн биз биринчи кезекте Фергана өрөөнү тууралуу жалпы маалымат бердик. Өрөөндүн географиялык абалы, дыйканчылыкты, багбанчылыкты өнүктүрүүгө жагымдуу климаттын болушу, мол түшүм берүүчү айдоо жерлеринин туш тараптан тоолор менен курчалышы жана ал жактан салкын аба менен таза суунун келип турушу, Улуу Жибек Жолунун тоомунда жайгашышы аймактын демографиялык абалына таасир этүү менен бирге, аскердик-согуштук жактан чыңдалып алган ар түрдүү державалардын (Орусия, Улуу Британия, Кытай) талаш ордосуна айлангандыгын конкреттүү мисалдар аркылуу көрсөттүк. Ал эми талашка түшө турган империялар ошол талаша турган жерлерине өз үстөмдүгүн орнотуу үчүн эң биринчи кезекте билим берүү мекемелерин ачып, жаш муунга өз идеяларын сиңдирүү, өздөрүнүн таасирин тийгизүү менен ишти баштайт.

Эмгекте Кокон хандыгынын учурундагы жана Орусиянын курамындагы мезгилдеги Фергана өрөөнүнүн саясий, экономикалык, маданий абалына кыскача обзор берилип, тарыхый өңүттөн өрөөндүн тарыхый кырдаалы көрсөтүлдү. Кокон хандыгынын деспотизими менен Падышылык Орусиянын оторчулук саясаты Фергананын өнүгүшүн өтө алдыга жылдырып жибербегени менен алдыга карай жылган табигый прогресс болду, ал алабияттарды анализдөө аркылуу чагылдырылды.

Экинчи параграф «XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагын тарыхый-педагогикалык өңүттөн изилдөөнүн эволюциясы» деп аталат. Биз мына ушул эволюциялык процессти көрсөтүү үчүн изилдөөлөрдү үч этапка бөлүп алдык: биринчи этап – Фергана өрөөнүндөгү мектеб-медреселердин падышалык Орусия убагында европалык окумуштуулар жана чиновниктер тарабынан изилдениши; экинчи этап – Фергана өрөөнүндөгү мектеб-медреселерди советтик учурда изилдениши; үчүнчү этап – Фергана өрөөнүндөгү мектеб-медреселердин кайра куруу жана эгемендүүлүк учурунда изилдениши. Биринчи этапта изилдөө көбүнчө маалыматтык формада болуп, ислам окуу жайлары жана орус-тузем мектептери тууралуу Орусиянын борборунда туруп алып, уккандарын жазып калтыргандар, саякатчы катары Фергана өрөөнүнө келгендер, Түркстан крайынын билим берүү тармактарында иштегендер жазышкан. Ошолордун катарында атайын тарыхчылардын, этнографтардын эмгектери да болгон. Бул эмгектер азыр эми арадан 100-150 жыл өтүп кеткен убакта тарыхый окуяларды биринчи булактар катары үйрөнүүгө, кийинки доордогу эмгектер менен салыштырууга чоң жардам берди. Экинчи этапта, XX кылымдын 20-80-жылдарында советтик тарыхчылар, педагогиканын тарыхын изилдөөчүлөр XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагын изилдөөгө интенсивдүү киришкен. Алар көптөгөн маалыматтарды таап чыгып, тарыхый өнүгүштөрдү жана педагогикалык процесстерди салыштырышкан. Советтик окумуштуулар илимий концепцияларын басма сөзгө, журналдарга, окуу китептерине жарыялашкан, диссертацияларын жакташкан. Бул этапта аябагандай көп изилдөөлөр жүргүзүлүү менен, тилекке каршы, көп учурда коммунисттик идеологияга, советтик саясатка байланыштуу мусурман медреселери жана жадид мектептери реакциячыл, пантүркчүл, исламчыл катары айыпталып, мударистер жана молдолор билимсиз, сабатсыз катары көрсөтүлгөн учурлар болгон.

Үчүнчү этап XX кылымдын 80-90-жылдарынан башталды, бул этапта

көптөгөн архивдер, документтер ачылып, диний медреселер, жаңид мектептери «азатка чыгарылып», тарыхый материалдарга историзм принцибинде баа берүү концепциясы, улуттук баалуулуктарга көтөрүңкү мамиле кылуу парадигмасы авансценага чыгып, мурдагы этаптарда каралган изилдөөлөр кайра бир сыйра «ревизиядан» өткөрүлдү. Аларды жалпысынан жалпы методология, атайын методология, жеке методология деп карап, буга статистикалык маалыматтарды, обзорлорду, эл каттоонун жыйынтыктарын, отчетторду, диссертациялык изилдөөлөрдү, Орусиянын чиновниктери, тарыхчылары тарабынан жазылган очерктерди, күндөлүктөрдү, тарыхчылардын жана педагогиканын тарыхын изилдөөчүлөрдүн эмгектерин атап көрсөттүк.

ЭКИНЧИ БАП. ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНДӨГҮ БИЛИМ БЕРҮҮ ТАРМАГЫН ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Фергана өрөөнүндөгү билим берүү тармагын изилдөөнүн тарыхый, философиялык, психологиялык, педагогикалык методологиясы

Изилдөөнүн объекти XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүндөгү билим берүү уюмдарынын өнүгүү процесси болгондуктан тарыхый-салыштырма метод аркылуу ошол учурдагы билим берүү тармактарынын өнүгүш эволюциясынын тарыхый өбөлгөлөрү коомдук илимдердин анализдөөсү талданып, аныкталды. Диссертациябыз педагогиканын тарыхына байланыштуу болгондуктан педагогикалык эксперименттерди жүргүзүүнүн зарылдыгы туулбады.

Изилдөөнүн предмети катары XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүндөгү билим берүү уюмдарынын окутуу каражаттары, окуу куралдары, окутуу методдору, педагогикалык кадрлары жана жалпы агартуу системасы илимий изилдөөбүздүн *негизги материалдары* болду.

Ар кандай изилдөөнүн натыйжалуулугу ал темага, изилдөөгө алынган проблемага карата методологиялык негиздеринин туура табылышы жана коюлушу менен байланышат. Эгер эмгекте методологиялык жактан жаңылышуу болсо – анын илимге жана практикага пайдасы болбойт. «Методология» грек сөзүнөн алынган, «methodos» – таанып билүү же изилдөөнүн жолу, теория, окуу, «logos» – сөз, түшүнүк дегенди билдирет. Ал – ишмердүүлүктүн структурасы, логикалык уюштурулушу, методдору жана каражаттары жөнүндөгү окуу; илимдин методологиясы – илимий таанымдын түзүлүү принциптери, формалары жана ыктары жөнүндөгү окуу. Дагы тагыраак айтканда, ал:

1. Теориялык жана практикалык ишмердүүлүктү уюштуруунун жана жүргүзүүнүн принциптеринин жана ыктарынын, жолдорунун системасы.

2. Таанып билүү ишмердүүлүгүнүн илимий методу жөнүндөгү окуу, тигил же бул илимге колдонуучу бардык методдордун жыйындысы.

3. Методологиянын пайдаланышына байланыштуу гносеологиялык, алдын ала билүү, айтуу, кайра түзүү, жана уюштуруу милдеттери бар.

Илимде методологиянын иерархиясы бар экендиги да таанылган. Илимдин структурасында төрт деңгээл бөлүнүп көрсөтүлөт:

1. Философиялык.
2. Жалпы илимий.
3. Конкреттүү-илимий.
4. Технологиялык.

Методологиянын бардык деңгээли белгилүү учурларда бири-бирине багынып турат жана татаал системаны уюштурат» [104].

Методология изилдөөчүгө жол көрсөтүүчү багыт, андан чыгып кетүүгө болбойт, ал бул же тигил тема боюнча конкреттүү изилдөө жүргүзүүгө камынып жаткан изденүүчү үчүн өзүнө чейин изилдөө жүргүзгөндөрдүн эмгектеринин системасы. Педагогиканын методологиясы «педагогикалык изилдөөнүн методдору тууралуу билимдердин системасы» (И.В. Кичев [260]), «педагогикалык чындыкты таанып билүүнүн жана ага жетишүү процессинин принциптери, методдору жана формалары жөнүндө окуу» («Педагогика» окуу китеби [384]), «педагогикалык билим жөнүндө, ага ээ болуу жөнүндө, б.а., таанып билүү тууралуу окуу» (Р.Л. Перченко [387]).

Биздин изилдөө билим берүүнүн жана педагогиканын тарыхына байланыштуу болгондуктан педагогиканын теориясы таянган методологиялык негиздерден бир кыйла айырмаланат да, тарых, этнография, адабият таануу илимдери менен байланышат. Бардык эле илимдердин негизи философия, анын коом жана адам тууралуу материалисттик окуусу болгондуктан, биринчи кезекте философияга негизденебиз. Жалпы дүйнөлүк, анан ичинде советтик, орус жана кыргыз философиясында педагогиканын жана билим берүүнүн

тарыхы боюнча окумуштуулар (Ю.П. Азаров [18], С.Ф. Анисимов [65], В.Ф. Асмус [89], Т. Аскарлов [84], М.М. Бахтин [105], Н.А. Бердяев [118], А.А. Салиев [427] ж.б.) тарых менен билим берүүнүн, тарых менен көркөм ойлордун ички дилектилик байланышын көрсөткөн.

Классикалык педагогдордун (Я.А. Коменский [267], И.Г. Песталоцци [389], К.Д. Ушинский [484], Л.Н. Толстой [470] ж.б.) жалпы адамзатка калтырып кеткен ойлорунда, XIX кылымдагы орус социал-демократтары В.Г. Белинскийдин [113], Н.А. Добролюбовдун [191], Н.Г. Чернышевскийдин [516] эмгектеринде жеке адамдын коомдогу орду, коомдогу илимдин жана билим берүүнүн байланышы теориялык аспектиден көрсөтүлгөн. Азыркы учурдагы университеттердин педагогика боюнча окуу китептеринде педагогиканын теориясы менен тарыхы терең карым-катнашта, бири-бирисиз объектилерин туура түшүнүү мүмкүн эмес деген позицияда берилген [383]. Бул көз карашты психологдор (Б.Г. Ананьев [63], Л.И. Божович [146], Л.С. Выготский [172], А.Н. Леонтьев [291], С.Л. Рубинштейн [420], Д.Б. Эльконин [529] ж.б.), дидактар (И.Я. Лернер [293], М.И. Махмутов [306], Г.К. Селевко [437], Ю.К. Бабанский [93], И.Б. Бекбоев [111], В.П. Беспалько [124], В.К. Дьяченко [192] ж.б.) да колдошот.

Биздин изилдөөгө педагогиканын жана педагогиканын тарыхынын методологиясы боюнча теоретиктеринин (И.Н. Андреева, Ю.К. Бабанский, Е.В. Бережнова, Е.В. Бондаревская, М.С. Бургин, Б.С. Гершунский, В.В. Краевский, Н.П.Кузин, Б.Т. Лихачев, З.А. Малькова, А.М. Новиков, Н.Д. Никандров, М.Н. Скаткин, Г.П. Щедровицкий ж.б.), экинчи жагы жалпы эле илимий таанып-билүүнүн, анын ичинде педагогикалык процесстерди, кубулуштарды изилдөөнүн методологиясы боюнча илимпоздордун (Н.В. Бордовская, Г.Х. Валеев, З.И. Васильева, Г.В. Воробьев, В.И. Журавлев, В.И. Загвязинский, В.В. Лаптев, Б.В. Марков, В.М. Полонский, В.К. Розов, И.Г. Фомичева, В.С. Шубинский, Э.Г. Юдин ж.б.) эмгектери таяныч болуп берди. Бул эмгектердин ачылыштарына таянып, тарыхый-педагогикалык маалыматтарды структуралык-логикалык жактан бир курамга келтирип, изилдөөбүздү пландаштырдык жана

уюштурдук, эмгегибиздин объекттин, предметин, максатын, милдеттерин, принциптерин иштеп чыктык, XIX кылымдын экинчи жарымын жана XX кылымдын алгачкы эки он жылдыгын, жалпысы 70 жылдай убакытка созулган мезгил ичиндеги ар түрдүү билим берүү уюмдарынын иш-аракеттерин, педагогикалык процесстин динамикасын мезгилдештирдик (периодизациялоо), терминологиялык түшүнүктөрдү иретке келтирип, ырааттуу тактап алдык.

Учурда педагогикалык жана тарыхый-педагогикалык изилдөөлөрдүн методологиялык жана методикалык базасында предметке ар түрдүү мамилелер (подход) өкүм сүрүүдө. Аларды топтоштуруп айтканда, педагогика илимдеринин доктору С.В. Бобрышевдин пикири боюнча болжолдуу төмөнкүлөр [139]:

1. Системалык, логикалык, тарыхый мамиле: И.В. Блауберг [136], Б.М. Кедров [249], А.М. Новиков [345], Э.Г. Юдин [545] ж.б.
2. Синергетикалык мамиле: М.В. Богуславский [144], Е.Н. Князева [262].
3. Антропологиялык мамиле: Б.М. Бим-Бад [132], А.Я. Данилюк [181], А.И. Пискунов [391] ж.б.
4. Цивилизациялык мамиле: Г.Б. Корнетов [269], И.А. Колесникова [264].
5. Аксиологиялык мамиле: Н.А. Асташова [91], Е.В. Бондаревская [151], З.И. Равкин [398], В.А. Сластенин [440] ж.б.
6. Культурологиялык мамиле: В.С. Библер [128], К.Ю. Богачев [140], И.Ф. Исаев [223] ж.б.
7. Парадигмалык жана жарым парадигмалык мамиле: Н.В. Бордовская [153], И.Г. Фомичева [497] ж.б.

Кыргыз педагогикасынын жана билим берүүсүнүн тарыхында жогорудагы методологиялык негиздерге жана методикалык ыкмаларга карабай, булардын ар кайсынысын аралаштырып жиберген же материалдарга ушул методдор менен мамиле кылбай, жөн гана маалыматтар менен эмгегин шыкап толтура берген изилдөөлөр көбөйүп кеткен. Өзгөчө советтик учурдагы эл агартуунун тарыхын изилдөөчүлөр эмгектерине КПСС БКнын съездеринин, пленумдарынын чечимдерин, партиялык токтомдорду анализсиз эле киргизе

берип, илимий иштерин жансыз цифра, фактыларга бастырып салган. Экинчи учурда ал изилдөөлөрдө бул же тигил көрүнүштөргө таптык позициядан мамиле кылуу принцибин карманып, мисалы, диний билим берген медреселерди реакциячыл, панисламисттик, пантүркстик идеяларды гана тарактуучулар деп эсептешкен да, аларда иштеген мударистерди сабатсыз жана балдарды уруп-согуп мамиле кылган деспот жана караңгы молдолор катары түшүндүргөн.

Советтик учурда социалисттик республикалардын педагогикалык илимдеринин жана билим берүүнүн тарыхы боюнча очерктери жазылып, жарыяланган [366]. Ошол фундаменталдуу эмгектерде да, тилекке каршы, педагогиканын тарыхы коммунисттик идеологиянын көрсөтмөлөрүнө, маркстик-лениндик окуунун жол-жоболоруна ылайык трактовкаланган. Ошондой болсо да мындай эмгектердин бир катар жетишкендиктери болгон, башкысы алар тарыхый фактыларды, маалыматтарды документалдык материалдарга таянып көрсөтүп беришкен. Мисалы, А. Осмонкулов «Жалпы билим берүүчү мектептерде кыргыз тилин окутуунун тарыхы» деген китебинде кыргыз жериндеги алгачкы агартуучулардын, анын ичинде биринчи «Алиппе» китебин жазган И. Арабай уулунун адис катары калыптанышындагы татар, башкырт диний жогорку окуу жайларынын, асиресе, «Галия» медресесинин ролун ар тараптуу жана реалдуу ачып көрсөткөн [360]. Бирок бул иштер фрагменталдуу мүнөздө гана болуп калган, себеби ал мезгилдин талабы ошондой болгон.

Билим берүүнүн жана педагогиканын тарыхый жолун таптык позициядан, идеологиялык тар алкактан кароо өткөн доордун классик педагогдорунун (Молдо Нияз, Нурмолдо ж.б.) жана агартуу иштерин уюштуруучуларынын (Алымбек датка, Мырзакул болуш ж.б.) аттарын унуткартып, алардын идеяларын элге чыгарткан эмес. Натыйжада мындай адамдар советтик элди бузуучулар, коомго зыян алып келүүчүлөр катары эсептелген. Тилекке каршы, кыргыз педагогикасынын жана билим берүүсүн тарыхы боюнча жогорку окуу

жайлары үчүн окуу китептеринде бул багыттагы иштер дагы дале жай жүрүп, студенттер советтик учурдагы окуулуктарды колдонуп келишүүдө.

Соңку учурдагы педагогиканын жана билим берүүнүн тарыхы боюнча эмгектерде (Н.А. Асипова, С.О. Байгазиев, Ш.И. Ганелина, Н.К. Гончаров, Е.Я. Голант, П.Н. Груздева, Е.Н. Зейлигер-Рубинштейн, М.А. Данилов, Н.А. Константинов, А.А. Красновский, Е.Н. Медынский, Д.О. Лордкипанидзе, М.Ф. Шабаета ж.б.) төмөнкүдөй методологиялык көз караштар, принциптер алдыга коюлду:

- педагогиканын өнүгүшүн жана билим берүү процессин тарыхый доор менен тыгыз биримдикте кароо;

- педагогиканын өнүгүшүн жана билим берүү процессин дайыма кыймылда турган эволюциялык диалектикалык процесс катары кароо;

- билим берүүнүн тарыхында айрым тарыхый инсандардын өзгөчө ролу боло турганын аңдоо;

- бул же тигил этаптагы педагогикалык идеялар канчалык даражада жалпы адамзаттык гуманисттик ойлор менен дал келерин аныктоо;

- билим берүү мекемелеринин уюштурулушун, иштөө принцибин, кадрларынын сапатын аныктоо жана алардын коомго кошкон салымын өлчөө;

- билим берүү жана педагогиканын тарыхына культурологиялык мамиле кылуу, б.а., улуттун, элдин маданий турмушу менен биримдикте кароо;

- педагогиканын жана билим берүүнүн тарыхын башка илимий билимдер (тарых, социология, этнография, адабият таануу, лингвистика, теология ж.б.) менен интеграциялоо;

- билим берүү жана педагогиканын тарыхын саясатсыздаштырбоо ж.б.

Биз изилдөөбүздө мына ошол принциптерди таяныч кылып алуу менен бүткүл дүйнөлүк тарыхый-педагогикалык процесске анализ берген төмөнкү төрт принципти жетекчиликке алдык:

- цивилизациялуу мамиле кылуу принциби (принцип цивилизованного подхода);

- маданий жана антропологиялык принцип (культурологический и антропологический принципы);
- конкреттүү-тарыхый жана формациялык принцип (конкретно-исторический и формационный принципы);
- бүкүлү (бүтүн) мамиле кылуу принциби (принцип целостного подхода).

Методология боюнча соңку учурда Россия билим берүү академиясынын корреспондент-мүчөсү, педагогика илимдеринин доктору, МПМУнин профессору А.Н. Джуринский педагогиканын тарыхый өнүгүшүн салыштырма-типологиялык аспектиден карайт [190]. Ал советтик тарыхый-педагогикалык илимдин теориялык-методологиялык базасы маркстик философияга, коммунисттик партиялуулукка, историзмге, системалуулукка негизделгендигин айтып, мунун оң жана терс жактарын көрсөтөт да, 1980-жылдардын аягында бул позициялар өзгөрө баштаганын белгилейт.

Ар кандай эле илимий билимдин, анан ичинде педагогикалык багыттагы илимий изилдөөнүн методологиясы үч негизге таянат:

Биринчиси – жалпы методология, ал объективдүү дүйнөнүн өнүгүү мыйзамченемдүүлүктөрүн, андагы педагогикалык процесстин ордун жана ролун көрсөтүү менен материалисттик диалектиканын жалпы жоболорун жана принциптерин ачып берип турат.

Алардын таянычтары катары төмөнкүлөр белгиленип жүрөт:

- өнүгүүнүн биримдиги жана карама-каршылыктары мыйзамы;
- сандан сапатка өтүү мыйзамы;
- таанууну тануу мыйзамы;
- педагогикалык процесстин коомдун социалдык-экономикалык жана саясий өнүгүшүнө, элдин маданий жана менталдык өзгөчөлүктөрүнө көз карандылыгы;
- педагогика жана билим берүү процессинин ошол коомдогу билим берүү уюмдарынын окуу-тарбиялык иштеринин уюштурулушуна жана алдыңкы педагогикалык ойлордун өнүгүшүнүн деңгээлине байланыштуулугу.

Экинчиси – атайын методология, бул педагогиканын өзүнө гана таандык, анын өнүгүшүнө, жашап турушуна таасир этүүчү негизги таянычтар.

Алар төмөнкүлөр менен байланышат:

- адамдын аң-сезиминин жана психикасынын өнүгүшүнө окутуунун жана тарбиялоонун таасири тууралуу түшүнүктөр;
- баланын инсан катары калыптануусу үчүн чөйрөнүн жана жамааттын таасири жөнүндө окуу;
- инсандын тарбияланышы менен өзүн өзү тарбиялоосу тууралуу педагогиканын классиктери иштеп чыккан алдыңкы ойлор;
- тарбиялоого жана билим берүүгө алдыңкы тарбиячылардын жана мугалимдердин таасир этишинин мыйзам ченемдүүлүктөрү ж.б.

Үчүнчүсү – жеке методология, бул педагогикалык көрүнүштөрдү изилдөөнүн жеке бир проблемага ылайык методдорун, каражаттарын, ыкмаларын жана усулдарын ичине камтыйт.

Аларга бул нерселер кирет:

- окутуунун жана тарбиялоонун мыйзам ченемдүүлүктөрү, принциптери жана методдору;
- окутуу менен тарбиялоонун биримдиги, байланышы, бири-бирисиз натыйжасыз боло тургандыгы;
- педагогдордун балдарга чыгармачылык менен таасир этүү өз натыйжасын көрсөтө аларлыгы тууралуу окуу ж.б.

Биздин изилдөө педагогиканын теориясы менен бирге эле педагогиканын жана билим берүүнүн тарыхына арналгандыктан XIX кылымдын экинчи жарымына жана XX кылымдын алгачкы эки он жылдыгына байланыштуу көптөгөн материалдар методологиялык таяныч катары үйрөнүлдү. Аларды болжолдуу түрдө төмөнкүдөй топторго бөлүк.

1. Статистикалык маалыматтар, обзорлор, эл каттоонун жыйынтыктары, отчеттор.
2. Диссертациялык изилдөөлөр.
3. Падышалык Орусиянын чиновниктери, тарыхчылары тарабынан

жазылган очерктер, күндөлүктөр.

4. Өзбек тарыхчыларынын, педагогдорунун эмгектери.
5. Кыргыз тарыхчыларынын, педагогдорунун эмгектери.
6. Советтик тарыхчылардын, педагогдорунун китептери, макалалары.
7. Чет элдик окумуштуулардын, саякатчылардын эмгектери.
8. Тарых жана педагогиканын тарыхы боюнча окуу китептери.
9. Педагогиканын жана агартуунун тарыхын изилдөөчүлөрдүн эмгектери [351].

Жыйынтыктап айтканда, биздин изилдөөгө диалектикалык материализм тууралуу философиялык окуулар, педагогикалык эмгектер, тарых боюнча изилдөөлөр методологиялык негиз болуп, илимий изилдөөлөрдүн туура багытта кетишине шарт түзүп берди.

2.2. XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагынын тарыхый өнүгүшүн педагогикалык аспектиден изилдөөнүн методдору

Изилдөөнүн объекти XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүндөгү (азыркы Өзбекстан, Тажикстан, Кыргызстан Республикаларынын айрым бөлүктөрү кирген аймак) билим берүү уюмдарынын өзгөчөлүктөрү болуу менен **изилдөөнүн предмети** ошол билим берүү мекемелеринин тарыхы, окутуу жана окуу процесстери, окуу каражаттары, материалдык-техникалык базасы, окутуучулар курамы жана агартуу системасынын тарыхый-педагогикалык процесси болуп саналат. Мына ошол объектиге жана предметке карата изилдөө методдору аныкталды.

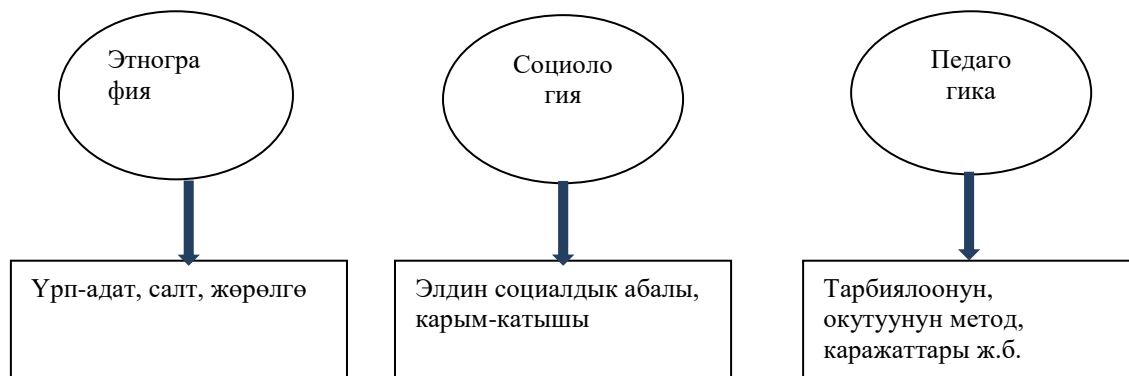
Метод бул илимде кайсыл бир илимий концепцияны айтуу үчүн ага жетүүнүн, ошондой жыйынтыкка келүү үчүн натыйжа алуунун жолу, ыгы. Ал – илимий жана чыгармачылык ишмердүүлүк. Биздин изилдөө педагогиканын тарыхы тармагында болгондуктан эмгектин методу илимдин бул багытында топтолгон жана сыноодон өткөн методдорго таянат. Илимий методдор

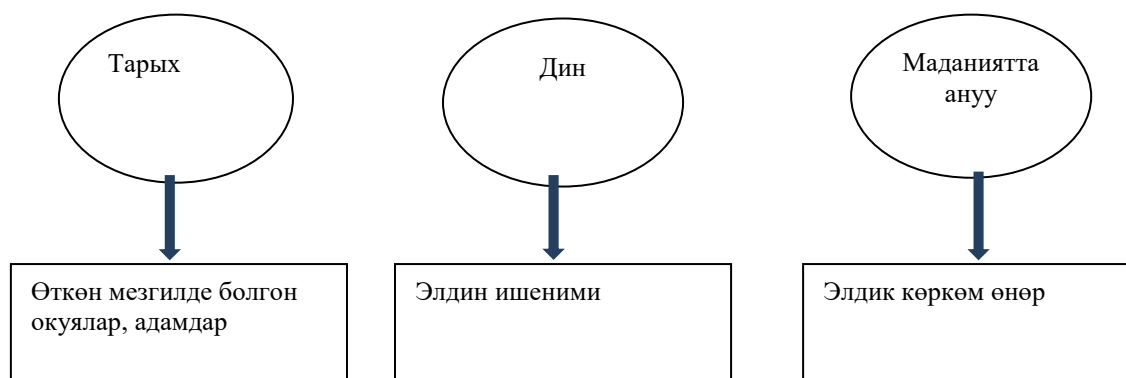
изилдөөнүн объектисинен жана предметинен келип чыгат да, проблеманын теориялык негиздерин, тарыхый жана педагогикалык өнүгүү этаптарын, абалын аныктоо менен анын натыйжаларын илимий негизде түшүндүрүүгө шарт даярдайт. Биздин иштин изилдөө методдору төмөнкүдөй илимдердин изилдөө методдору менен тыгыз байланышат.



Сүрөт 2.2.1 Педагогиканын тарыхы илиминин башка илимдер менен байланышы

Изилдөө ишибизде диний окуу жайларына педагогикалык, тарыхый өңүттөн баа берүүгө да өзгөчө маани берилгендиктен дин жана маданият таануу илимдеринин изилдөө методдорун да колдонгонубуз максатка жетүүдө бир кыйла жардам берет. Жогорудагы илимий билимдердин айрымдарынын изилдөө объектилерин да карап көрөлү.





Сүрөт 2.2.2. Педагогиканын тарыхына жакын айрым илимдердин изилдөө объектилери

Эмгегибизде педагогиканын тарыхы боюнча методдордун бөлүнүштөрү төмөнкү таблицада берилгендей пайдаланылды.

Таблица 2.2.1. – Илимий изилдөөдө колдонулган методдор жана алардын натыйжалары

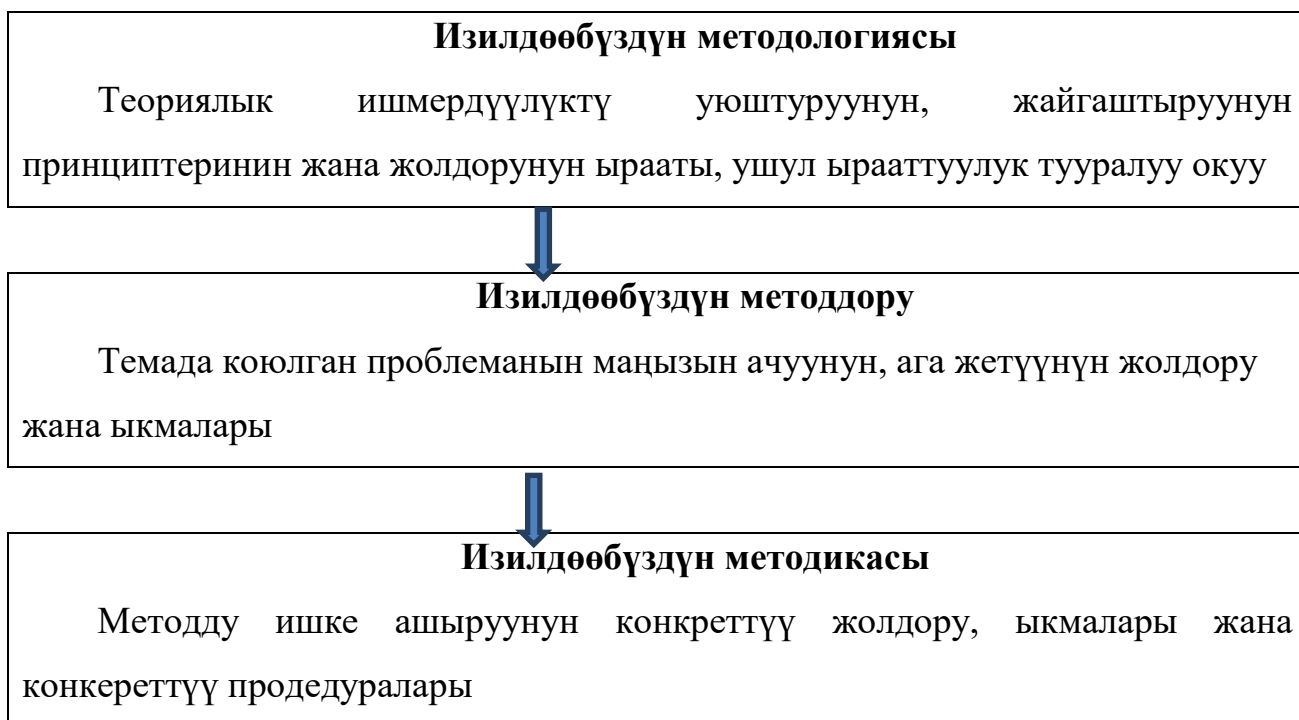
Педагогиканын тарыхы илиминин методдору	
методдор	алынган жыйынтыктар
Тарыхый, этнографиялык, этнологиялык, этнолингвистикалык, этномаданий материалдарды үйрөнүү жана жалпылоо. Илимий адабияттарды талдоо. Биографиялык (өмүр баяндык) метод. Архив материалдарын издөө жана пайдалануу. Тарыхый инсандар же алар тууралуу билген адамдар менен аңгемелешүү. Тарыхый көркөм чыгармаларды окуу. Статистикалык маалыматтарды топтоо Обзорлорду, отчетторду үйрөнүү. Эл каттоонун жыйынтыктарын	Илимий иште айтылган ойлор аргументтүү болду. Жалпы биз изилдөөгө алган мезгилдин картинасы көз алдыбызга толук тартылды. Жеке инсандардын билим берүү тарыхындагы орду аныкталды. Кээ бир бүдөмүк ойлор такталды. Илимий изилдөөдө тарыхый принцип ишке ашырылды. Иштин хронологиясын,

пайдалануу ж.б.	системасын туура түзүүгө жардам болду ж.б.
-----------------	--

Андыктан XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагынын тарыхый өнүгүшүн аныктоодо педагогиканын тарыхы илиминде белгилүү болгон илимий-изилдөө методдоруна таяндык. Теманы туура жана объективдүү ачып берүү үчүн илимий-изилдөө ишибизди жүргүзүүдө алдын-ала коюлган максатка, милдеттерге жетүү үчүн ыңгайлуу ыкмаларды жана изилдөө методдорун издедик.

Методду туура аныктоо методологияга байланыштуу. Методдон методика келип чыгат. Биз муну төмөнкү таблицада көрсөттүк.

Таблица 2.2.2 – Изилдөөбүздүн методологиясынын, методдорунун жана методикасынын өз ара байланышы



Метод объективдүү реалдуулукту таанып билүүнүн жолдору жана ыкмалары болуу менен педагог окумуштуулар аны классификациялоодо жалпы методдорду үчкө ажыратышат:

1. Теориялык изилдөөлөр методу
2. Педагогикалык тажрыйбаларды үйрөнүү методу

3. Математикалык методдор.

Изилдөө ишинде коюлган максаттарга, милдеттерге, жалпы эле теманы ачып берүүнүн өзгөчөлүктөрүнө ылайык методдор тандалат, биздин эмгектин негизги методу теориялык изилдөөлөр методу болду.

Теориялык изилдөөлөр методу өз ичине төмөнкүлөрдү камтыды:

1. Методиканын *методологиялык негиздерин үйрөнүү*. Бул биздин эмгекте педагогиканы философия, тарых, этнография, социология, адабият таануу менен интеграциялап үйрөнүүгө байланыштуу болду. Мисалы, XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагынын тарыхый өнүгүшүн билүү үчүн ошол мезгил аралыгындагы өрөөндүн тарыхый, геосаясий, демографиялык абалын үйрөндүк. Аны үйрөнүү үчүн Т.Кененсариев, К.Молдокасымов, Т.Н.Өмүрбеков, К.Үсөнбеков, В.М.Плоских ж.б. кыргыз тарыхчыларынын теориялык изилдөөлөрүн окуп, өздөштүрдүк. Аталган метод менен аймактын улуттук курамы, элдин сабаттуулук даражасы, дипломатиялык байланыштары, ошол учурдагы Кокон хандыгынын түзүлүшү, мамлекеттин бийлик жүргүзүү өзгөчөлүгү, хандык династия жана анын бузулушу сыяктуу тарыхый доордун жалпы өзгөчөлүктөрү, ошол учурдагы кырдаал аныкталды. Бул аймак XIX кылымдын экинчи жарымында жана XIX кылымдын башында Бухара эмирлиги, Кытай, Ооганстан менен чектешип тургандыктан стратегиялык мааниси жогору болуп, Улуу Британия, Цинь Кытайы, Россия империяларын кызыктырып тургандыгы тарыхый булактар аркылуу аныкталып, мына ошол тарыхый, экономикалык, саясий, маданий абалы билим берүү тармагына таасир эткендигин көрсөттүк. Дагы тарыхый булактар XIX кылымдын экинчи жарымында Кокон хандыгында бийлик талаштар, ордо оюндары, элдик козголоңдор, уруулук бөлүнүүлөр күчтүү болгондугун тастыктады. Бул мезгилде адабий булактар өрөөнүн билим берүү системасы исламдык билим берүүгө гана негизделгендигин тастыктады. Кокон хандыгынын алсырашы, 1865-жылы Орусиянын куралдуу күчтөрү генерал М.Г. Черняевдин жетекчилиги менен Ташкент шаарына басып кириши хандыктын бара-бара

жок болушун шарттаган, орустардын таасири менен ислам динин жана ислам окуу жайлары алсырап, Орусиянын Казань, Уфа, Оренбург шаарынын келген жаштар жаңы усул окуулары менен ислам медреселерин жаңылашкандыгы, бара-бара алар да азайып, орус-тузем мектептеринин көбөйүшү тарыхый даректер аркылуу аныкталды жана алар диссертацияда көрсөтүлдү.

Падышалык Орусиянын чиновниктери жазган *очерктерди, күндөлүктөрдү үйрөнүү методу*. Педагогиканын тарыхы боюнча эмгектер үчүн бул аябай зарыл метод болуп саналат. Анткени XIX кылымдын 60-жылдарынан тартып Орусия Фергана өрөөнүн каратып алган соң бул жакка Борбордук Орусиянын түрдүү аймактарынан, анын ичинен Падышалык Сарайдын өзүнүн Түркстан крайына жетекчилер келе баштаган. Алардын катарында М.Н. Ростиславов [418], Н.Н. Пантусов [378], Н. Емельянов [192] ж.б. чиновниктер болгон. Алар ошол кездеги Фергана өрөөнүндөгү билим берүү тармагынын абалына илимий баа бербегендиги менен жалпы картинаны эмпирикалык формада жана мазмунда жазып кетишкен. Биз алардын ошол жазып калтырган эмгектери аркылуу да жалпы абалды аныктап билүүгө мүмкүнчүлүк алдык. Алар диний исламдык окуу жайлары кандай эсептен каржыланары, салыктар агартуу тармагына кандайча бөлүштүрүлөрү боюнча так маалыматтарды фактылар жана цифралар менен жазып калтырган.

Экинчиси, Падышалык Орусия тарабынан жиберилген агартуу тармагынын ишмерлеринин, мугалимдердин жазып калтырган күндөлүктөрү, мемуарлары, эмгектери. Түркстан генерал-губернаторлугунун окуу жайлары башкармалагынын мусулман билим мекемелери боюнча инспектору В.П. Наливкин, Падышалык Орусиянын таанымал саясатчысы, мамлекеттик ишмери Ф.М. Керенский, Сыр-Дарыя облусунда эл агартуу бөлүмүнүн башчысы С.М. Граменицкий, Ташкент шаарындагы Түркстан эл университетинде этнография жана түрк тилдеринин мугалими Н.С. Ликошин ж.б. таанымал инсандар Фергана өрөөнүндөгү билим берүү иштеринин абалына баа берген, анализдеген, оң жана терс жактарын көрсөтүшкөн.

Үчүнчүсү, *тарыхчылардын, этнографтардын, педагог окумуштуулардын*

атайын илимий багытта жазган эмгектери үйрөнүлдү. Ага В.И. Кушелевский «Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области» деген макаласын, А.Л. Кундун эмгектерин өзгөчө белгилеп көрсөтүүгө болот.

Эмгегибизде теориялык метод катары пайдаланылган илимий тарыхый булактарды үч түрдүү классикациялоого болот: а) документалдык (актылар, токтомдор, иш кагаздары, статистикалык маалыматтар, отчеттор); б) дидактикалык (билим берүү уюмдары үчүн жиберилген нормативдик документтер, окуу пландары, окуу программалары, окуу китептери, окуу колдонмолору, сабактардын жүгүртмөлөрү, окутуучулардын окуу процессине байланыштуу күндөлүктөрү, отчеттору, иш пландары); баяндоо (повествовательные) материалдары (жеке каттар, көркөм, публицистикалык, илимий тарыхый-педагогикалык эмгектер).

Теориялык методдо анализ жана синтез, жалпылоо жана системалаштыруу, типологиялык байланыш түзүү, интеграциялоо, индукция жана дедукция методдорун пайдаландык. Биздин эмгек педагогиканын тарыхына байланыштуу болгондуктан бул методдор да колдонулду: проблеманы тарыхый жактан актуалдаштыруу, ар түрдүү тарыхый багыттагы эмгектерди салыштыруу, изилденген мезгилди тарыхый жактан мезгилдештирүү (исторической периодизации), ретроспективдүү (историко-генетический), тарыхый логикалык (историко-логический), өмүр баяндык (биографический) метод.

Булардын ичинен *өмүр баяндык методду* карап көрөлү. XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагынын тарыхый өнүгүшүн талдоо конкреттүү инсандардын өмүр баяндары, ишмердүүлүктөрү менен тыгыз байланышат. Бул метод үч түрдүү биографияларды үйрөнүү менен байланышат: биринчиси, ошол мезгилдеги өрөөндүн билим берүү уюмдарында окуу китептери, чыгармалары окутулган, бирок өздөрү мурдагы кылымдарда жашап өткөн адамдар. Буларга орто кылымдагы энциклопедист окумуштууларды коштук жана алардын өмүр

баянынан кыска маалымат киргиздик. Экинчиси, ошол мезгилде билим берүү уюмдарында иштеген агартуучулар. Үчүнчүсү, XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн медреселерин курууга, аларды каржылоого салым кошкон хандар, ханайымдар, ханзаадалар, ири байлар, соодагерлер. Эмгекте булардын өмүр баяндары алардын ишмердүүлүгү менен биримдикте чагылдырылды.

Дагы бир метод – *тарыхый окуялардын катышуучулары, аларды жакшы билген адамдар менен аңгемелешүү*. Бул багытта Ош шаарындагы аксакалдар, медреселерди окуп бүткөн адамдар менен аңгемелештик. Абдан көп маалыматтарды А.Э.Захарова берди, ал кайсыл медресенин, кайсыл каарыханалардын орду кайсыл жерде болгондугун көрсөтүп берди, ошолордун көрсөтүүлөрдүн негизинде Ош шаарындагы ислам окуу уюмдарынын жайгашуу картасын түздүк (*тиркеме №5*).

Фергана өрөөнүн кыдырып, материалдар үйрөнүлдү, бул кандайдыр бир деңгээлде *аймакты тарыхый таануу методу* деп аталды. Бул метод менен Кокон, Фергана, Анжиян, Ош, Коргон-Төбө, Маргалан шаарларын кадырдык жана ал жердеги эски медреселердин мурдагы жана азыркы сүрөттөрүн тартып келдик (*тиркеме №1*).

Тарыхый көркөм чыгармаларды, мисалы, Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» романы сыяктуу *чыгармаларды окуу методу* да ошол замандын өзгөчөлүктөрүн түшүнүүгө жардам берди.

Эң көп материалдарды архив булактарынан таптык, *архив материалдарын үйрөнүү методу* үчүн Кокон крайтаануу музейинин архиви (инв. №995) Өзбек мамлекеттик архиви (19, 47-фонд ж.б.), Россиянын Борбордук тарыхый архиви (ф.954) ж.б. көптөгөн архивдер баалуу маалыматтарды берди.

Экинчи бап боюнча корутунду

Диссертациялык изилдөөбүздүн экинчи бабы «Фергана өрөөнүндөгү билим берүү тармагын изилдөөнүн методологиясы жана методдору» деп

аталып, анын биринчи бөлүмү эмгегибиздин методологиялык таянычтарын көрсөтүүгө арналган. Ар кандай эле илим таанып-билүүнүн диалектикалык мыйзамдарына баш ийет деген философиянын өнүгүүнүн биримдиги жана карама-каршылыктары, сандан сапатка өтүү, таанууну тануу мыйзамы сыяктуу бул илимдин тарыхындагы тастыкталган жалпы окуусун жетекчиликке алдык. Коомдун жана ошол коомдогу агартуу тармагынын өнүгүшү материалдык дүйнөнүн өнүгүшүнө түздөн-түз байланыштуу болот жана ал коомдун руханий, маданий өнүгүшүн шарттайт. Мына ошондуктан биз XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн жалпы тарыхый абалын, географиялык жайгашуусун, демографиялык факторлорун эске алып, эл агартуу тармагын талдоого алдык. Изилдөөбүз тарых илиминин концепцияларына, илимий ачылыштарына сөзсүз негиздениши керек эле, биз орус, өзбек, кыргыз тарыхчыларынын эмгектерин методологиялык таяныч кылганда алардын тарыхый кубулуштарга, окуяларга берген объективдүү баасы, тарыхый-материалисттик принциптери, тарыхты азыркы доордун көз карашы менен караган идеялары эске алынды.

Ошондуктан педагогиканын өнүгүшүн тарыхый доор менен тыгыз биримдикте андоо, бул процессти эволюциялык, диалектикалык процесс катары кароо, тарыхый инсандардын ролун белгилөө, жалпы адамзаттык гуманисттик ойлор менен, тарых, социология, этнография, адабият таануу, лингвистика, теология ж.б. илимдер менен интеграциялоо, тарыхый окуяларды саясатсыздаштырбоо ж.б. методологиялык принциптер ушул бөлүмдө каралып өттү.

«XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагынын тарыхый өнүгүшүн педагогикалык аспектиден изилдөөнүн методдору» деп аталган экинчи параграфта изилдөөнүн объектин жана предметин көрсөтүп, биз колдонгон теориялык жана практикалык методдорго анализ бердик. Тарыхый, этнографиялык, этнологиялык, этнолингвистикалык, этномаданий материалдарды үйрөнүү жана жалпылоо, илимий адабияттарды талдоо,

биографиялык (өмүр баяндык) метод, архив материалдарын издөө жана пайдалануу, тарыхый инсандар же алар тууралуу билген адамдар менен аңгемелешүү, тарыхый көркөм чыгармаларды окуу, статистикалык маалыматтарды топтоо, обзорлорду, отчетторду үйрөнүү, эл каттоонун жыйынтыктарын пайдалануу ж.б. методдор кайсыл проблемаларды чечүү учурунда пайдаланылганын конкреттүү мисалдарда чагылдырдык.

Айрым методдордун иш-аракеттерин, чагылдыруу процессин, фотолорун тиркемелерде көрсөттүк. Мисалы, тарыхый окуялардын катышуучулары, аларды жакшы билген адамдар менен аңгемелешүү (*тиркеме №5*), аймакты тарыхый таануу экскурсиялары (*тиркеме №1*), архив материалдарын үйрөнүү методу (*тиркеме №2, 3*)

Жыйынтыктап айтканда, бул бап илимий-теориялык мүнөздө болуп диссертациябыздын методологиясына ылайык изилдөө методдорун көрсөтүүгө багытталды.

ҮЧҮНЧҮ БАП. XIX КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫНДА ЖАНА XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДА ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНДӨГҮ МЕКТЕБ, МЕДРЕСЕЛЕРДЕГИ ОКУУ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН УЮШТУРУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ, БИЛИМ БЕРҮҮНҮН МАЗМУНУНУН, ПРИНЦИПТЕРИНИН, КАРАЖАТТАРЫНЫН ЖАНА ФОРМАЛАРЫНЫН САЛТТУУЛУГУ ЖАНА НОВАТОРЛУГУ

3.1. Фергана өрөөнүндөгү медреселердин башаты: тарыхы, атактуу бүтүрүүчүлөрү, вакуф системасы

Медресе биздин элге арабдардан, ислам дини аркылуу кирген түшүнүк. Диний билим берүүчү мусулман окуу жайлары мына ушундайча аталган. Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунда «Медресе жык толот», «Медресе мечитти бекем кылып салдырды» деген саптар кездешет. Бул окуу жайлары Манас доорунда болгонбу, же кийин эле айтуучу тарабынан киргизилгенби – так аныкташ кыйын.

«Медресе» түпкүлүгү араб тилиндеги «мадараса» деген сөздөн келип чыккан, бизче которгондо «үйрөнүү», «бир нерсени билип алуу», «окуп билүү» деген түшүнүктү туюндурат. Араб мамлекеттеринде ислам дининин пайда болушу менен мектеб жана медресе пайда болуп, VIII-IX кылымда дүйнөлүк билим берүү тармагына активдүү аралашкандыгын көрөбүз. Алар дүйнөлүк агартуу тармагына чоң салым кошкон. Мектебдер башталгыч билим берүүчү окуу жайлары болсо, медреселер бул орто, айрым өлкөлөрдү жогорку билим берүүчү конфессионалдык мусулман окуу жайы болуп, молдолорду, уламаларды, казыларды, имамдарды, мударистерди даярдаган. Ал жерлерде окуп билим алгандардын ичинен диний кызматкерлер гана эмес, философтор, акындар, жазуучулар, илимпоздор, дарыгерлер ж.б. адистер чыккан.

VII-XI кылымдарда Каирде Аль-Азхар, Меккеде Кааба, Багдадда Багдад медреселери мусулман ааламында өзгөчө аттакка жетсе, X кылымда Бухара шаарында медресе негизделип, анын өтө бай китепканасы болгондугу тарыхтан

белгилүү.

XV-XVI кылымдарда Самаркандагы Улукбек, Бухарадагы Мир-Араб медреселери Борбор Азияда ислам окууларынын таралышына олуттуу салым кошкон. Дал ошондой медреселерде окугандардын ичинен Борбор Азиядан математиктер, акындар, астрономдор Беруни Абу Райхан (973-1050-жж.), Ибн Сина (Авицена) (980-1037-жж.), Кинди Абу Али (800-870-жж.), Насир Хасров (1004-1072-жж.), Насир-ад-Дин Туси (1210-1274-жж.), Аль Фараби (870-950-жж.), Омар Хаям (1048-1123-жж.), Аль Хорезми (870-950-жж.), Жафар Рудаки (860-941-жж.), Абулкасим Фирдоуси (940-1020-жж.), Мушруфиддин Саади (1203-1292-жж.), Низами Гянджеви (1141-1209-жж.), Жалалиддин Руми (1207-1273-жж.) ж.б. чыккан.

Ислам диний билимдери жаштарды ислам шарияттары аркылуу тарбиялоого көңүл бурган. Натыйжада Борбор Азияда социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөрү илимдин өнүгүшүнө шарттарды түзүп, тарбиялоонун социалдык-философиялык концепциясын өнүктүргөн. Ошол кездеги энциклопедиячы-аалымдардын, А. Навои, Г. Низами, Ж. Баласагын сыяктуу акындардын ырларында педагогикалык идеялар басымдуулук кылып, тарбиялоонун гуманисттик концепциясы иштелип чыккан. Ислам окуулары мамлекетти шарият жолу менен башкарууга, мамлекеттин турмушуна, коомдук жана үй-бүлөлүк, никелик мамилелерге, адамдар ортосундагы мамилелерге, балдарды тарбиялоого таасирин тийгизген. Албетте, мындай иштер ислам окуу жайлары, алардын ичинде башталгыч мектеб жана медреселер аркылуу ишке ашкан.

Фергана өрөөнүндөгү атактуу кыргыздардан медреседе билим бергендер жана билим алгандар:

1. Алымбек датка 1813-жылдан Бухарадагы Жакыпбек аталыктын медресесинде окуган.

2. Алымкул аталык (Молдо Алымкул Асан бий уулу) (1829-1865-жж.) адегенде Баткенде мектебде окуп, андан соң Анжиян, Кокон медреселеринде окуган, кийин Кокон хандыгынын аскер башчысы кызматына жетишкен. Кокон

хандыгынын аскер маршы «Алымкулдун маршы» деп аталган. 1862-жылы Кара-Сууга медресе салдырган.

3. Хасан (Асан) – Полот хандын атасы, медресени бүтүп гана калбай, Маргаландагы «Ак медреседе» мударис болуп иштеген.

4. Полот хан (Исхак Хасан уулу, же Исхак молдо) (1844-1876-жж.) – Кокондун акыркы ханы, 1873-1876-жылдардагы көтөрүлүштүн башчысы, Кокондогу Туткатар (кыргызча Тын катар) медресесинде, Маргаландагы «Ак медреседе» окуган. Анжиянда мечитте имам болгон.

5. Молдо Нияз Эрназар уулу (1823-1896-жж.) – акын, агартуучу, Каратегин, Кашкар, Маргалан шаарларындагы медреселерде окуган.

6. Нурмолдо (1838-1920-жж.) – акын, агартуучу.

7. Молдо Багыш Сарыбай уулу (1886-1937-жж.) – төкмө жана жазгыч акын, Наманганга жакын Шоркен айылында кожолор медресинде исламий билим алган.

8. Абдираим Шама (1892-1953-жж.) – жазма акын, коомдук ишмер, Ноодо, Кожент шаарындагы медресе билим алган. Кийин орус-тузем мектебинде да окуган.

9. Зиябидин Максым (Магзуни 1818-1898-жж.) – Кокон хандыгынын иш башкаруучусу, Кокон хандарынын тарыхын жазган аалым, медреседен окуган.

10. Абдыкайым эшен – Кадамжайдын Пум деген жеринде медресе ачкан, Туяк ырчыга дин боюнча көп таалим берген, Маргаланда, Кокондо, Самаркандда окуган.

11. Баатырбек Алымбек уулу – 1887-жылы француз илимпоз-саякатчысы П.П. Бонвало Ошто Батырбек, Мамытбек жана Камчыбек менен кезиккенин, Баатырбек жөнүндө «Сабаттуу, тез окуп, тез жаза билет» деп жазган.

12. Асанбек Алымбек уулу – Алымбек датканын медресесинде мутавалий болуп иштеген.

13. Оморбек молдо – Ноокаттык атактуу инсан.

14. Мырза Фазылбек Касымбеков (1863-1919-жж.) – Чыгыш таануучу, тарыхчы, саякатчы, географ, Маргаландагы Султан Муратбектин медресесин

бүтүргөн. Улуту тажик, Ошто орус-тузем мектебинде мугалим болуп иштеген. Орусия география коомунун 2 алтын, күмүш, коло медалдары менен сыйланган.

Фергана өрөөнүндөгү атактуу өзбектерден медреседе билим бергендер жана билим алгандар:

1. Анбар Атын (1870-1915-жж.) – акын. Кокон шаарында Дилшад деген атымча-акындын мектебинен диний билим алган.

2. Гулханий Мухаммед Шариф (XVIII кылымдын аягында XIX кылымдын башында Кокондо жашаган) – түпкү аталары кухистандык (Каратегин) акын-агартуучу. Наманган медресесинде окуган.

3. Убайдулла Салих уулу Завкий (1853-1921-жж.) – Кокондо туулган агартуучу акын. Кокондогу «Медресеи олий» жана «Медресеи Чалпак» деген окуу жайларында билим алган.

4. Мукимий (1850-1903-жж.) – өзбек жана фарсий тилдеринде жазган акын жана агартуучу. Кокондо туулган жана ошол шаардагы Надира айымдын «Аким-Айым» медресесинде, кийин Бухарадагы «Мехтар-Айым» медресесинде окуган.

5. Махмур (1775-1844-жж.) – акын-агартуучу. Өзү туулган Кокондогу Мир медресесин бүтүргөн.

Негизги көпчүлүк медреселерде билим берүү үч баскычта жүргөн:

Биринчи баскыч: адио – төмөнкү.

Экинчи баскыч: аусот – ортоңку.

Үчүнчү баскыч: агло – жогорку.

Бул толук курс 20 жылга чейин созулган.

Үч баскычтын өз-өзүнчө мударистер, окуу китептери, колдонмолору болгон. Бүтүрүүчүлөрдүн илимдүүлүгү ушул алардын кайсыл баскычты бүтүргөндүгү менен бааланган. Медреселерде кабыл алынган окуу программалары жалпысынан X-XII кылымдарда түзүлүп, улам кошумчалар киргизилгени менен башкы өзөк сакталган.

Медреселерде окуу жылы адатта октябрда башталган, апрелде бүткөн.

Негизги окуу предметтери: араб жана фарсий тилдери, ислам илими, ислам мыйзамы, логика, философия, метафизика, математика, география, астрономия, медицина.

Медреседе тарбияланып жаткандарга коюлуучу талаптар: ислам шариатынан чыкпоо, сылыктык, сабырдуулук, кичи пейилдик, момундук.

Фергана өрөөнүндө диний билим берүүнүн башаты он кылымдан ашык убакытка созулган.

Англия саякатчысы Дж. Вуд XIX кылымдын 30-жылдарында азыркы Аму дарыянын башталаш куймаларынын бири болгон Оксус суусунун боюнан боз үйдө мектеп катары окушуп, куран жаттап жаткан кыргыз балдарын көргөнүн, алардын сабагына катышканын жазат [240]. Ошол памирлик кыргыздар курандын аяттарын картаң молдонунун алдында жаттап берип айтып жатканы чалгынчы-саякатчыны өзүнө бурган. Ала-Тоо аймагындагы боз үйлөрдө С. Байгазиев жазгандай: «Эмне десек да, кандай баа берсек да курандын сүрөөлөрүн жаттатып, шарият жол-жоболорун насааттап, пайгамбарлар, олуялар жөнүндөгү ар кандай легендаларды, икаяларды аңгемелеп, колдон келишинче диндик таалим-тарбия ыроолоп, ыймандуулукка үндөгөн, араб арибин таанытып, кат чийгенге көнүктүрүп, элементардык деңгээлдеги сабаттуулукка телчиктирген көчмө «Боз үй мектеби» тоо арасындагы сабатсыздыктын фонунда өзүнчө бир табылга, илгерилеш болгон десек болот. Үстүртөн болсо да, мусулманчылык сабаттын «алиппесин» таалимдеген, сан жагынан анча арбын эмес ушул «Боз үй мектептерин» (шарттуу аталыш) Ала-Тоо аймагыбыздагы агартуунун алгачкы саамалыгы, биринчи тепкичи катары мүнөздөгүбүз келет» [97].

XIX кылымдын экинчи жарымында XX кылымдын башында Фергана өрөөнүндө жашаган кыргыз улутундагы элдин саны 362000 киши болуп, алардын 57 пайызы отурукташкан жана жарым отурукташкан абалда турган. Жалпы бул аймакта 486 кыштак болгон (1917-жылдагы эл каттоонун материалдары). Ш. Вохидов XIX кылымдын орто ченинде Кокон хандыгынын өзүндө 350дөн ашык медресе болгондугун жазат [169]. Көптөгөн булактарды

салыштырганда мечит-медреселердин саны так көрсөтүлгөн эместей элес берет. Борбор калаа эсептелген Кокон шаарында 540 маала болуп, XIX кылымдын биринчи жарымында ири 15 медресе бар экендиги архивде жазылып калса [234], М.О. Алихожиевдин тарыхый булактарды, жазма документтерди, архив материалдарын изилдөөсү боюнча Кокон шаарында XVIII кылымдын экинчи жарымынан XIX кылымдын 70-жылдарына чейин курулуп, ишке түшкөн медреселердин саны 40тай экен [54]. Ошентип, жыйынтыктап айтканда, Кокон хандыгынын мезгилинде, мамлекеттин шаар менен кыштактарында 400гө жакын медреселер болгон, алардын ичинен, Кокон, Ташкент, Маргалан, Кожент, Ура-Төбө сыяктуу ири шаарларда 20-50дөй, Наманган, Ош, Чуст, Шахрихан, Асаке, Төрө-Коргон сыяктуу кичи шаарларда 3-10, эл көбүрөөк жашаган кыштактарда 1-2 медресе болгон [54].

Отурукташуу, атайын салынган үйлөрдө кыштакташып жашоо элдин коомдук биримдигин түзгөн. Коом болгондон кийин ал жердин башкаруучулары: бийлери, манаптары, казылары, аскери ж.б. дайындалып, өздөрүндө ишке ашырылуучу жашоо-эрежелери, мыйзамдары иштелип чыккан, а мунун өзү балдарга билим берүү тармактарынын болушун талап кылган. Ал эми бул тармактардын эң эле ийкемдүүсү жана ар бир кыштакка ачып алууга мүмкүн боло турган формасы мектебдер болсо, медреселер элдүү пунктарга, калк жыш жайгашкан жерлерге ачылган.

Медреселердин уюштуруучулары, менчик ээлери – ири соодагерлер, диний аалымдар, молдолор, бектер, манаптар, кол башчылар жана тигил дүйнөнү ойлоп соопчулук кылгысы келген колунда бар адамдар болгон. Демек, мындай окуу жайлары негизинен жеке менчикке негизделген.

Медреселер аны куруп, каржылап турган адамдардын өздөрүнүн, же ата-энелеринин, же устаздарынын аты менен, болбосо ири диний аалымдардын ысымы менен аталган, көбүнчө кыштактардын аталышы менен да атала берген. Кээде бир топ кишилер жамааты да биригип медреселерди ачкан. Медресе ачуу үчүн эң биринчи шарттар: балдар (же кыздар) окуй турган, жата турган жай керек болгон, андан соң ал жерге мударис, мутавали тандалып, алар

талабаларды кабыл алган. Тамак-ашка медресе ээсинен башка да талабалардын ата-энелери, соопчулук издеген адамдардын көмөгү берилген, орозо битир, зекет да аларга бөлүнүп турган.

Диний билим берүү мекемелерине чоң жардам вакуп мүлктөрүнөн келген. Вакуп (арабча – вакф, көптүк санда – вукуф; сөзмө-сөз которгондо – үстүнөн кароо орнотуу) – мусулман укук термини болуп, адегенде мусулмандардын башка диндеги элдерден ислам үчүн ыйык согушта жеңип алган жери ушундай аталган [160]. Кийин маанисин өзгөрткөн. Мисалы Кокон хандыгынын учурунда хандык вакуп үчүн атайын жарлык же иноятнама чыгарган, анда салыктан бошотулган вакуп жерлер, б.а., «ак вакуптар» жана салыктан бошотулбаган вакуп жерлер, б.а., «кара вакуптар» болгон [333]. «Вакуп – кандайдыр бир адамдын дин мекемесине сый кылып берген же осуят кылып калтырган мүлкү. «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» ал мүлктүн киришеси гана пайдаланылышы керек, сатууга укук жок» [165], – деп жазылат.

Фергана өрөөнүндө айдоо жерлерди, соода дүкөндөрүн, кербен сарайларды вакупга алуу проблемалуу болсо да, ханга жакын кишилер үчүн чечилип турган, мисалы, кыпчактан чыккан ордонун атактууларынын бири Мусулманкул миңбашы Анжиян бектигине караган Абышка кыштагынан 1845-жылы, Найман кыштагынан 1852-жылы вакупга жер ажыратып алган [554] Аюпкожо эшен Кокондун Идрискулу мааласындеги окуу жайы үчүн 1812-жылы эле ордо калаанын тегерек-четиндеги Кичик-Ак-Төбө деген жерден 575 танап, Катта-Ак-Төбөдөн 20 танап, Гавзак кыштагынан 100 танап, Оламгактан 300 танап, жалпысы 1007 танап жерди вакуп катары чыгартып алган [553].

Адатта мындай жерлерди алган хандыктын адамдары, казылар, байлар, диний кызматкерлер өздөрү иштеген эмес, дыйкандарга ижарага берип, алынган түшүмдүн бештен үч бөлүгүн медреселерге деп алып турган, ижарачы калган эки бөлүгүнө ээ болгон.

Эң ири медреселерди ачууга Кокон хандыгынын же анын жергиликтүү башкаруучуларынын уруксаты талап кылынган.

3.2. Ош шаарындагы мектебдер, медреселер жана каарыханалар

Ош шаарында ислам окуу жайларынын ачылышынын тарыхый өбөлгөлөрү. Ош шаары – азыр Кыргызстандын Түштүк борбору жана өз кезегинди башка медреселердин ачылышына өбөлгө түзүп берген. Ош шаарында медреселердин ачылышы үчүн эң негизги факторлордун бири – ал жерде ислам аалымдарынын көп чыгышы менен байланыштуулугу.

Орто кылымдарда бул шаарда бүткүл Фергана өрөөнүнүн муфтийи, дин аалымы, ислам укук таануучусу Шейх-уль-ислам Насуриддин Абу Мухаммед бин Сулейман аль Оши, Али ибн Осман бин Мухаммед ибн Сулейман аль Телий аль Оший, Омар ибн Муса аль Оши, Мансур аль Оши, анын балдары Имран жана Масуд, Мухаммад ибн Али ибн Хамид Абу Абдаллах аль Оши ж.б. улук адамдар жашап, динди элге жайылткан. Усман аль Оший, Сулайман бин Оший, Масуд бин Мансур Оший ислам ааламдарынын жогорку даражасына көтөрүлүп, фикх, акыда илимдеринин бийик тепкичинде турган. XII кылымда жашаган Али ибн Османдын («исламдын ишеним нуру» Сиражуддин деген каймана ат менен таанымал) «Фетави Сиражите» же «Сиражуд-диндин фатвасы» деген кол жазмасы Багдадда сакталып, 1827-жылы Калькуттада басылып, экинчи басылышы 1915-жылы Англияда ишке ашырылган. «Акыда Амали» (Бад' аль-амали) – матуриддик түшүндүрмөгө ылайык «Ахлю-с-Сунна Валь-Джама'а» акыдасы боюнча чоң эмгек болуп, ал ыр формасында жазылган. Убагында бул китеп бүт дүйнөнүн ханафиттарынын арасында популярдуу болгон, ал гана эмес, азыркы учурга чейин Түркиянынын, Жакынкы Чыгыш өлкөлөрүнүн медреселеринде ырларын жаттап, айтып жүрүшөт. Эски татар медреселеринин окуу программаларына кирип, милдеттүү түрдө окутулган, шейхуль-Ислам Хамидианы татар тилине таржымалаган. Китепти чечмелеп Мухаммад ибн Сулейман Халяби «Нухбатуль Ля-али ли бад-иль амали», Али ибн Султан Мухаммад «Дау-ульмаали ли бадиль амали» деген сыяктуу эмгектерин жазган. Абу Ахмед аль Казани орус тилинде комментарийлеп интернетке да чыгарды [58].

Мухаммад ибн Ахмад ибн Али ибн Хамид Абу Абдаллах аль Оши да абдан көп тармактуу аалым болуп, Багдадда жашап, ошол жердеги диний окуу жайларында мударис катары иштеген.

Шейх уль-Ислам Насуриддин Абу Мухаммед бин Сулайман аль Оши бизге «Фетава» деген 4 томдон турган эмгеги менен таанымал.

Омор ибн Муса аль Оши (аль Хамави) кезегинде Мисир, Багдад, Мекке шаарларында билим алган, география, тарых, дин, маданият, адабият, фольклористика, этнология ж.б. илим тармактары боюнча азыркыча айтканда энциклопедиялык сөздүк түзгөн.

Жалпы мусулман дүйнөсүнө таанымал белгилүү түрк дин аалымы жана укукчусу 1009-жылы Сарахс шаарында (Караханид мамлекетинин Марв жана Нишапур шаарларынын ортосунда, азыр Иран чек арасын бөлүп турган Теженд дарыясынын сол жээгинде жайгашкан) туулуп, Өзгөндө жашап, илим жазган Абу Бакр Мухамед бин Абу Сахл Ахмед аль-Сарахси (Имам Сарахси) да 1090-жылга – өмүрүнүн соңуна чейин оштук аалымдар менен байланышта турган. Ал имам гана эмес «Имамдардын күнү» (Шамсул-аимма) деген атакка арзыган, фикх, фикх укукчусу (Ханафий укуктарын жазган), келам илимдерин терең билген жана элге жайылткан, математика, логика, философия, поэтика боюнча түшүнүктөрү жогору болуп, зынданда жатып, он төрт жыл бою шакирттерине оозеки айтып берип, «Ал Мабсут», «Усуулул Фикх», «Шархус Сиярул Кабиир», «Зиядатуз Зиядат», «Шарху Жамиис Сагиир», «Шарху Жамиил Кабиир» деген сыяктуу чыгармаларын жаздырган. Анын куранды жана шариятты чечмелөө боюнча 30 томдон ашык эмгек калтыргандыгы да чоң урмат менен айтылып келет. Бул 30 томдук арабчадан түркчөгө профессор, доктор Мустафа Жеват Акшит тарабынан которулуп, өзүнчө китеп болуп чыккан.

Ал гана эмес кечээ XX кылымдын аягында Куранды өзбек тилине которуу боюнча чоң конкурста биринчи орунду Оштун Кара-Суусунан шейх Алоудин Мансур жеңип алып, анын котормосу «Шарк юлдузи» журналына жарыяланып, кийин китеп болуп чыгып, ошол китебинен негизинде башка түрк тилдерине, анын ичине кыргыз тилине да которулган. Ал Кара-Суу шаарында Куран

музей-борборун ачкан.

Мына ушундай Ош шаарындагы диний багыттагы аалымдардын чоң мектебинин болушу дал ушул шаарга жалпы Түркстандагы ири медреселердин салынышына, ислам илиминин өнүгүшүнө башат болуп берген.

Ал эми азыркы Кыргызстандын аймагына караган жерлерде XIX кылымда жаңы ачылган медреселердин айрымдары төмөнкүлөр болгон.

Таблица 3.2.1 Ош аймагында XIX кылымда ачылган медреселер

№	Медресе жайгашкан жер	Ачылган жылы
1	Жаңы-Ноокат айылы	1820
2	Ош шаары	1826
3	Ош шаарына жакын айыл (тактала элек)	1841
4	Өзгөн шаары	1841
5	Эски-Ноокат айылы	1843
6	Ош шаары	1850
7	Исфана кыштагы	1855
8	Сузак кыштагы	1860
9	Кара-Суу	1862

Түштүк Кыргызстандагы эң чоң жана атактуу медреселер Ош шаарында мурда эле болгон жана алар Совет бийлиги күчүнө кирген XX кылымдын 20-жылдарына чейин иштей берген, ал гана эмес большевиктик бийликтин алгачкы жылдарында жашыруун бала окутуу ишин уланткан.

Ири медреселер катары Оштон башка Өзгөндө Арап байдын, Жаныбек жана анын агасы Алибектин, Фахруддин молдонун, Куршабда Жусупбек казынын, Эраалы миңбашынын, Кара-Сууда Али-Кули Хасан бийдин, Жалал-Абадда Мырзакул болуштун, Кадамжайдын Пум деген жериндеги Абдыкайым эшендин, Кызыл-Булак айлындагы Молдо Нияздын ж.б. адамдардын медресеси иштеген.

Бирок медреселер булар менен гана чектелбейт, мисалы, Ноокат районунун эки айлында – Куу-Майданда жана У. Салиева атындагы айылдарда Медресе деген аталыштагы жерлер бар, алар дал ошол жерде медресе

болгондон улам ушундай аталып калган деп айтууга негиз бар.

XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында Ош шаарында 47149 киши жашап, 6153 үй болгондугу, 154 мечит, 7 мазар, 8 каарыхана, 5 медресе жайгашкандыгы бир катар булактарда белгиленет [201]. Дагы башка цифралар айтылат, бирок салыштырууда жогорудагы сан туурадай көрүнөт. Бирок көпчүлүк мечиттердин алдында башталгыч диний билим берүүчү мектебдар болгон, чакан медреселер да иштеген, бул жерде алардын саны көрсөтүлбөй калгансыйт.

XIX кылымдын аягындагы XX кылымдын башындагы Ош шаарындагы негизги медреселер тууралуу сөз кылабыз.

Иса датканын медресеси. Иса датка Жээнбеков Анжияндын казы-ханы болгон жана Сулайман-Тактын түштүк жагына Азирети Асаф ибн Бурхия күмбөзү турган жерге медресе салган. Ага Иса датка өз каражатын жумшаган жана вакуп мүлктөрүнүн эсебинен ал имаратты кармап турган, мударистерди, талабаларды каржылаган [570]. Болжолу XIX кылымдын 30-жылдарынын аягында, 1838-1839-жылдарда, курулган бул имарат Сулайман-Так, Азирети Асаф ибн Бурхия күмбөзү болуп бир архитектуралык ансамблди түзгөн. Анын вакуп мүлктөрүнө Кудаяр хан Шералы хан уулу уруксат берген (1262-хижра жыл эсеби менен, б.а., 1846-1847-жылдарда). Медресе бир гана кабаттуу болуп, дарсханадан жана жети үжүрөдөн турган, он бештей гана бала окуган [571]. Ушул жерде жума намаз окулуучу Жаами мечит да жайгашкан. Айланасына медресеге караштуу 8 соода дүкөнү да кызмат кылган. Мутавалиси Молдо Мир Азиз Мухаммед Шейх, кийин Фазыл Максуд Молдо Сыдыков болгон.

Иса датканын медресесин камсыздоо үчүн Кайырма-Арыкта 40 танап, Рават көчөдө да жери, Сарай көчөдө тегирмени жана Идаят кожо мааласында үч танап жери, Анжиян көчөдө 30 танап айдоо жери, шаарда эки сарайы каражат тапкан.

Азирети Мухаммед Сыдык Ахун Аглам дамылданын медресеси. Ал ушул кишинин аты менен аталган маалага 1837-1838-жылдарда салынган. 1877-1878-жылдар менен документтештирген боюнча вакуп мүлктөрү: Оштун Молдо

Ибраим ажы мааласындагы жемиш багы жана айдоо жери, Ишкабан, Жим, Кайрыма-Арык деген маалалардага жерлери [569].

Алжолбайдын медресеси. Болжолу 1841-1842-жылдарда курулган. Акжолбай Адинбаев вакуп мүлктөрү катары медресеге Алим-Төбөдөгү, Ак-Таштагы сугат жерлерин, Жаңы-Арыктын үчтөн бир бөлүгүн, Алим-Төбө базарындагы соода дүкөндөрүнөн түшкөн каражаттарынан берген. Анын медресеси Оштун базары менен чектешип турган. Ошол медресеге Сатибай Мухаммедбаев деген киши да Ак-Төбө деген жердеги участогунан соопчулук үчүн бөлүп берген.

Мухаммедбай Түрк Хал Муратбаевдин медресеси. 1874-1875-жылдарда салынган. Анын медресесинде окуу бөлмөсүнөн тышкары үжүрөсү, мечити, кербен сарайы, соода дүкөндөрү болгон. Медресенин мутавалиси жана камкорчучу Мухаммедбай өзү эле. Ага Молдо Касым Ахун Абдурахимбаев жардам берген. Кучкапан деген жерде айдоо аянты жайгашкан, Бек-Абадда да үч участогу болгон. 49 соода дүкөн да ошол медресеге каражат бөлүштүрүп турган. Медресе «Түрк-медресе» деп аталган. 1929-жылы медресе катары жабылып, Совет өкмөтү театр сүйүүчүлөргө өткөрүп берип, демилгелүү драма ийрими жайгашып, анан 1932-жылы Ош өзбек-музыкалык драма театрына айланган. Адегенде ийрим, анан театр болуп жаңы уюшулган жылдарда (1929-1934) А. Орозбековдун атын алып жүргөн да, 1934-жылдан С.М. Кировдун ысымы берилген, 1992-жылы Бабур атын алган. Мына ошол театр турган жерде медресе болгон. Шаар жакшы көрүнөт, Ак-Бууга жакын дөңдө жайгашкан. Азыр медреседен кийин курулган өзбек театрынын да орду-түбү жок болуп, 1986-жылы Ош областтык керек-жарак коомунун имараты туруп, анын оюн-зоок жайларына айланып кетти.

Калмурзанын медресеси жана Алымкулдун медресеси тууралуу колдон азырынча маалыматтар жок болууда.

Медреселер ири жами мечиттердин алдында иш жүргүзгөн. Айт жана жума намаздарда эл батпай, жакынкы кыштактардан гана эмес, Алай, Папан, Ноокат, Өзгөн жактардан да намазкөйлөр келип Шейит-Дөбө (Шайык-Дөбө),

Абдуллахан Рават, Ача-Мазар, Садыкбай жами мечиттеринде намазга жыгылган, ал мечиттердин өзүнүн алдында медреселери болуп, талабалар ошол жерде келген адамдарга кызмат кылышкан. Айт намаз күндөрү Ошту «экинчи Мекке» деп намаз окуу үчүн чогулгандардын саны бир нече миңден ашып турган. Мисалы, Шейит-Дөбөдөгү (Шайык-Дөбө деп да айтылат, Оштун Түндүк жагы) жами мечитке бир эле убакта беш миң киши намаз окуганга ылайыкташкан. Жума жана айт намаздарын негизинен шаардагы 154 мечиттин ирилери болгон 4 жаами мечитте окушкан да, тараба намаздары, калган намаздар маала-маала мечиттеринде окула берген.

1909-жылы дагы бир ири мечит Мухаммед Жусуп Байкожо уулунун мечити салынган. Ал жер иштеткен оштук ири байлардын бири болгон. А. Навои көчөсүнүн 59-катар сандагы үйү өз кезегенде абдан көрктүү, чоң үй катары таанылган, анын айрым бөлүктөрү биздин күндөргө чейин жетти.

XIX кылымдын 70-жылдарында Тэйлор аттуу сүрөтчү Ош шаарындагы Абдырахман аптабачы мечитинин литографиясын чийип калтырган.

Мына ушул мечиттердин алдында мектебдер иштеген. Ош шаарындагы мектебдар тууралуу маалымат аз, ошондой болсо да эки кылым тогошкон кезде араб тилин, куранды, эсепти үйрөткөн уул балдар үчүн 20, кыздар үчүн 12 мектеб иштегени айтылат [397]. Мектебдар – майда жаштагылар үчүн болгондуктан чоң имараттар курулган эмес, аз гана балдарды жергиликтүү мечиттеги дамбылдалар жана молдолор окуткан. Негизги максат сабат ачуу болгон.

Ош шаарындагы каарыханалар. Диний билим берүүдө каарыхана деген да жайлар салынган. Алардын аталышы «каары» деген сөздөн чыккан. Каарылар деп Курандын бардык аят, сүрөөлөрүн жатка айткан жана аларды кырааты менен башкаларга айтып берген адамдар айтылат. Ал бул даражага жетүү үчүн көп жыл окушат, медреселерде окугандардын баары эле каарылыкка жете албайт. Каарыханалар ошол каарылар тарабынан ачылган, каарыларды даярдоочу жай болуп, ал жерде негизинен куран аяттарын жаттоо менен алектенишкен.

XX кылымдын башында Ош шаарында 7 каарыхана катталганын ар түрдүү архивдик булактарга таянып А. Захарова [201] көрсөтөт (биз аны таблицкага коюп, жасап чыктык):

Таблица 3.2.2 – Ош шаарындагы каарыханалар тууралуу маалыматтар

Аталышы / Жайгашкан жери	Курулган мезгили (ошол убактагы мусулман жыл санагы боюнча)	Курулган мезгили (азыркы жыл санагы боюнча)
Азирети Асаф ибн Бурхия мазарында	1272	1856-1857
Сарай мечитинде	1280	1863-1864
Молдо Мухаммед Ибраим кожонун Кожооган мааласындеги каарыханасы	1282	1866-1967
Жаами мечити. Сар-Мазар	1283	1867-1868
Жиндалик мааласындеги мечитте	1284	1886-1869
Ак-Буура көпүрөсүндөгү мечитте Эшен Раимкулу калпа курган каарыхана	1285	1869-1870
Нар Ботобай мааласындеги Мухаммед Расулбайдын каарыханасы	1289	1882-1883

Каарыханалардын балдары окууларын медреселерден уланткан же эл арасында дийин иштерде жүргүзө берген.

Оштогу Алымбек парваначы датканын медресеси (Ак медресе). Бир катар эмгектерге, алардын ичинде жазуучу-публицист Ш. Абдырамановдун [14], тарыхчылар Е.А. Захарованын [205], Т. Кененсариевдин [250], С. Кыдыралиевдин [288], К. Молдокасымовдун [312], В.М. Плоскихтин [393], Н.С. Мырзабаеванын [329], эне тилин окутуунун тарыхын изилдеген педагог А. Осмонкуловдун [361], философ М. Эркебаевдин [537] изилдөөлөрүнө таянып, мына ушулардан Алымбек парваначы-датканын медресесин тарыхый жана

педагогикалык өнүттөн карап көрсөк.

Окуу жайынын ээлик кылуучулары (Камкорчулар Кеңеши). Медресенин негизги ээси биринчи ачылышында Алымбек датка болгон. Алымбек Асан бий уулу (1799-1862-жж.) – кыргыз элинен чыккан көрүнүктүү мамлекеттик ишмери. Анын теги Алай элинин адигине уруусунун баргы уругунан. Атасы Асан бий жалпы Борбор Азиядагы ири соодагерлердин бири болуп, баласын балакатка жеткенден эле кербендерге кошуп, Кокон, Ташкент, Жаркен, Самаркан, Бухара, Кабыл, Ыстамбыл шаарларына эрчите барып, эл-жерди, адамдарды тааныткан. Алымбек жаш чагынан адегенде Алайда молдодо окуп, кийин медреседен билим алат. Ал медресе Жакыпбек аталык салдырган Бухарадагы атактуу медресе болуп, ага Асан бийдин агасы Арык алып келип 1813-жылы киргизип кетет. Казактын Казыбек деген бегинин уулу Максүт, соодагер Эшматтын уулу Азим дегендер менен бирге окушат. Ошол үчөө 1815-жылы Меккега бара жаткандагы кошулуп, Ыстамбулга келет, ал жерден бир жылдай окуганы да айтылат, ошондо М.Кашкары, Ж.Баласагын деген ойчулдардын эмгектери менен таанышат. Анан татар соодагери Мансурдун жардамы менен Римге барат. Римде төрт ай туруп, Кара Деңиз менен кеме аркылуу Севастополь аркылуу Орусияга келет. Ошол жактан турмушту көрүп, илим алып келгенден кийин он алты-он жети жашында атасы Кокон хандыгынын ордосуна алып барат [257].

27 жашынан Кокондун ханы Мадалинин кызматына кабыл алынып, анын парваначысы болгон («парвана» деген сөз чырак күйгөндө аны айлана берген көпөлөктүн атынан алыган сыяктанат, хандын айланасындагы киши дегенди билдирет). Ал эми парваначы Кокон хандыгындагы эң жогорку кызмат болуп, аны хан өзү гана бекиткен, ордодон атайын эсеп менен каржыланган, хандык кеңештин мүчөсү катары чечүүчү добуштардын бирине ээ болуп, өзүнүн мөөрү болгон, ал катардагы вазирлердин сабында эмес, хан менен дайым бирге жүргөн, хандыктагы экинчи киши эсептелген. 32 жашында хандыктын датка наамын алган. Бул 1831-жыл эле. Ал наам ошол кезде ислам шариятына ылайыкталган бүтүм менен Бухара-и Шарифтин шайх-уль-Исламынын ыйык

фатвасы катары берилген. «Датка» фарсий тилинен которгондо «адилеттүүлүк» дегенди түшүндүрүп, ири диний ишмерге ыйгарылган, ага жыл сайын 10 миң теңге маяна же хан казынасынан 200 батман эгин алып турууга укук берилген. Мына ушуга караганда Алымбек жаш чагынан диний билими жогору болгон деп эсептөөгө болот. 32 жашында Анжиян бектигине жетекчи-бек катары жиберилет. Ага ошол кезде азыркы Өзбекстандын Анжиян, Кыргызстандын Ош, Жалал-Абад, Баткен облусу, Нарын облусунун Ак-Талаа, Жумгал, Тогуз-Торо райондорунун аймактары караган. Ал гана эмес, Анжиян анда Кокон ордосунун стратегиялык маанилүү объектиси эле, буга биринчи кезекте ал аймакка өтө көп калктын букара болушу менен бирге эле ары Кетмен-Төбө, Көк-Арт, Алай кыргыздарын кыңк эткирбей башкарып туруу, алым, салык ишин ың-жыңсыз жүргүзүү милдетин аркалоодон тышкары, хандыктын жер чегин кеңейтип, ары Нарын, Ысык-Көл, Кашкар, Сары-Кол аймактарын кошуу пландары да тымызын иштелип чыккан. Мына ушундай максаттардан улам Алымбек датка Анжиян бектигинин борборун XIX кылымдын 40-жылдарынын башында Ош шаарына көчүрүп келет. Ал жерде Ак-Буура дайрасынан Күн батышка кайрай чыга бериштеги дөңсөөгө, Сулайман-Тактын этегине, болжолу азыркы (ОшМУнун жатаканалары, «Алай» мейманакасы, Шейит-Дөбө, Тешик-Таш, Филормания турган жерге) боз үйлөр шаарчасын жайгаштырып, Ак Ордо орноткон. Шаарча кырк боз үйдөн туруп, алардын так ортосунда калаа ичи гана эмес, Алай жолу тарап да, Анжиян жолу, Кара-Суу жолу тараптар да жакшы көрүнө турган бийик секиге Алымбек датканын 12 канат ак өргөсү тигилген. Алымбек датка, кийин чоң уулу Абдылдабек, зайыбы Курманжан датка ж.б. анын урпактары дал ошол жерден элчилерди, мамлекеттик кызматкерлерди жана букара калкын кабыл алган.

Ушундан тартып Ош шаарынын архитектуралык инфраструктуралык, ирригациялык облиги өзгөрүп, Ак-Буура дарыясына эки өйүздү туташтырган 9 көпүрө курулуп, соода жайлары узарып жана жакшырып, кербен сарайлар кеңейтилип, мечит, медреселер салынган. XIX кылымдын 50-жылдарынын аягы 60-жылдардын башында анын ишмердигин анжияндык, алайлык гана эмес,

аркалык, кашкарлык кыргыздар да жогору баалап, балдарын окутуу үчүн Ош шаарындагы анын медресесине жиберип турган.

Алымбек жаш чагынан Алайдын, Анжияндын беги, Кокон хандыгынын вазири болуп, парваначы, датка деген өзгөчө даражага ээ болуп, падышалык Орусия басып келе жатканда 12000 кол куроого жетишкен, Фергана өрөөнүнүн эң башкы лидери катары агартуу тармагына чоң маани берет. Аны XIX кылымдын 2-жарымынын таланттуу агартуучусу, билим берүү ишинин чоң уюштуруучусу, азыркы тил менен айтканда, меценаты жана менеджери катары тарыхый ордун белгилешибиз керек.

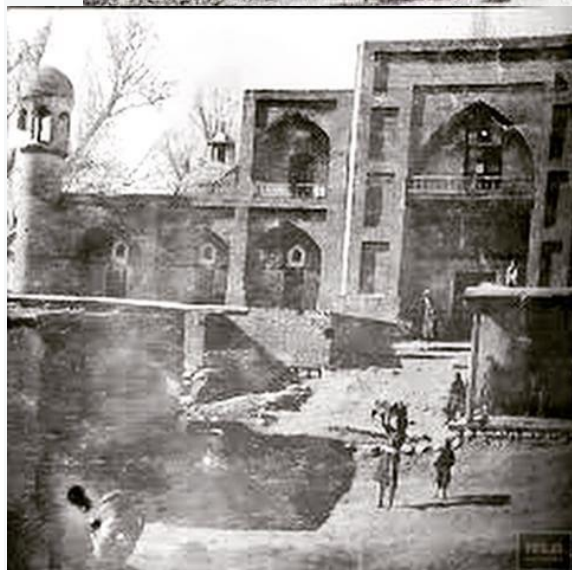
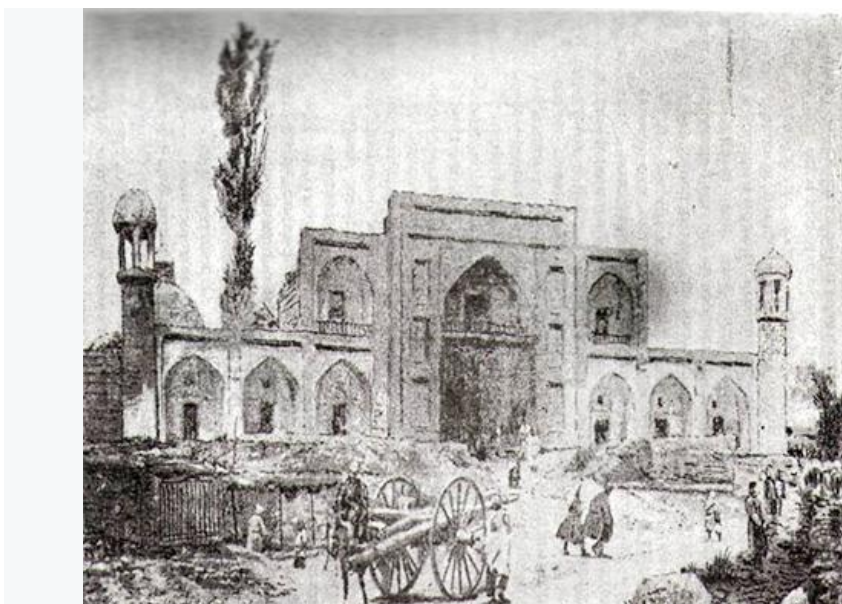
Медресенин курулушу, имараттын шаар архитектурасындагы орду жана окуу процессине ыңгайлуулугу. Дүйнөлүк билим берүүнүн жана педагогиканын тарыхын карап көргөндө окуу жайларынын кандай гана түрү, формасы болбосун, жайгашкан жери айыл-кыштактабы, шаардабы, эң кооз, оригиналдуу, архитектуралык жактан окуучуларын жана окутуучуларын өзүнө тарткан имараттар болуп келген. Тарбиялануучулар жана билим алуучулар, тарбиячылар жана билим берүүчүлөр ошол жерге окуганга жана окутканга сыймыктануу сезими менен, көтөрүңкү духу менен барышы керек.

Алымбектин медресеси дал ошондой болгон. Жалпы эл да, талабалар да Ак-Медресе дешип өңү-түсүн да, келечек ниет-тилеген да Актык менен байланыштырышкан.

Алымбектин медресесинин курулушунун башталышы 1844-жыл болушу мүмкүндүгү болжолдонот. Башкы мемарлары (архитекторлору) катары Самаркандан Камал ибн-ал Кадырулла, Кашкардан Ахматбек ибн-ал Курбани чакырылат, алардын келиш-кетиш чыгымын, үй-бүлөсүнүн каржы муктаждыгын бүт Алымбек датка өзү көтөрөт, алар менен кошо ондогон шакирттери келет, аларга да уста акыларын жакшы төлөп турат. Мусулман дининде шарият боюнча устанын акысын жебей, анын айтканын берүү эрежеси бар.

Заңгыраган ири имарат көргөндөрдүн көз жосун алып, алты жыл курулуш иштеринен соң, 1850-жылы бүткөрүлгөн.

Медресе Ак-Буура суусунун оң жээгинде, чыгыш тарабында, азыркы Борбордук базарга Кара-Суу жактан келип кошулган жол тогошкон жерде жайгашкандыктан, калаага келгендер дароо эле оро-пара чыгып, аны табуу ыңгайлуу болгон. Имарат чыгыш мемарчылык стилинде салынган, ошол кездеги Орто Азиядагы Кокон хандыгынын жана дүйнөлүк мусулман динин таратуунун эң ири борбору болуп, жети жүз-сегиз жүз жылдык традициясы бар Бухара шаарындагы атактуу медреселер менен таң тайлашкан. Оймо-чиймеленген кооз жыгач түркүктөрү, бышкан кыш дубалы кечээ Улуу Ата мекендик согуштан кийин советтик атеисттер бузуп таштаганга чейин эле жакшы турган. Медресе кооз жана ыңгалуу болуп, сырты симметриялык композиция түзүп, жалпы алганда архитектуралык жактан Ак-Буура дайрасы жана Сулайман-Тагы менен бир ансамбилге тогошкон. Төрт купасы, алдындагы эки бурчунда эки мунарасы болуп, алардын ар биринин бийиктиги он беш метр келип, ага чыгып, азан айтканда Ошко гана эмес, бери жагы Кашкар-Кыштак, Кыргыз-Чек, ары жагы Гүлбаар, Жапалак, Учар, Төлөйкөн кыштактарына чейин угулган. Имарат эки кабат болуп, шыптары бийик курулган, экинчи катарга айланма тепкичтер менен көтөрүлүшкөн. Окуу процессин жүргүзүлүүчү дарсканалары, намазканасы, кең жана кооз түркүктүү айбандары, чарпаялары, мударисканалары жана 28 чакан бөлмөдөн (келийе) турган жатак жайлары – үжүрөлөрү (өжүрөлөрү) болгон. Жатак жайында бир эле мезгилде 3 мударис, 80-100 талаба жаткан. Медресенин алдынан Ак-Буурага аркы базар тарапка өтүү үчүн асма көпүрө салынган. Ал эми алдындагы кооз аузга (хауз-көлмө, бассейн) тоо дайрасынан муздак, таза суу улам кирип, жаңыртылып турган. Жалпы эле ири медреселер сыяктуу эң чоң мечити да бар эле, ага талабалар гана эмес, каалоочулардын баары кирген, жума жана айт намаздарында миңдеген намазкөйлөр жайнамаздарга жыгылган.



Сүрөт 2.2.1 Ак-Медресе (эски фотолор, кийинкисин 1927-жылы Ю.Н. Малюшинский тарткан).

Мударис-мутавалийлер курамы жана адистер менен камсыздандырылышы. Бул медресинин окуу мөөнөтү үч жыл болгон, мударистери Мекке, Кашкар, Букара, Самарканд, Кокон сыяктуу шаарлардын окуу жайларынан тандалып келинген. Башкаруу курамы үч адамдан турган: биринчиси, окуу-тарбия ишине көзөмөлдүк кылган; экинчиси, отун-суу, имараттардын тазалыгы үчүн жооптуу болгон; үчүнчүсү, медресеге караган вакуптук жерлерди, дүкөндөрдү, устаканаларды, малканаларды, кол өнөрчүлүк, кийим тигүүчүлүк цехтерди башкарып, медреседе иштеген жана окуган адамдарды оокат-аш, кийим-кечек, дарстыктар менен камсыз кылган.

Айрым булактар боюнча (Ш. Абдыраманов) «башкы мудариси кылып, өз окумуштуулугу менен көп Чыгыш өлкөлөрүндө белгилүү болгон аалым Хаджи-Мухаммадди чакырган» [14, 33-б.]. Анын ысымын В.М. Плоских Хаджимамат-аалым деп берет. Демек, башкы мудариси Мекке, Мединага барып, ажылык парзын аткарып келген (а балким ошол жакта билим да алгандыр, иштегендир ж.б.) инсан болгон. Ал эми О. Сыдыков 1914-жылы эле Алымбек медресесинде мударис кожо Акматнур уулу Хати деп жазып, аны кыргыз атагын колдон чыгарбас адам, өз алдынча кыргыз тарыхын жыйноого киришип, бирок аны таштап койгонун белгилейт [460, 14-б.].

Мударистеринин бири Молдо Нияз Эрназар уулу болгондугу тууралуу да айтылган булактар кездешет (А. Осмонкулов; В.М. Плоских). Эгер атактуу жазма акындын 1923-жылы Кадамжайда туулганын, чагатай, араб, фарсий тилдеринде окуй, сүйлөй жана жаза билгендигин, Кашкар медресесинен билим алгандыгын, өзү да айылында медресе ачып, бала окуткандыгын эске алсак, анын Алымбектин Ак-медресесинде талабаларга билим бергендигине толук ынанууга болот. Дагы бир фактор – анын Курбанжан датка тууралуу ырларынын түрмөгүн жазышы, анда атактуу датканы жакындан биле тургандыгы айтылып жатканы. Молдо Нияз диний билим гана бербестен, жазган адабий чыгармаларын кол китептер аркылуу элге таратчу да экен, демек, талабалар анын ырлары аркылуу адабий-эстетикалык билим да алышкан деп эсептөөгө болот. Айрым булактарда Алымбек датка Молдо Ниязга тапшырма берип, көмөктөшүп, жалпы кыргыздар жашаган аймактарды (Кетмен-Төбө, Жумгал, Кочкор, Тогуз-Торо, Сары-Кол, Кызыл-Суу ж.б.) кыдыртып, ал жактагы кыргыздардын тарыхын, салт-санаасын, санжырасын, балдарды тарбиялоо маданиятын, элдик медицинасын, жерлеринин климаттык жана географиялык өзгөчөлүгүн, чарбачылыгын жаздырган деп айтылат. Демек, бул деген окутууну турмуш менен айкалыштыруу, илим менен практиканы ашташтыруу деген дидактикалык принциптерди ишке ашыруунун жолу болгон деп айтууга негиз берет.

Бул медресе менен байланышы болушу мүмкүн деген дагы бир акыныбыз

Арстанбек Буйлаш уулу. Ал 1824-жылы туулуп, 1878-жылы каза болуп, 54 гана жыл жашагандыгы белгилүү. Акын он алтыга келип калганда кайсыл бир күнөөлөрү үчүн атасы Буйлаш баш болгон тынымсейиттин жакшылары Кокон хандыгынан Анжияндагы ордосуна сурак берүү үчүн ал жердин беги Алымбек датканын алдына алдырылат. Алымбек даткага кире албай, кыйла жүрүп, акыры жолугат. Ошондон кийин ал Анжиян башкаруучусунун комузчулары менен да, ырчылары менен да сынакка катышып, негизинен аларды жеңип чыгып, Алымбектин эрчитме ырчысына айланат. Алай менен Ошто, Маргалан менен Кокондо, Анжиян менен Парганада, Аксы менен Таласта ж.б. далай жерлерде Алымбек датка, Мааразык, Кулназар деген ордо бектери менен болуп, биринчиден, эл турмушун, Кокон хандыгынан адилетсиз мыйзамдарын көрүп көзү бышат; экинчиден, акындык дараметин, тажрыйбасын өстүрөт; үчүнчүдөн, тилге аябай бай анжияндык, аксылык, алайлык кыргыздардын, кара-дарыялык жана баткендик ичкиликтердин сөз корун өзүнө сиңирет. Акыры жигит көркөм сөздү кастарлай билген Алымбек датканын ишенимине кирип, атасы баш болгон тынымсейиттин тыңчыкмаларын азат кылып бошотуп жиберет да, өзү да жыл айланып чоң олжолор менен жерине кайтып барат [320, 251-б.].

Мына ушул «Ош сапары» аны Алымбек датка менен байланыштырып гана калбай, Ак медресеге да жакындатканбы деп ойлойсуң, ал жердин таалимин алган болушу мүмкүн, анткенге себеп, акындын «Терме» жана «Санат» деген ырларындагы диний философиянын, исламий окуулардын аябай курч таасиринин көрүнүп турушу, Жеңижок менен учурашуу ырында Эсенаман, Наркүл, Нурмолдо сыяктуу акындардын ырчылык жана адамдык нарк-насилине баа берип кетиши, «Керээз» деген ырында Коркут-Ата тууралуу айтышы, Азиреил жаналгыч, периште, бейиш, тозок жөнүндө билгендери, бир нече жерде Алланы оозго алышы, сопучулук акындардын таасириндеги «Эгерде көзүм жумулса, малым калар талаада» деген саптары, бир катар ырларында кудайдын жалгыздыгын, пайгамбардын актыгын, Шаймерден, барбадигер, кыдыр тууралуу белгилеши да анын диний билими бар экендигин айгинелет [80, 20-б.]. Жеңижок менен биринчи жолугушууда «Адыгене Нурмолдо, аят

сөзү бир жорго... шарыяттан шар экен... пайгамбардын тарыхын балкып ырдап турганда кол жетпеген мүлк экен» деп ферганалык ырчылар – медресе бүтүрүүчүлөрү жана мударистер менен жолугушуу ага ислам дини боюнча көз караштарын калыптандырууга таасирин тийгизгенин көрөбүз.

Алымбек медресенин башчылары (мутавалилери): алгачкы учурда, албетте, Алымбек парваначы, датка өзү болгон (1850-1862-жж). Ал кутумчулук менен өлтүрүлгөн соң медресе мутавалилиги бакма баласы Жаркынбайга өтөт. Жаркынбай 1865-жылы орустар басып киргенде Ташкенттин алдынан тосуп чыккан алаамат согушта каза болот. 1865-жылдан тартып он жыл бою Алымбектин чоң улуу Абдылдабек бул жерлерге ээлик кылат. Андан кийин орустар козголуп келгенде ал да Ооган жакка ооп кетип, ал жактан каза болуп, 1894-жылы Камчыбек дарга асылгандан соң Ак Ордого жана Ак-Медресеге ээлик кылуу Курманжан даткага берилет.

Медреседе 1880-жылы жетимиш беш бала окугандыгы тууралуу маалымат кездешет. Ошол кезде ал жердин башчысы Алымбектин уулдарынын бири Баатырбек болгон.

Француз саякатчысы Пьер Габриель Бонвало (1853-1933-жж.) Памирди кыдырып, изилдеп китеп жазган (Bonvalot G. Du Caucase aux Indes: A travers Pamir / G. Bonvalot. Paris, 1889. 13. Kapus G. La musique chez). Ошол келишинде ал 1887-жылы Алымбек жана Курманжан даткалардын уулдары Баатырбек, Мамытбек, Камчыбек менен кездешкендигин, а түгүл алар жол баштап жүргөндүгүн, Баатырбек сабаттуу, тез окуп, тез жаза билерин» эскерет. Мына ушуга караганда Алымбек датканын уулдары (айрым маалыматтар боюнча аялы Курманжан да) ушул медреседен билим алган, ал жерде динди гана окутпастан, алгебра, табият таануу, тарых, астрономия, философия сабактарын да окутуп, универсалдуу билим берген. Дал ошондой билимге ээ болгон датканын балдары адегенде мударис болуп, андан соң мутавали катары бүт окуу жайына башчылык кылган. 1907-жылы И.П. Ювачев Ошко келгенде медресе башчысы Асанбек экендигин жазып кылтырган.

Медресенин талабалары. Алар кыргыздар, кыпчактар, өзбектер, тажиктер,

уйгурлар болуп, алайлык Алымбек датка кыргыз балдардын окуп калышына өзгөчө камкордук көргөн сыяктанат. Алар үч тайпа (тестиерлер, өспүрүмдөр, уландар) болуп өз-өзүнчө бөлүнүп окуган. Кайсыл бир мезгилде кыз балдар үчүн өзүнчө тайпа да иштеп тургандыгы айтылат (Ш. Абдыраманов).

Ак-Медресенин каржылык жактан камсыздалышы. Медреседе, азыркы термин менен айтканда, Камкорчулар кеңеши жана демөөрчүлөр бүт жашоо-тиричилик, окуу иштерине кам көргөн. Ага караган жер-суу, мүлк вакуп деп аталып, алардан эч ким эч нерсе кымтып же уурдап кала алган эмес, ыйык сакталган. Вакуп – диний фонд, казына. Ал жерден өкмөт салык да ала алган эмес, сатууга жана сатып алууга мыйзам жол берген эмес. Ал гана эмес Алымбек Кокон ханы менен каршылашып турганда да, каза болгондон кийин да, балдары орус падышачылыгы тарабынан дарга асылып, сүргүн кылынганда да шариятка ылайык вакуп мүлктөрүнө Кокон хандыгы да, Орусия бийлиги да тие албаган, андагы каражаттар медресеге гана жумшала берген.

Түркстанда негизги чоң маселе – жер маселеси болгон. Түркстан генерал-губернатору К.П. фон Кауфман 1882-жылы крайдын акимчилиги жетекчилик кылган коллегиялык орган түзүүгө киришет, ал идея 1887-жылы ишке ашып Түркстан генерал-губернаторлугунун Совети түзүлөт. Анын көрүнүктүү иштеринин бири К.П. фон Кауфмандын убагында көтөрүлүп, бирок акыр аягына чейин чечилбей калган вакуп жерлери болгон [565]. Ушул мезгилде факуп жерлери боюнча жоболор иштелип чыгат. Вакуп эки түрдүү болгон, биринчиси диний (вакуп-ом) жана жеке менчик (вакуп-авлод). Мунун биринчиси толук медреселерге түшсө, экинчисинин бир бөлүгү гана түшүп, калган бөлүгү ошол үй-бүлөнүн авладине (урпактарына) калтырыла берген.

Вакуп кайрымдуулуктары эмирлер жана хандар, кээде жеке адамдар тарабынан уюштурулган, ал эми авлод-вакупдары жеке кишилер тарабынан уюштурулган [566].

Вакуп мүлктөрүнөн диний окуу жайлары гана пайдаланган эмес, көрүстөндөргө, мазарларга да каражаттар ошол жакта каралып турган, а түгүл сейиттердин, шейхтердин, кожолордун үй-бүлөсүнө, урпактарына да

жардамдар ошол булактардын эсебинен берилип турган.

1887-жылы граф Игнатъев жетектеген комиссиядан кийин Түркстан генерал-губернаторлугу «Инструкция землемерам поземельно-податных учреждений», «Инструкция начальникам съёмочных отделений поземельно-податных учреждений», «Инструкция поземельно-податным комиссарам», «Инструкция поземельно-податным комиссиям», «Инструкция Областному правлению», «Инструкция межевым чинам Ферганского областного правления по определению вакупных имуществ», «Инструкция Старшему землемеру при Ферганском областном правлении об определении вакупных имуществ», «Инструкция по определению вакупных имуществ Ферганской области», «Инструкция Областному правлению Ферганской области по определению вакупных имуществ», «Объяснительная записка к инструкциям учреждениям по определению прав на вакупные имущества» деген көрсөтмөлөрдүн даярдалашы эле маселенин канчалык актуалдуу болгондугун тастыктайт [567].

Алымбек датка 1859-жылы Кокон ханы Шах Мураддан атайын чечим чыгарылган вакуп-наманын негизинде 10000 танап (1660 десятин же 1825 гектарга барабар) жер ээлигин вакуп катары алган эле, ошол жерди, бир нече дүкөндөрүн жана устаканаларын, малын медресинин вакупуна өткөрүп берген. Жеринин теңи түшүм бере турган айдоо аянттары болгон. Алар Оштун тегерек-четинде (кийин «Алымбек чек» деп аталган Чын-Абад кыштагында) гана болбостон, тоо этегиндеги Папанда, Көк-Белде да бар эле. 1877-жылы медресенин карамагында 71 соода жана устаканасы болсо, 1882-жылы ага дагы тогузу кошулган, 1906-1907-жылдары алардын саны 120ны түзгөн. Демек, медресе өз чарбасын улам чындап, өркүндөтүп турган.

Ак-Буурага жана каналдарга тогуз тегирмен жана пахтадан май сыгып алчу майжуваз, шалыдан күрүч бөлүп алуучу акжуваз курулган. Булар да медресе талабаларына кызмат кылган. Булардын карамагында жибек, жүн, пахта, тери иштетүүчү ишканалары да болгон.

Мударистерге жана талабаларга колдо союлган адал эт жана сүт берилген, аны үчүн аларга караштуу чарбалары иш жүргүзгөн. Датканын Бухара, Кокон,

Кашкар сыяктуу шаарларда ондонгон дүкөндөрү, устаканалары иштеп тургандыгын, товар ташыган кербенчилери, короо-короо малдары бар экендигин эске алганда анын каражаты медресе үчүн жетиштүү эле бөлүнгөн деп эсептөөгө негиз берет. Айрым маалыматтар боюнча бир жылдык каражат 1500 сом деп эсептелет, бул ошол кездеги баа боюнча 600-700 койдун наркы эле. Колдо болгон «Вакуп-наме» боюнча вакуп төмөнкүдөй бөлүштүрүлгөн:

50%ы – медресени кармоого жумшалган;

20%ы – талабаларга кеткен;

15%ы – мударистерге берилген (айлык акы, коммуналдык кызматтар, үй-бүлөлөрү ж.б.);

5%ы – мутавалиге;

5% – имамга;

5% – азанчыга жана кароолго.

Талабаларга степендия системасы да каралган: үч жыл окушкан биринчи тайпадагы окуучулар – 5 сомдон, экинчи тайпадагылар – 10 сомдон, үчүнчү тайпадагылар – 5 сомдон алып турган. Ошол эле кезде ушул каражаттын эсебинен орозодо ооз ачырышкан, жетимдерге, ата-энеси таштап кеткендерге, багар-көрөрү жок бечараларга кайрымдуулук иштери жүргүзүлгөн.

Ал гана эмес медресенин мыкты бүтүрүүчүлөрүн Бухара, Самаркан, Ташкент, Кокон, Тегеран, Дамаск, Багдад, Ыстамбул, Кашкар, Меке, Каир сыяктуу ири шаарлардагы чоң окууларга жиберүү, ал жактагы окуусун камсыз кылып туруу жагы да каралган сыяктанат.

Жетимиш жылдай (1850-1920-жж.) иштеген бул медреседе жылына 50дөн 120га чейин бала окуган, мисалы, 1880-жылы 75 талаба окуп жаткандыгы жазылып калган. Ошондо орточо бир жылда 30 бала бүтүрүп чыгат дегенде да бул медресе 2000ден ашык балага билим жана тарбия берген.

Медресе менен бирге Алымбек датканын жана анын балдарынын убагында Ош шаарын, анын ичинде дагы башка мечит-медреселерди таза суу менен камсыз кылуучу Төлөйкөн-Арык, Жоош-Арык, Жапалак-Арык, Баргы-Арык, Увам-Арык, Сабай-Арык, Анжиян-Арык, Коңурат-Арык, Кыдырша-Арык,

Жаннат-Арык деген арыктар казылып, Ак-Буурадан суу чыгарылган. Жаннат-Арык азыркы Сулайман-Тактын түштүк жагында, мүрзөлөрдүн этегинен орун алган Айдың-Көл деген жасалма аузга (көлгө) куюп, ал жерде ак куулар, өрдөк-каздар каршы-терши сүзүп жүрчү экен. Шаар ичиндеги негизги жана шаардан Анжиян, Ноокат, Кара-Суу, Алай, Араван жакка чыгып кетчү жолдорго таш төшөтүп, жол четине жолокторду чыгарткан. Ак-Буура дайрасынын боюна паркты негиздеген (азыркы Токтогул паркы).

Булар да медресе талабаларынын эс алуулары үчүн жакшы шарттардын түзүлгөнүнөн кабар берет.

3.3. Фергана өрөөнүндөгү эң чоң жана атактуу медреселер

Кокон шаарындагы медреселер. Кокон – Фергана өрөөнүндөгү тарыхы бай, эзелки маданиятын сактап келген жана ири хандыктын борбору болуп келген шаар. Бул жер тууралуу тарыхый маалыматтар X кылымдагы араб тарыхчылары, географтары Аль-Истархи, Ибн-Хаукаля ж.б. тарабынан Кавакент, Ховакент деген аттар менен белгиленет, Хукянд-и-Лятиф («жагымдуу калаа») деп да аташат. XIII кылымдагы монгол жапырыгында Кокон аябай талкаланат. XVII кылымда бийликтин башына миң династиясы келип Шахрух хан бийлик жүргүзөт (1709-1722-жж.). Ошол кезде хандыктын борбору катары Таргава жана Чамаш-бий айылдары тандалып, эки суу ортосуна Арка салынып, хандыктын үйлөрү курулат. Анда бул жерди Эски-Коргон (Калъа-Роим-бий) деп аташкан. Мына ошол жылдардан кийин, өзгөчө Мадалихан (1822-1842-жж.) бийлик кылган мезгилде шаар курулушу өсүп, өнөр жай ишканалары пайда болот.

Мисалы, Шералы хандын убагында, 1842-1843-жылы, негизинен бир кабат ылай менен курулган үйлөр, Сары-Мазар, Кожент, Риштан, Маргалан багыты дегендей төрт бөлүктөн куралган маалалар болсо, ошондон 50 жылдай өтүп-өтпөй 72 маала түзүлүп, 10000 короо-жайда 82000 жаран жашаган, 120 орус-тузем мектеби жана 40 медресе болгон.

Кокон хандыгынын жер чегинин улам кеңейип барышы, өнөр жайынын өсүшү, аскер санынан көбөйүшү, башка өлкөлөр менен дипломатиялык мамилелердин түзүлүшү билимдүү, илимдүү жаштарды талап кылган, мына ошондуктан ар бир хан өзүнүн атынан медресе салууну традицияга айландырган.

Кокондогу чоң медреселердин бири болгон «Миң-айым» медресесин Омор хандын апасы Иззат-бүбү салдырып, каржылык жактан камсыздап турган. Ошондой эле ага ири кербен сарайдан, 14 дүкөндөн, 15 кыштактын жеринен түшкөн салык кошумчалары вакуп катары кошумчаланган [555].

Омор хандын зайыбы жана Мадали хандын апасы Магляр айым эки медресе салган.

Шералы хандын аялы жана Кудаяр хандын апасы Аким айым (Жаркынайым) дагы эки медресе тургузган.

Нарботонун медресеси деген болгон, анда 57 үжүрө болуп, 7 мударис иштеген, 120 бала окуп турган, каражаты вакуп катары бөлүнгөн 1 кербен сарайдан жана 19 соода дүкөнүнөн түшкөн [556].

Омор хандын мезгилинде илим, билим берүү, адабият, маданият аябай жакшы каралган, медреселер үчүн жана адистик берүүчү мектептер үчүн казынадан атайын каражат ажыратылган. XIX кылымда Омор хан (1787-1822-жж.) өзү да Амирий деген жашыруун ат менен ыр жазган, таланттуу адамдарды айлана-тегерегине топтогон. Ошол жылдарда Мукимий, Фуркат, Мухий, Оразий, Тажаллий деген сыяктуу 70тен ашык агартуучулар, акын-демократтар хандын айланасына топтолуп, гуманисттик маданияттын өнүгүшүнө чоң салым кошкон. 1821-жылы Омор хандын буйругу менен Фазли Намангани 63 акындын ырларын топтоп «Мажмуаи шоирон» деген жыйнак чыгарган. Ошол жылдары араб-фарсий адабиятынын мыкты үлгүлөрү жергиликтүү элдин тилине которулган. Амиринин газелдер диваны 1882-жылы Стамбулда, 1905-жылы Ташкентте өзүнчө китеп болуп чыккан. Ушул фактылардын өзү ошол жылдарда бул шаарда ислам медреселери мыкты билим бергендигин тастыктайт.

Омор хандын аялы Надирабегим таанымал акын жана билимдүү инсан болгон. Махларайим Надира (1792-1842-жж., Кокон, Анжиян) ырларын тахаллус (псевдоним) менен жазган: өзбекче жазганда Надира, фарсий тилинде жазганда Камила же Макнуна деп атаган. Атасы Анжияндын өкүмдарды болгон. Кокондо Увайси, Махзуна деген акын аялдар менен бирге Кокон аялдар поэзиясын негиздешкен. Алар медреселерден диний билим алып, чагатай жана фарсий, араб тилдерин жакшы билишкен жана өзбек адабиятынын классиктери деңгээлине жеткен.



Сүрөт 3.3.1 Кокондогу Мадали хандын медресеси

XIX кылымдын аягында Кокондо жалпы, чоң-кичине болуп 34 медресе иштеген, алардын жылдык чыгымы 64 миңге жеткен. Булар тууралуу Ф.М. Керенский кеңири изилдөө жүргүзгөн жана биз анын эмгектерине таяндык [259].

Кокон медреселеринде вакуп системасына өзгөчө орун берилген. Вакуп мүлктөрү: айдоо жерлер, жемиш бактары, тал-теректер, кербен сарайлар, чайханалар, дүкөндөр, мончолор, тегирмендер, малдар, үйлөр, китептер, акча, кулдар ж.б. кыймылсыз жана кыймылдуу нерселер болгон. Вакуп мүлктөрүнүн баалуулары катары китепканалар эсептелген, себеби китептер Жакынкы Чыгыштан, Стамбулдан, Араб өлкөлөрүнөн кымбат баада келген, кийин Уфа,

Казань, Оренбург шаарларынан китептер басылып чыга баштаган. Ошондуктан китептер катуу көзөмөл менен сакталган. Кокон хандыгынын убагында хандык медреселерге херадж итанап деп үлүш жерлерди бөлүп берген да, ал жерлерге буудай, күрүч, арпа, пахта, жүгөрү, жашылча ж.б. нерселерди өстүрүп, түшүмдүн бештин бир үлүшүн казынага которгон. Айрым учурда бүтүндөй бир кыштактар ушундай эреже-тартип менен медреселердин вакуп жерлерин иштетип, ошондон алынган каражат менен жанын, үй-бүлөсүн баккан. Аларга медресенин мутавалиси бийлик жүргүзгөн да, бул өзүнчө эле хандыктын ичиндеги хандык катары эсептелген. Ушулардан улам медреседе окуу абдан кадырлуу иш катары каралган да, ал жердин мударис, молдолору гана эмес талабалары да карапайым эл тарабынан кыдырлоого ээ болушкан.

Медреселер вакуп-намаа, же шарт-наама түзүп, алар ошол уюмдун уставы катары эсептелген, анда бардык кыймылсыз жана кыймылдуу мүлктөр каттоого алынган. Вакуп ээси (учредители) так көрсөтүлөт, анын жеринин чек арасы, дүкөндөрү, кербен-сарайлары, чайханалары ж.б. кыймылсыз мүлктөрү кайсыл жерде кандайча жайгашкандыгы, аянты, салынган жылы белгиленет. Ошондой эле вакуп-намаа мутавали кызматын кимдер, канча мөөнөттө шайлай тургандыгы, чыгаша, киришелер кандай катталары белгиленет. Вакуп-намаа шаардык казы тарабынан күбөлөндүрүлөт. Ага кошумча васики жана инаят-наама деген дагы эки документ коштолгон. Булардын баары өз кезегинде аймактык жер-суу комиссиясы тарабынан текшерилип турган.

Медресе кызматкерлеринин милдеттери төмөнкүдөй бөлүштүрүлгөн.

Мударистер – окуу ишин алып баруу; талабаларга билим-илим берүү; туура, ылайыктуу китептерди аныктоо; өз билимин көтөрүп туруу; талабалардын тартибине көз салуу; талабалардын окуу жетишкендиктерин белгилөө. Ал вакуп мүлктөрүнүн абалына, каражаттардын бөлүштүрүлүшүнө кирише албайт. Мутавалиге окуу ишине керектүү каражаттарды, буюмдарды билдирип турат.

Мутавали – чарбалык иштерди алып барууну уюштуруучу инсан, ал окуу иштерине кирише албайт, мударистер окуу процессине керектүү деген

каражататтар менен камсыздап турууга милдеттүү, ал вакуп мүлктөрүнүн киреше-чыгашаларын эсептеп турат, бул кызматкердин илим-билимдүү болушу сөзсүз эле шарт эмес.

Имам – медресе карамагындагы мечиттин башчысы, ал баарынан илими жогору болуп, намазда сап башында турат, башкалар ага сажда кылып, ошону ээрчип намаз окуйт. Имам жума жана айт намаз күндөрү жалпы намазга келгендерге дин багытында баян (масала) айтат. Мечиттин жалпы ишине жетикчилик кылат.

Азанчы – намаз убактысы келгенде, демек, бир суткада беш жолу, мунарага чыгып, азан айтып, элди намазга чакырат. Орозо кезинде ооз бекитүү жана ооз ачуу убактары да анын азан чакырыгы менен аныкталат. Бул ишти аткарууга үнү жагымдуу, бийик, куран аяттарын так, даана айткан киши тандалат. Азан айткандын сообу жогору бааланат.

Сарттараиш, же чач тарач – ири медреселерде чач алып, сакал-муруттарды тегиздеп турган киши.

Параиш – кароол, короо шыпыргыч болуп, ал медресенин кайтарып, тазалап турат.

Талабалар – жогорку жаштагы топ – ала, орто жаштагы топ – аусат, кичине жаштагылар – адна. Алардын милдеттери – билим алуу, молдолор менен мударистердин айтканын аткаруу; беш убак намаз окуу; дини ислам жолунда жүрүү; дини исламга кызмат кылуу; башкаларды ислам динине үгүттөө.

Алямион – хан тарабынан дайындалган, хандын казынасынан жалыйна алган жогорку даражалуу кызмат адамы болуп, Кокон шаарындагы жана вилайттардагы медреселердин окуу-тарбия жана чарбалык иштерин башкарган.

Мутавали башы (Баикы мутавили), же ага мутавалий – акимчиликтер жайгашкан ири шаарлардагы бир нече медресеге башчылык кылган жана аны да хандык дайындаган.

Мударис жана мутавалилерди тандоо. Кокон хандарынын жеке медреселеринде бул кызмат орундарына талапкерлер хандын өзү тарабынан тандалган, ал эми аймактардагы медреселерде мындай тандоо бектер, акимдер

тарабынан жүргүзүлгөн. Жогорку бийлик өкүлдөрү тарабынан мударис жана мутавалилер дайындалбаган учурда бир топ талапкерлер казылардын жана илимдүү адамдардын алдынан сынактан өтүп, аңгемелешүүдө ар кандай суроолорго жооп берген. Ошондон кийин гана ошол кызмат ордуна татыктуу же татыксыз экендиги аныкталып, кызмат ордуна отурган. Мындай кызмат ордуна келген адамдар көбүнчө узак мөөнөт иш башкарган, аларды карылыгы боюнча иштен алуу ыңгайсыз эсептелген.

Мударис жана мутавалилерди башкаруу. Медресе башчылары ханга жана жергиликтүү бийлик башчыларына отчеттуу болгон. Кокон хандыгында бүт исламий билим берүү мекемелери шейх-уль-ислам кызматындагы жетекчиге жана казыга баш ийсе, жергиликтүү башкарууну алямион жана мутавали башы деген кызматтагы адамдар жүргүзгөн.

Кокон медреселериндеги вакуп каражаттары. Медреселерге бөлүнгөн вакуп мүлктөрү: айдоо жерлери, дүкөндөр, бактар, кербен сарайлар, тегирмендер, хаммамдар, жана кийинчерээк пайда болгон орус банялары бирөөлөргө ижарага берилген да, алар иштетип, кирешенин вакуп-наамада көрсөтүлгөн бөлүгүн медреселерге төгүп турган. Имаратты ондоп-түзөп турууга да каражат ушул фонддон каралган. Айлык берилген. Тамакка бир бөлүгү кеткен. Ушуларга жооптуу мутавали сараң да, колу ачык да болбошу керек. Анын ишин ислам шариаты боюнча казы көзөмөлдөп турган. Вакупга айдоо жерди, бактарды ж.б. түшүм берүүчү жерлерди ижарага алгандар каражаттары жылына бир же эки жолудан төксө, нан базарлар, азык-оокат саткан дүкөндөр, кербен-сарайлар, касапканалар, чайханалар ижараны (таги-жай) жума сайын, кечигип кетсе ай сайын берип турган.

Вакупдан түшкөн киришенин 1/10 бөлүгү мутавалиге түшүп, анын ичинен ремонтко кетирген. 3/10 бөлүгү мударистерге кеткен, 1/10 сумма имамга, азанчыга, кароолго, имаратты тазалагандарга, чачтарачка бөлүнгөн, 5/10 бөлүгү талабаларга ажыратылган, ошонун ичинен тамак-аш, жатакана (үжүрө) үчүн, чырак жана сандалга отун үчүн да төлөшкөн. Көбүрөөк жыл окуп калгандар (чоң балдар) каражатты көбүрөөк алган. Мындай бөлүштүрүү Фергана

өрөөнүндөгү бардык эле медреселерде бирдей болгон эмес, ар кандай шарттарга ылайык өзүнчө бөлүштүрүү ченемин киргизген.

Кокон хандыктын борбору болгондуктан, диний билим берүү тармагы аябай өнүккөн Борбор Азиядагы ири шаарлардын бирине айланган, а түгүл жети-сегиз кылымдык традициялары жана кадыр-баркы бар Бухара тараптан да диний аалымдар Коконго келип дарс окушкан, ошол жактан талабалар да илим үйрөнүү үчүн Коконго келе баштаган.

1875-жылы Орусия тарабынан Кокон хандыгы талкаланып, 1876-жылы хандык толук жоюлду. Мына ошондон кийин ислам медреселеринде да өзгөрүүлөр болду. Бир вакупды бир нече мутавали башкарып калды, казылар контролдукту бошотту, хандыктан ар кандай жардамдар берилбей жатты. Бирок исламий билим берүү токтотулган жок.

Кокондогу Мир медресесин бүтүргөн акын жана агартуучу Махмур (1775-1844-жж.) ошол жерден грамматика, эсеп, андаса, нужум илими, тиб, мантик илимдерине ээ болгонун, Рудаки, Фирдоуси, Садий, Хафиз, Жами, Навои, Фузулий, Саиб Табризий ж.б. акындардын мурастары менен таанышканын айтат [479]. Демек, Кокон медреселеринде ар тараптуу илим-билим берген окуу жайларын болгон.

Наманган медреселери. Наманган – азыркы Өзбекстанга караган Фергана өрөөнүндөгү эски шаарлардын бири. Ал шаар азыркы аймактык бөлүштүрүү боюнча Жалал-Абад областынын Ала-Бука жана Аксы району менен чектешип тургандыктан ал жерлерден жана ашуу ашып Талас жергесинен балдар барып медреселерде билим алып турган. Кыргыздар башка улуттар: өзбектер, тажиктер, кыпчактар, уйгурлар, барластар менен бирге окушкан.

Наманган шаарындагы ошондой тарыхый медреселерден Кожонун кабырынын жанына салынган Азизкожо эшендин медресеси белгилүү. Ал XVIII кылымдын экинчи жарымында жергиликтүү усталар тарабынан курулган. Медресенин 24 үжүрөсү, бир дарсканасы, бир кампасы жана бир мечити болгон. Бул жерде газел окуу иш чаралары тез-тез өтүп турган. Аларга Надима Наманганинин Кокон шаарында жашаган досу, акын, агартуучу

Мухаммад Амин кожо Мукимий (1850-1903-жж.) да келип ырларын окуп тургандыгы айтылат [468, 738-б.].

Фергана өрөөнүндөгү ири медреселердин бири Наманган шаарындагы Молдо Кыргыз медресеси болгон. Аты айтып тургандай эле аны курган да, ээлик кылган да кыргыз улутундагы инсан болуп, медресе имаратынын курулушу Молдо Кыргыз Устанын аты менен байланышат. Айрым булактар боюнча ал 1846-жылы Наманганда туулгандыгы айтылат. Бирок башка булактар анын жери тоо жактагы кыргыз айылдары деген маалымат берет. Жашынан диний билим алган, математика, география, табият илимдерин окуган жана өз заманынын эң мыкты архитектору катары таанылган. Намангандагы ал курган Атауллаххан төрө (эл Отавалихон төрө дешчү) мечити Борбор Азияда экинчи орунда – Түркстан шаарындагы Ахмед Йассивийдин (кыргыздар Кулкожо Акмат дешкен) күмбөзүнөн кийин турган.

Андан башка Наманганда Молдо Кыргыз медресесин, Төрө-Коргондо Кайыпназар медресесин, Чустта Лутфулла Мавлана кабырын, Анжиянда Атакову мечитин тургузган. Ал курган хаммамдар, мончолор, мечиттер, медреселер, күмбөздөр Фергана өрөөнүндө азыркы учурга чейин сакталгандары учурайт.

Молдо Кыргыз Уста (өзбектер Мулло-Киргиз дешкен) Фергана өрөөнүндөгү кыргыздар, сарттар, өзбектер, кыпчактар, тажиктер арасында абдан кыдырлуу болгон жана мына ошол кадыры менен көп курулуштардын башында туруп, шакирттерин иштеткен. Наманган медресесинде эки кабат үжүрө, б.а., мударистер жана талабалар үчүн жатакана болгон да, негизги дарбаза-эшиктин эки жагында эки канат сыяктуу имараттар жайгашкан. Купалар жана дарсканалар фасадка симметрия түрүндө турган. Ар кандай эле медреседе болгондой бийик мунарасы – азан чакыра турган жери жалпы имараттан бийикке көтөрүлүп көрүнгөн.

Молдо Кыргыз Борбор Азиянын көптөгөн жерлерин кыдырып жүрүп, 1907-жылы Наманганга келет, ал азыркы тил менен айткандай, демөөрчү-меценат да болгон. Наманган анын сүйүктүү шаары эле, ошол шаарга бир

жакшы эстелик калтырайын деп мемарчылыкта топтогон тажрыйбасын медресе курууга жумшаган. Падышалык Орусиянын жергиликтүү башчылары менен сүйлөшүп, шаардын эң көрүнөө жерин тандашат. Бирок курулуш сала турган дагы бир аз жер Дадабай-хаммамчыныкы (хаммам – чыгыш стилиндеги мончо) болуп калат да, андан жерин сатууну суранат. Кымбатка да, башка шартка да макул болбой, Дадабай-хаммамчы медресенин маани-жайын жакшы түшүнгөн, билимдүү инсан болсо да, жерин такыр сатпай коёт. Не айласын таба албаган Молдо Кыргыз Наманганды таштап, тоолор арасына – кыргыз жерине кетип калат. Ал жакта да болочок медресенин курулушу санаага батырып, эки жыл өтүп, кайрадан Наманганга кайтып келет. Дагы Дадабай-хаммамчы менен сүйлөшөт. Кашайып анысы дагы да көнбөйт. Кудай жалгап, бир жол табылат. Көрсө, хаммамчынын он төрт жаштагы кызы Равзахон күйөөсү менен ажырашып атасынын үйүнө келип калган экен, ошого келин кылуу үчүн жуучуларды жиберет да, атасынын макулдугун алат. Көп өтпөй жерди эми күйөө баласына берүүгө аргасыз болот. Курулуш иштери башталып, дубалын «солдаттар» деп аталган жергиликтүүлөр «орус гыш», «николаевский» деп атап алышкан бышкан кирпичтер менен тургузат. Эл оозунда мындай уламыш айтылат: кыш кынаган устанын шакирттеринин биринин койгон кышы анчалык ордуна жатпай калыптыр, «андай кыл», «мындай кыл» десе да болбойт экен, ошондо төмөндө чай ичип отурган уста дубалдын башына кышты ыргытып коюптур, жерден ыргытылган кыш эң туура болуп ыгы менен жатып кылыптыр.

Медресе 1910-жылы башталып, 1912-жылы бүткөн, ага кыргыздар, кыпчактар, өзбектер, тажиктер иштеген. «Медресе Молдо Кыргыздын Машрабай деген уулунун каражатына курулган. Жалпы аянты – 600 чарчы метр, 43 үжүрөсү, 3 чоң купасы (купол) бар. Мирзадада бай жана Ташбалта бай дегендердин бышкан кыш заводдорунан чыккан кирпич менен курулган. Негизинен колунда бар адамдардын балдары окуган» [468, 738-б.].

Ал имарат совет учурунда көрбөгөндү көрүптүр, басмачылардын уюгу да болгон, большевиктердин аткылоосуна кабылган. Коммунисттер динди жок

кылабыз деп, Саидкулбек медресесин талкалап, Атауллаххан төрө мечитин винзаводго айландырабыз деп турганда, кезек Молдо Кыргыз медресесине келип, имаратты бузуу үчүн жабалактап, жалаңдап турган «кызылдардын» алдына сталин-кепка кийген бирөө басып келиптир да: «Лениндин «Архитектуралык баалуу деп эсептелген объекттерди сактоо керектиги тууралуу» 1918-жылдын 5-майдагы декретине ылайык бул архитектуралык баалуулугу жогору имаратты буздургандар жана бузгандар керт башы менен жооп берет. Бул жерден жакшылыкча тарагыла!» – деп кетип калыптыр. Бул 1937-жыл экен. Сталиндик репрессия алоолоп турган кез. Ким эле лениндик декретке каршы чыга койсун. Ошентип, Молдо Кыргыз медресесинин имараты тарыхый-архитектуралык мурас катары сакталып калыптыр. Ал 2011-жылы реконструкцияланып, азыр ЮНЕСКОнун тарыхый баалуу мурастар тизмесине катталган.

Мына ошол Молдо Кыргыз медресесинен билим алган атактуу ойчул, акын-насаатчы Наркул уулу Нурмолдо болгон. Ал 1838-жылы азыркы Ала-Бука районуна караштуу Кош-Терек деген айылда туулган. 1920-жылы дүйнөдөн өткөн. Нурмолдо 1846-жылы туулган, Молдо Кыргыздан 8 жашка улуу болгон.



Сүрөт 3.3.2 Намангандагы Молдо Кыргыз медресеси

Наркул уулу Нурмолдонун ырлары фольклор жыйноочу Калмурат

Рыскуловдун демилгеси менен жарыяланды [347]. Ал адегенде 9 жашында айылдык молдодон сабат алып, 11 жашында Молдо Кыргыз медресесине барып, биринчи даярдык тобунда окуп, андан кийин медресенин толук курсун бүтүрүп, ошол эле жерде мударис болуп иштеп калат. Колдо болгон маалыматтарга караганда ал Кашкар, Үрүмчү, Казань, Кашмир, Мекке, Медина шаарларына барып, билимин жогорулаткан. Мисалы, Кашмирде 5 жыл окуп афсун (сыйкырчылык, жайчылык) илимин өздөштүрүп келген. Ал арабча, фарсийче жана ошол мезгилде жергиликтүү жазуу тили болгон чагатай тилдеринде сүйлөй гана билбей, жаза да алган. Учурундагы эң билимдүү, олуя, агартуучу болгон бул кишини Токтогул Сатылганов:

Көздөрүндө огу бар,

Колдорунда чогу бар.

Устатыбыз Нурмолдо,

Уламада жогу бар, – деп бааласа,

Жеңижок Өтө уулу:

Пайгамбар мөөрүн көрсөткөн,

Карматып калем оң колго.

Илимий жолго жетелеп,

Тай-тайлаткан Нурмолдо, – деп мүнөздөгөн.

Ал эми Арстанбек:

Адигине Нурмолдо,

Аят сөзү бир жорго...

...Молдолугу бар экен...

...Сымбаты ашкан жан экен,

Шарияттан шар экен.

Сөз өктөмүн кетирбес,

Сүйлөгөнү курч экен,

Пайгамбарлар тарыхын,

Балкып ырдап турганда,

Кол жетпеген мүлк экен, – деп, анын Курани каримдин аяттарын,

шарияттын жол-жоболорун абдан мыкты, шар билерин айтып жатат [199, 185-б.]. Мына ошол жогоруда акындар таң калуу менен айтып жаткан диний жана жалпы энциклопедиялык билимдин башатын Молдо Кыргыз медресесинен алган.

Ушул мүнөздөөлөргө караганда ал илими жогору, диний билими таасирдүү педагог-устат болгон. Анын ошол таалимин Токтогул да, Жеңижок да алган, а түгүл Жеңижоктун ал кишиде пайгамбардын мөөрү болгондугу жөнүндө айтышы, оң колго калем карматып, илим жолго салды деп атышы ал кишинин мударистик даңазасын дагы бийик даңктаганы катары кабылданат.

Нурмолдо Намангандагы Молдо Кыргыз медресесинен алган билимин азыркы Ала-Бука, Аксы, Токтогул, Чаткал райондоруна караган Кош-Терек (өз айылы), Кара-Суу (Жеңижоктун айылы), Кара-Жыгач, Саргата, Жаңы-Базар, Орто-Кой, Суусамыр, Үч-Терек, Ак-Суу, Тегене деген жерлерде мечит, мектеб, чакан медреселерди ачып балдарга үйрөткөн.

Анын жазуу куралы – арчанын күйгүзгөндөн калган бор болгон.

Доскасы – кыбыла тараптагы дубалга мык кагып илип койгон тактай.

Окутуу тили – кыргыз тили жана араб тили эле.

Билим берүү жана тарбиялоо каражаттары – кыргыз элинин жана акындарынын ырлары, дастандары, санжыралары, кошоктору, жомоктору, табышмактары, жаңылмачтары, макал-ылакаптары; Чыгыш адабияты; хадистер.

Окуу предметтери: араб тили, куран чечмелөө, куран жаттоо, исламият, тарых, эсеп-алгебра (ал-Хоразмий окуусу), жуграпия (география), агрономия, айыл чарбачылыгы (айнааме).

Дидактикасынын негизги принциби – теория менен практиканын тыгыз байланышы; эске тутуп жаттоо.

Окутуу технологиялары: акыл насааттарын өзү оозеки айтып жаттатуу; тексти үн чыгарып окутуу; текстти жаздыруу; тексттин маани-мазмунун кыргызчага которуп сүйлөп берүү; эсептетип, коштуруп, кемитип, көбөйтүп, бөлдүрүп, төрт амалды үйрөтүү.

Этикалык-педагогикалык нускоолору:

Адам болсоң ак жүр, алыш-беришке так жүр.

Ырыс бербес жер болбойт, ынтымак болбой эл болбойт.

Адил болсоң – суудай бол, кирди жууп кетиргин.

Бийик болсоң – тоодой бол, чапкан аттар жетпеген.

Көзүң ооруса, колуңду тый, ичиң ооруса, тамагыңды тый.

Адал жүргүн – арам болбо, сакы болгун – сараң болбо.

Баталуу кул арыбас, батасыз кул жарыбас.

Элинин атын унуткан, өзүнүн атын куруткан.

Сааркы келген ачуунду, кечкурунга сактагын.

Кечки келген ачуунду, экинчи күнгө таштагын.

Табиятты тоногонун, жамиятты (коомду) жоологонун.

Балдарга ырайымдуулукту үйрөтпөсөк, өзүбүздүн ыйманыбыз күйүп кетет.

Алдамчылыктын анабашы – калп айтыш ж.б.

«Нурмолдонун дээрлик көп ырларында диний кайрыктар арбын, ырларын окуп түшүнүү үчүн белгилүү бир даярдык керек. Маселен, акындын «Өмүр жана өлүм» ырын карап көрөлү. Ырда адамзаттын төрөлгөн соң, акыры акка моюн сунуп кете турганы пайгамбарлардын, сахабалардын мисалында чечмеленет:

Бу дүйнөдөн ким өткөн?

Мухаммет өткөн дүйнөдөн.

Парзант үчүн зар жыглап,

Ибраим өткөн дүйнөдөн.

Адам ата кезинде

Өлгөн өлүм эмеспи.

Панда затка бу мурас

Калган өлүм эмеспи [445].

Ырда Жунус, Муса, Ыса, Ыдырыс, Нух пайгамбарлар да эскерилип, алардын турмушунан бирин-эки жагдайлар чечмеленген. Атактуу «Кысас-ул-Анбиядагы» окуялар эки-үч сап ырлар менен түшүндүрүлүп берилгенин көрүп,

дээрлик чоң икаяларды саптарга батырып койгонуна таң бербей кое албайсың. Маселен, «Азирети Жунусту, Лаан жуткан эмеспи. Ал лаанди катта лаан дагы жуткан эмеспи. Эки лаан ичинде, Кырк күн даада отуруп, Жунус чыккан эмеспи», – деген саптар бар. Бул окуя «Пайгамбарлар тарыхында» да айтылат» [241, 107-б.]).

Намангандагы Молдо Кыргыз медресесинен билим алган дагы бир залкар акын Жеңижок Өтө уулу болгон. Ал адегенде айылдык молдодон окуп, андан кийин Молдо Кыргыз медресесине келип, эки жыл билим алат. Анын мудариси Нурмолдо болгондугу, ал акынга жети түрдүү билим бергендиги айтылат.

Алиппени үйрөтүп,
Арабчаны сүйлөтүп,
Кат жаздырып көрдүнүз,
Кош-кош тамга сыздырып.
«Ажынаам» атүгүл,
Айттырдыңыз түз кирип.

Не десеңиз, ошону

Ниет кылдык биз билип, – деп ырдаган Жеңижок атактуу мударис Нурмолдо тууралуу кийин.

Жеңижок 1860-жылы туулса, Кара-Буурадан куулуп келип, Аксынын Кара-Суусунда ала оорусунан айыгып, эки жыл ошол жерде молдодо окуп, анан Намаган шаарындагы медресеге барган болсо, бул болжолу 1870-1880-жылдарга туш келет. Бул мезгилде Нурмолдо 35-45 жаштарга келген учуру болот. Анан дагы Жеңижокко Нурмолдонун мындай деп айткан жери бар:

«Чоң атаң Күсөй курч эле,
Чоо-жайды билген сырчы эле.
Молдо Кыргыз медресе
Окуган укмуш ырчы эле».

Буга караганда Нурмолдо Жеңижоктун чоң атасы Күсөй тууралуу да жакшы билген адам катары айтып жатат. Бул киши тууралуу Нурмолдо элден укканын айтып жатпай, өзү көрүп-билгенин ортого салып жаткансыйт. А түгүл

атасы Жүсөйдү, чоң атасы Күсөй ажыны, бабасы Чонду ырчыны да билерин кошумчалайт. Күсөй өлгөндө көп эл келип, анан кийин Жүсөй мүрт кетип, Жеңижоктун атын «Өтө» деп Чонду бабасы койгондугу айтылат. Д. Сарыгуловдун пикиринде «Нурмолдо Чонду ырчынын шакирти болгон. Демек, ал Жеңижоктун ата-тегин так билип, таамай айтканы бүгүнкү күндө эч кимге шек туудурбайт, эч ким талаша албайт... Жеңижок кыргыз элинин кушчусунун Каратал уругунан Чондунун кыбырасы болгон. Чоң атасы Күйсөй, атасы Жүсөй, тууган энеси Салкынай, баккан энеси Алтынай, жездеси Сабыр, Көкө аттуу туугандары торолтуп, адам кылып, элге-журтка улуу адамды тарбиялап беришиптир [196].

Бул пикирди караманча төгүнгө чыгаргандар да кездешет: «Кара Таластын Беш-Таш менен Калбанын ашташкан жеринде 1826-жылы жарык дүйнөгө келген Чонду комузун колго алып эл аралап ырдаган ырчы болгон. Ал төкмө ырчы катары адам, жаратылыш, жашоо-турмуш, кедей-дыйкан, жалчы-жакыр, жокчулук менен токчулукту кошуп ырдаган көптөгөн ырлары менен элге жакын болгон», баласы ажыга кеткенде «Кагылайын Күсөйүм, кайрылар бекен тил алып» деп ырдаган. «Кээ бир булактарда Чонду Жеңижок төкмө ырчынын небереси деген сөз кездешет. Бул, албетте, туура эмес кеп. Жеңижок 1860-1918-жылдары жашап өткөн болсо, Чондунун мезгили 1826-1912-жылдар аралыгында өтөт. Айрым бир угарман жазмакерлер мезгилдин жыл аралыгын карабай туруп, бирөөлөрдөн уккандарын чала сабаттыкка сала шашып кагаз бетине түшүрө коймолордон улам туура эмес жарыяланып кетмейлер көп. Чонду Жеңижоктун небереси эмес, андан 32 жаш улуу болгон, өмүрүнүн көпчүлүк бөлүгүн Жумгал жеринде кечирген. Тагдыр жашоолорунун таржымалы окшошуп кеткен жерлери бар экени талашсыз» [130]. Мында Чонду Жеңижоктун небереси деген сөз бар экенин айтат. Тескерисинче алганда да 32 жаш улуу адам атасынын чоң атасы болушу мүмкүнбү деген суроо туулат.

Чонду тууралуу адабиятчылар мындай пикирин билдирет: «Чонду (Сары ырчы) жашаган мезгили болжолу 1826-1912-жылдар. Ал кушчунун колпоч уругунан, таластык (туулган жери тууралуу «Беш-Таштын алкым жагында,

Калбанын Кара-Оюнда» дегени бар). Санатчы, нускоочу, манасчы, Арстанбек, Калмырза менен беттешет, табышмактуу айтышка чыккан чыныгы талант. Алайга барганы жана ал жерде «Айтам» деген ыры ырдалганы белгилүү. Эл башылар, баатырлар Балбай, Кыдыр аке, Боронбай менен жолуккан, Тилекматтын колунан устукан алганы маалым. Ушуларына караганда ал бүт кыргызды түрө кыдырып чыккан. Демек, Токтогулга ыр өнөрүн, анын ичинде манасчылыкты, санатчылыкты, айтыштын түрлөрүн үйрөтүү менен бирге кыргыздын оң-сол жакшылары тууралуу айтып, этномаданий жана географиялык, тарыхый эмприкалык билимдерди да берген өңдөнөт. Токтогул Таласка Чоңду менен жолугушууга барганда казактын Майкөт акыны, кыргыздын Эсенаман ырчысы менен айтышат» [321, 36-б.], Чоңду Токтогулду «сага эч ким тең келе албайт» деп батасын берген [463, 46-б.].

Булардан улам тарыхый фактылык дал келбестиктер учураганын көрөбүз. Абдан көп адабияттарда Намангандагы Молдо Кыргыз медресеси 1912-жылы ачылган деп жатканы бул анын кийинки имараты тууралуу гана окшойт деп болжолдоого болот, а чынында бул медресе андан мурда эле болгон сыяктанат. Мына ошол медреседе билим алган Күсөй да Таластан келген, акындык өнөрү бар, өз кезегинин билимдүү адамы болгон, ажылык парзын аткарган, элге-журтка өтө кадырлуу динчил киши экен деп айтууга негиз берет.

С. Байгазиев Молдо Кыргыз медресесине Арстанбек Буйлаш уулу да барганын, «кызыл тилин сайратып, акындык өнөрүн көрсөткөндүгүн» айтат, ал 1824-жылы туулган болсо, болжолу, 1840-1845-жылдарда Наманганга барган болуп эсептелет, анда 1838-жылы туулган Нурмолдо али медресеге бара элек кези болот, демек, экөө жолугушкан эмес, кийин гана Нурмолдо:

Буйлаш оглу Арстанбек,

Бул акындын арстан деп,

Молдо Кыргыз медресе,

Мударистери айткан геп, – деп ырдаганына караганда Арстанбек акынды мударистер жакшы билген жана ал тууралуу айтып жүргөн [100, 196-б.].

Бул медресенин иштей башташы К. Рыскуловдун пикири боюнча XVII

кылымдын 2-жарымына туура келет. Аны негиздеген киши XVI-XVI кылымга таандык деп эсептелип жүргөн «Маджму-ат таварих» («Тарыхтар топтому») деген кол жазма китептин автору Молдо Сайпидин (Сайф ад-Дин) Аксыкентинин небереси Кыргызбай деген болгон. Ал ата-бабалары жайлаган Чанач, Миң-Жашар сайынан миң түп карагай кестирип, устун, сарап, торсун, увасажуп, паштаң чаптырып туруп, ат, төө, өгүз арабалар менен ташынып, Наманган калаасына балаканалуу медресе имаратын курдурат [421, 576-б.]. Айтылган пикирге караганда Кыргызбай молдо балдарга «Маджу-ат таварих» китебинен окуп берип турган. Ал эми бул китепте кыргыз элинин санжыралары, кидандардын (кара кытайлардын) азыркы Орто Азияга жасаган чабуулу жана аларга каршы жергиликтүү элдин күрөшү, «Манас» эпосу, анын башкы каармандары тарыхый инсандар болгондугу тууралуу маалыматтар берилген.

Медресе талабалары мусулмандардын ыйык китеби курандан, Мухаммед пайгамбардын осуяттары жазылган жалаң дидактикалык маанидеги хадистерден, «Аптиек», «Сопалдияр», «Чаар китеп» өндүү диний адабияттардан, Асан кайгы, Кулкожо Акмат (Ахмат Яссавий), Машраб, Рабгузий сыяктуу жергиликтүү акындардын чыгармаларынан, «Кабус-наама», «Калила менен Димна», «Тотунаама», «Зафарнаама», «Бабурнаама» сыяктуу чыгыш кара сөз баяндарынан, «Лайли, Мажнун», «Хосров, Ширин», «Шахнаама» дастандарынан, «Миң бир түн» сыяктуу жомоктордон таалим-тарбиялык угуттарды алып, көркөм өнөр эмне экендигин түшүнгөн. Молдо Кыргыз медресесинде «Бабурнаама» түп нускада окутулгандыгы, Нурмолдо Фара бийдин (Аль-Фараби), Фирдоусинин, Низаминин, Жаминин, Саадинин, А. Навоинин чыгармаларын окуп, а түгүл байыркы грек ойчулдары Платон, Аристотель сыяктуулардын мурастары менен тааныш экендиги, өзүнүн да ондой кол китеби болгондугу тууралуу маалыматтар айтылат.

Кыргыз адабиятынын материалдарын балдарга окутуу медреселерде эле ишке ашкандыгын Наманганда Молдо Кыргыздын, Кочкордо Канаат хандын, Ошто Алымбек датканын, Ала-Букада Нурмолдонун ж.б. адамдардын

медреселеринин окутуу мазмунунан байкалат. Өзгөчө ХХ кылымдын башында Чүйдө Шабдан баатыр, Дүр Сооронбай уулу, Чолпонкул Тынаалы уулу, Ак-Талаада Калпа ажы, Нарында Алай болуш, Касымалы манап, Жумгалда Байзак Тооке уулу, Курман манап, Тоңдо Сагаалы Малиев «жаңы метод» («усули-жадид») менен билим берген окуу мекемелерин ачкан. Аларда кыргыз фольклору, акындардын жазуу түрүндөгү чыгармалары, мисалы, ошол убакта Молдо Кылычтын «Буудайык», «Канаттуу», «Бүркүттүн тою» деген сыяктуу философиялык-этикалык чыгармалары, Тоголок Молдонун поэмалары, тамсилдери окуу процессинен орун алган, бул чыгармаларды шакирттер жана алардын устаттары колдон колго көчүрүп, эл арасына тараткан жана жалпы элдик адабиятка айланып кеткен. «Нурмолдонун мектебинен окугандарына 25-30 жылдан ашык убакыт өтсө да, 40-жылдарда шакирттеринин күнү бүгүнкүдөй жатка айтышкандарына караганда, нускоолор сабактары учурунда балдар үчүн абдан кызыктуу жүрүп, кийин эстен чыккыс болуп сакталган экен. – деп жазат С. Байгазиев. – Чынында эле, «Нурмолдонун нускоолорунун» мазмуну өтө кызыктуу. Таанышып көргөндө, нускоолор элдик тажрыйбалардан келип чыккан нуска сөздөрдөн, накыл кептерден, макал-ылакаптардан, даанышман афоризмдерден, учкул сөздөрдөн, адеп-ахлак насааттарынан, философиялык кыска жана нуска ойломдордон турган материалдардын топтомдору болуп чыкты. Бүгүнкү түшүнүк менен айтканда, Нурмолдонун «нускоолор сабагын» азыркы ЖОЖдордо жана мектептерде өтүлүп жаткан этика сабагы же адеп-ыйман сабагына окшош деп айтса болот. Нускоолор сабагында Нурмолдо заманынын ачкычын, тилин таба турган адамга коюлуучу шарт – адамгерчиликтүүлүк («адамгерчилик – шартнаама, аксымданып аттаба») деген жанагы идеясын чечмелеп, жүзөгө ашыруунун үстүндө иштеген өңдүү. Балдарга жөнөкөй жүрүм-турум эреже-этикеттеринен тартып, адамдык адеп-ахлактын бийик нормаларына чейинки асыл дөөлөттөр, даанышман акыл-кеңештер, ой берметтери нускаланган» [99, 38-б.].

Андан ары адабиятчы Нурмолдонун мындай дидактикалык саптарын мисал катары көрсөтөт:

Каргалардын арасында

Шумкар карып.

Качырлардын арасында

Тулпар карып.

Жериңди сатканың

Элиңи сатканың.

Келечегиңи атканың.

Атаң карыса күң алдырба,

Энең карыса күл алдырба.

«Бирөөгө жамандык салганың –

Өзүңдү бутуңан чалганың».

Бакыт чыгаандардыкы:

Бир жеңден кол,

Бир жакадан баш чыгаргандардыкы.

Адамгерчиликтен чектелгениң,

Элден ажырап жектелгениң.

С. Байгазиев нускоочу акындын эл арасына тараган мындай айтымдарын келтирет:

Мына септим уучтап:

Жылуу жерден конуш тап.

Бул – жетим-жесирге,

Мунусу – карып мискинге,

Бу – ач-арыкка,

Мунусу – алсыз карыпка.

Булары – курт-кумурскага,

Мунусу – сурамчыга,

А бул – тилемчиге.

Булары – саламчыга.

Калгандары

Сизге, бизге, мага.

«Балдар Нурмолдонун нускоолорунан таалим-тарбия сабагын алып чыгышкан жана ал сабактар шакирттердин адеп-ахлак жактан тотугушуна, телчигишине өзүнүн ургалдуу таасирин тийгизбей койбогон» [99, 8-б.].

Бул медреседе Назармат Жайлообай уулу деген аксылык адамдын айтуусунда Нурмолдо менен кошо кернейчи, төкмө Уста Жолдоштун, манасчы Кыдыраалынын да окуп бүтүшү ал жерде чыгармачыл инсандардын өсүшүнө да шарт түзүлгөнүн тастыктайт [347].

Ошентип, Нурмолдонун педагогикасы төмөнкүлөр менен байланыштуу болгондугун айта кетүүгө тийишпиз:

– эң оор шартта, дээрлик массалык билимсиздик учурунда кыргыз айылдарына мектеб-медреселерди ачып, элдин сабатын көтөрүүгө аракет кылган;

– кыргыз жаштарын билимдүү кылуу үчүн өзү көп жерлерди кыдырып, илим-билим үйрөнүп келген;

– балдарга кыргыз элинин оозеки чыгармаларын, төкмө акындардын ырларын үйрөткөн;

– талабалардын курак жана кызыгуу өзгөчөлүктөрүнө ылайык этикалык-дидактикалык чыгармаларды жазып, аларды кол китеп түрүндө таратып, жалпы коомду агартууга, тарбиялоого салым кошкон;

– ислам дининин окуусун кыргыз элдик педагогикасы менен байланыштырган;

– элдик оозеки адабияттын үлгүлөрүн кайра иштеп чыккан жана фольклордук чыгармаларды жыйноого катышкан;

– кыргыздар арасында жазуу маданиятынын, илим, билим берүү тармагынын калыптануусуна өзгөчө салым кошкон.

Маргалан медреселери. Фергана өрөөнүндөгү байыркы шаарлардын бири – Маргалан. Шаар катары 2 миң жылдан ашык тарыхы бар бул жерде XI кылымда жибек кездемелери чыгып, аларды соодагерлер Мисир, Греция, Багдад, Хорасан, Марсель (Франция), Константинополь, Кашкар сыяктуу атактуу шаарларга алып барып тургандыгы белгилүү. Маргаландын «хан атластары» кол менен токулуп, Чыгыш рыногунда өтүмдүү товар катары эсептелген. Орусияга Маргаландан жибек, булгаары экспорттолгон.

Уламыштарга караганда б.з.Ч.IV кылымда Александр Макадонскийдин аскерлери бул шаарга келгенде шаарлыктар меймандостук кылып тоок эти жана нан менен тосуп алат, бул тамактын аталышы кандай деп сураганда «мургинон» деп аташат да, ошондон Маргалан деген жер аты келип чыккан деп айтылат. З.М. Бабырдын «Бабыр-наме» аттуу китебинде бул жерде багбанчылык аябай өнүккөндүгү, анар менен өрүктөрүнүн ширелүүлүгү тууралуу баяндалат. Ушул шаардын өнүккөндүгүнүн дагы бир далили – XVIII кылымга таандык Сыдык Пир, Магиз Кожо мавзолейлери, XIX кылымда курулган Чакар мечити, Саид Ахмад кожо медресеси, Торон базар мечити. Булар Маргалан шаары диний жана ислам илиминин ири борбору болгонун тастыктоочу архитектуралык эстеликтер болуп саналат.

Мына ушундай билим мекемеси Саид Ахмад кожо медресеси. Имараты төрт бурч короого (32,5 x 32,5 м) жайгашкан, түндүк-батыш тарабында чоң айбандуу мечит болуп, айланта 26 үжүрө жайгашкан. Арыктан таза суу агып, короодо бир нече жүз жылдык чынар теректер өсүп турган. Медресенин дубалдарына сынч коюлуп, башык кыш менен урулган, негизги залы (14x7 м) 4 түркүк менен тиретилген.



Сүрөт 3.3.3 Саид Ахмад кожо медресеси (азыркы көрүнүшү)

XIX кылымда Маргаланда диний окуу жайлары: медресе, мектеб, каарыхана формаларында иш алып барган. Алардын ичинен мектебдер жеке үйлөрдө жана мечиттердин алдында уюштурулган. Алардын финансылык кыржылоосу вакуп фонддору аркылуу ишке ашырылган [574].

XIX кылымдын 1840-1841-жылдагы маалымат боюнча Маргалан шаарында 700 талаба билим алып жаткан, алар болочоктогу молдо, дагы башка дин кызматкерлери катары даярдалган.

Медреселерди окуу курсунун негизги жүктөмдөрү:

1. Куранды чечмелөө.
2. Араб филологиясы.
3. Фарсий филологиясы.
4. Түрк (чагатай) филологиясы.
5. Наху (тил грамматикасы).
6. Тарыхый жана географиялык булактар (араб, фарсий, түрк тилдериндеги илимий эмгектер).
7. Адабият (поэзия).
8. Математика.

9. Философия илимдери.
10. Астрономия.
11. Ислам дининин теориясы жана тарыхы.

Мектебдерде окуу курсунун негизги жүктөмдөрү:

1. Туура жазуу.
2. Куран жаттоо.
3. Адабият.
4. Эсеп (арифметика).

Жогорудагы диний окуу жайларында кыздар өзүнчө, эркек балдар өзүнчө, бөлөк-бөлөк окушкан.

Башка шаарлардын айырмаланып, деффектологиялык мектеб да болуп, анда көзү азиз балдар Куранды, диний мазмундагы дастандарды, ырларды жатташкан [102].

XIX кылымдын 2-жарымында Маргалан жана Маргалан уездинде 838 талаба билим алган 57 медресе, 243 мечит, 7340 окуучуну камтыган 433 мектеб, 395 бала билим алган 21 каарыхана болгон [550].

Маргалан шаары – базарлардын шаары болгон, ага тоолук кыргыздар да көп келген, шаардын борбордук базарында XIX кылымдын орто ченинде 2246 соода жайы болуп, анын 489у мамлекетке караса, 686сы вакуп мүлкү болуп, 1071и жеке менчик эсептелген [330]. Дал ошол 686 соода жайынан түшкөн каражат билим берүү мекемелерине сарпталган.

Шаарда театр иштеген, аларда чыгармачылыгын өркүндөткөн Ашурали-Махрам, Исмаил-найчи деген атактуу өнөрпоздор эл арасында өтө популярдуу эле. Хаттат (каллиграфия) өнөрү өнүккөн, алар куран аяттарын кооздоп жазышкан.

Маргалан медреселеринен көптөгөн кыргыз жаштары билим алганын эскерүүлөр аркылуу билебиз. 1873-1876-жылы Кокон хандыгына каршы куралуу көтөрүлүш уюштурган Исхак Асан уулу Полот хандын (1844-1876-жж.) атасы бостон уруусунан чыккан Асан (Хасан) Маргалаандагы «Ак медреседе» мударис болуп иштеген. 1844-жылы азыркы Баткен областынын

Кадамжай районунун Охна айылында туулган Ысхак (Исхак) да адегенде Кокон шаарындагы Тыткатар («Туткатар»), андан кийин атасы иштеген Маргаландагы «Ак медреседе» билим алган, бирок анын толук курсун бүтпөй калып, 1867-жылы окууну таштап койгон. Анын алган билими бир чети кыйла жогору болгонго, экинчи чети атадан мыкты диний илим жана адеп үйрөнгөнгө болсо керек, Анжиян шаарындагы мечитте имам болуп иш жүргүзөт.

Маргаландан билим алган ноокаттык бир жигит тууралуу А. Муратов документалдык баянында мындай жазат: «...Рахманберди сопу деген киши шейх болот. Ал кишинин тагдыры да кызык айтылат. Ушул Котур-Булак оозунан Маргалаңга барат. Ал жердеги чоң бир мечиттин курулушуна катышат да, ал иши үчүн акы албайт. Жаш жигит да иш менен кошо илим алууну көздөйт. Аны ал жердеги талабалар бир аз мазакташып «дубана» дешип койгон. Тоодон келсе, калаалыктардын кайдасы менен жүрбөсө, иштей да берсе, окуй да берсе, иштегенде үчөө-төртөөнүн ишин өзү аткарса, ошентешет да анан. Булардан атактуу аалым устазы болгон, ал киши арабдардан окуп келген, кураны каримди жатка айтып гана калбай, анын маани-жайын терең түшүнгөн илимгер экен. Ошол киши шакирттеринен кимге назар салып, кимге батасын берер экен дешип көп пайлашыптыр: отуруп туруп кеткен жерине отура калышыптыр, кешигин ичишиптир, дааратына суу чабыштырып бериптир, отун-суусуна, чай-чамегине жардам кылышыптыр, эптеп эле дубасын алып калсак дешиптир.

Кыргыз «дубананы» өзбек талабалар көрө албайт. Ылайда иштеп жүргөндө балдар анын кулагынын артында бир тандагай ылай жабышып жүргөнүн байкап калышат. Качан жок болор экен десе, жоголбоптур. Он күндөй өтүптүр. Дагы эле ылай бүртүгү турат экен. Ошондо сарт балдар, «сен дубана кыргыз» таарат албай эле намазга жыгылып жүрөсүңбү» деп күлүшөт. Анда ага ыза болбой Рахманберди «он күн тааратын сындырбай жүрө албаган киши сопу болбой эле койсун» деп кайра аларды шылдыңдап басып кетиптир. Башка балдар кектенип калат.

Бир күнү талабалардын баары ожурада жатышса, бир ак жылан акырын

түркүк менен шыпка чыгып келип, ал жердеги асылып турган сүткө башын салып, анан кантип келген болсо, кайра ошол жолу менен кетип калыптыр. Отургандар болду-болбоду жылан сүткө уусун таштап кетти дешет да, муну «дубанага» ичирип, аны жок калабыз дешет. Рахманберди ошол учурда ожурада жок экен. Бир убакта арып-чарчап кирип келиптир. Балдар арам оюн ишке ашыруу үчүн сүттү ага куюп берет. Ал болсо бир ууртамын да калтырбай шыпкап ичет да, беймарал жатып алат. Заарланып өлдү деген «кыргыз дубана» багымдатка куландан соо болуп турганда баарынын «аллалары оозунан түшөт».

Ошондон кийин «кыргыз дубананын» акыл-кунту өзгөчө болуп, илим-билими толуп, жаңы келгендерге илим үйрөтүп сабак берип да калат экен. Илимдин күчүн ушундан билиңиз: ал бир түндө жүз чакырымдай жол басып Котур-Булактан Маргалаңга бир саан уйду торпогу менен айдап барып калган экен.

Ошол «кыргыз дубана» Рахманберди Маргалаңда оозго алынып, кураны каримди жатка айтып, динди бекем карманып, сопу аталат.

Кийин айылга келет. Келгенде куру келбей тогуз жашар жетим баланы эргештире келет, ал төрөлөрдөн экен, Марипхан Эшенхан уулу дешчү бул баланы. Аны, ага кошо дагы көптөгөн балдарга илимин Чардана мечитинде жайылтып, үйлөнүп Калык аттуу уулдуу болот.

Рахманберди сопу атанын көзү өткөндөн кийин Чардана мечитинин имамдыгы Маргалаңдан эрчите келип, кийин кайра элине барып, ал жактан бир балалуу болгондо Чарданага келген Марипхан төрөмгө ыйгарылат» [319, 15-б.].

Мына ушул өмүр баяндык повесттен алынган мисалга караганда тоолук кыргыздар Маргалан шаарына барып, медреселерде окуп келип, Түштүк Кыргызстандын айылдарында молдо, имам, казы, мударис, калпа, эшен ж.б. диний ишмерлер катары эл арасында зоболо күткөн.

«Басмачылык» деп аталган улуттук-боштондук көтөрүлүшүндө Ислам лашкерлеринин башкы командачысы болгон Мадамин бек Акматбаев да Маргалаңдагы Мир Айдар (Кожо Мухаммед Парса мааласындагы «Чуңкур медресе») медресесинде окуган.

Чыгыш таануучу, тарыхчы, саякатчы-географ, Оштугу орус-тузем мектебинде мугалим болуп иштеген Мырза Фазылбек Касымбеков (1863-1919-жж.) Маргалаңдагы Султан Муратбектин медресесин бүтүргөн.

Анжиян медреселери. Анжиян – бир жагынан адыр жана дөбөлөр, бир жагынан кеңири талаалар кездешкен шаар, азыркы Өзбекстандын чыгыш дарбазасы. Кара-Дарыя шаарга таза суу алып келип турат. Бул шаарда атактуу кол башчы жана акын «Бабырнааманын» автор Закиридин Мухаммед Бабыр туулган (1483-ж.), ал өз мезгилинде Анжиянды Маваранхарда ири эки шаар – Самаркан жана Кеш сыяктуу эле маанилүү экендигин белгилейт.

Дүйнөдөгү эң байыркы шаарлардын бири (б.з.Ч.VI-IV кылымдар). IX кылымда Андукан, XV кылымда Андиган, XVI кылымдан баштап Анжиян деген аталыштары менен белгилүү.

Шаардын атактуу Жаамы мечити XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында курулган. Ал мечит, медресе, анан мунарадан турган, медресенин башкы кире бериш дарбазасы чыгышты карап, эки тарабына азанчыларга мунара орнотулган. Бурчтарында күмбөздүү дарскана, экинчи кабатта үжүрө орун алган. Биринчи кабаттын төрт бурчтуу дарчаларын панжаралар менен шөкөттөшкөн. Мунаранын бийиктиги 32 метрге жеткен. Мечиттин беш дарбазасы болгон (чыгыш жагында эки дарбаза). Исахон, Ю. Мусаев деген сыяктуу усталар курган [523, 90-б.].

Анжиянда 1902-жылы 3-декабрда аябай күчтүү жер титирөө болгон, мына ошол зилзалада көптөгөн имараттар, алардын ичинде билим берүү мекемелери кыйроого учураган. 30 миңдей үй-жай кулап түшүп, 5 миңге жакын адам өлүмгө кириптер болгон, дарактар ийилип же түбүнөн омокорулуп, арыктар бузулуп кеткен. 1862-1865-жылдарда салынган Девонбеги же Девонно бай мечити, 1868-1870-жылдарда курулган Уйгур мечити, 1882-1892-жылдарда түптөлгөн Жаамы медресеси да кыйроого кабылып, бирок кийин кайра оңдолгон. Ошол зилзаладан кийин кыргыз байларынын бири Мырзакул болуш анжияндыктарга үй-жайдан, тамак-аштан чоң жардам берет. Ал эми дагы бир анжияндык бай Миркомилбой Мирмўминбоев Анжиян уездинин башчысы

Ю.А. Бржезицкийге жазган катында өз каражатынан шаарга 40 орундуу шыпаакана, 30 окуучуга ылайыкталган интернаты менен, медресе окуучуларын орус тилине үйрөтө турган бөлмөлөрү бар орус-тузем мектебин, 100 окуучуга болжолдонгон медресеси жана канаханасы бар мектебхана, жогорудагыларды каражат менен камсыздоочу үч дүкөн, европалыктар жана жергиликтүүлөр үчүн өз-өзүнчө бөлүнгөн бир хаммом, ушулардын айланасына бак, кыябан кылуу ж.б. объектилерди куруу үчүн уруксат сураган, аларды 3 жыл ичинде бүтүрөбүз жана бул үчүн 500000 сом ажыратамын деген [552].

1838-жылы шаардын Кудаяр хан мааласында Ак мечит медресесинин алдында мектеб иш баштаган, жалпы ушул мезгилде Анжиян бектигинде 117 мектеб болуп, алардын 29у шаарда жайгашкан. 1861-жылы Дархан кыштагында Молдо Кабир калыйпа ачкан мектебде 5 эркек бала, 13 кыз бала окуган, 1 атынайы сабак берген. 1865-жылы Ботокара кыштагында Ажарбүбү мектебинде 20 кыз окуган. 1874-жылы Гүлстан кыштагында курулган Кожомберди бай мектебинде 2 эркек бала, 12 кыз бала билим алган. Ушул эле мезгилде Сары-Кой кыштагында Жакып Ажыбай мектеби иштей баштаган. Шаардын Карамолдо мааласында Молдо Сопу дамылда мектебинде 1874-жылы 20 эркек бала жана 10 кыз бала окуган. Жалпы 1826-1873-жылдарда Анжиян бектигинде 26 медресе, анын ичинде 16 медресе шаарда курулуп иш баштаган. Айтылуу медреселер: Абдырахман абтабачы, Абдылкалык бай, Азимкожо Мирзакожо Эшенов, Бердикожобек, Бекибай, Жаамы, Зулфикаарбек, Зуннунбек, Иса датка, Махмудали бай, Абсаттар молдо, Алымкул молдо, Мусулмоанкул, Мухаммад Рахим, Мухаммад Калык, Насриддинбек, Ак мечит, Тагишигин, Тагай кожо, Чувама, Чукур мечит, Орунбай, Кокон-Кыштак, Калбек кушбеги [523, 108-б.].

Кокон хандыгында 15 бектик болгон, мына ошолордун бири Анжиян бектигиндеги бир өзгөчөлүк – хандыктын атактуу аскер башчылары, кушбектери, бектери, вазирлери (Абдырахман абтабачы, Иса датка, Алымкул молдо, Мусулманкул, Насриддинбек, Калбек кушбеги ж.б.) өз аттарынан мечит-медресе курдурганы, демек, алар ошол билим берүү мекемелерин каражат менен камсыздаган. Мечит-медреселердин аталыштарында алардын

ээлери гана эмес, кандай жайда жайгашканы (Чукур мечит), кайсыл багытта турганы (Кокон-Кыштак), сыртка көрүнүшү (Ак мечит) да аталышын аныктап берген. Дагы бир нерсе – Анжиян бектигиндеги медреселерде кыз балдарды окутууга да өзгөчө маани берилгендиги.

1808-жылы Анжиян акими Рахманкулу бай медресе салдырган. 1841-жылы Азиз эшен калпа да медресе курган. Алардан соң ири медресени Карамолдо мааласына 1831-жылы Калбек кушбеги салган, анан 34 үжүрөсү, 2 дарсканасы, вакуп мүлкү катары 66 десятина жери, 5 соода дүкөнү, 1 кербен сарайы болгон. 11 мударис 130 талабага сабак берип турган. Кокон ханы Мухаммед Алихан сарайында дасторкончу катары иштеген Махмуд деген киши 1838-жылы Анжиянга келип, медресе курдурган, ал Ак мечит аталып калган. Вакуп мүлкү 185 десятина жери, бир хаммамы болуп, 25 үжүрөсү, 1 дарсканасы, мектеби бар эле.

1841-жылы Кудаяр хандын биринчи вазири Мусулманкул 1841-жылы 24 үжүрөсү, 1 дарсканасы менен медресе курдурган. Көп жерди жана 70 соода дүкөнү вакуп мүлкү катары ажыратылган.

1865-1875-жылдарда Анжиян акими болгон Насирдин бек (Кудаяр хандын чоң уулу) 1867-жылы медресе салган, анын 25 үжүрөсү жана 2 дарсканасы болгон. 1876-жылы падышалык аскерлер шаарды басып алганда өздөрүнө казарма катары кирип алган да, 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн чыгуусуна бир себеп катары элди нараазы кылган. Эл 1877-1878-жылдарда Чувалачи мааласына Насриддинбек медресесин кайра куруп, анда 60 талаба окуп, аларга 10 мударис сабак берген.

Кокон хандыгынын айтылуу инсаны, хандын жанында жүргөн Мусурманкул миңбашынын уулу Абдырахман абтабачы 1873-жылы шаардын Абышка мааласына 24 үжүрөсү, 2 дарсканасы жана мечити бар медресе салган [522, 110-б.].

Ал хандыкта сарай кызматында жүргөндө Кудаяр хан өзү парманы менен Анжиян бектигине караштуу Алтын-Көл кыштагынан 12 миң танап жер берген экен, ал жерлер ошондон кийин Офтобачи чек деп аталып, Мусулманкул

арыгынан суу алып келишкен. Мына ушул жер вакуп мүлкү катары каражат менен камсыздаган.

Дагы бир медресе – Кокон-Кыштак жактагы Хайыр-Абад айылындагы Тагай ажы медресеси. Аны 1853-жылы ири жер ээлеринин бири Тагай ажы Ардакчы сопу уулу салган. Медресеге эки танап жер берилген [226].

Рахманкулу бай медресесин жылына 50-60 талаба бүтүргөн. Ал кишинин көп жери болгон жана аларды вакуп катары пайдаланган.

Андижан медреселерине негизинен сугат жана кайра жерлери вакуп катары бөлүнгөнү бир катар адабияттарда [30, 23-б.] архивдик материалдарга таянылуу менен көрсөтүлөт. Вакуп пайгамбарыбыз Мухаммедден калган деп эсептелип, анын жерлери арыктар, көчөлөр, же башка белгилер менен ажыратылган. Мисалы, Анжиян бектигинин Макиян кыштагында жашаган Пиримкул деген киши жаңы жерлерди өздөштүрүп, ал жерлерди элге ижарага берип, түшкөн кирешени бир тууганы Мухаммедкулга берген, ал болсо өз медресесине – анын мутавалисине берип турган [563]. Ошол эле бектиктеги кыпчак Атамкул Сузактан жер алып, өздөштүрүп, ал жерден Базарбай дегендин кызына үйлөнүп, жерлерин дыйкандарга чекке берип, ошондон түшкөн каражат менен 1848-жылы курулган медресесин кармап келген [562].

1875-жылы Анжиян шаарында 4000дей үй-бүлө болгон, 1899-жылы шаарда 49045 тургун болсо, он беш жыл ичинде эки эседей өсүп, 1914-жылы шаар калкы 86 миңден ашып кеткен. Мындай тез темп менен жогорулоо шаар маданиятын өстүргөн, мисалы, 1887-жылы шаарда 737 дүкөн жана кербен сарай болсо, он жылдан кийин дүкөндөрүн саны 1646га, кербен сарайлардын саны 22ге жеткен [523, 171-б.]. 1875-жылы Анжиян уездинде 428 мусулман мектеб-медресеси болуп, аларда 6757 талаба окуган болсо, 1898-жылы мусулман мектеб-медресесинин саны 431 болуп, балдарынын саны 4121ди гана түзүп калган, демек, орустардын шовинисттик саясаты ислам окуу жайларынын контингенттин азайтууга жетишкен.

1900-жылы шаарда уландар үчүн 41 мектеб болуп, аларда 41 мударис иштеп, 650 бала окуса, кыздар үчүн 20 мектеб иштеп, 242 кыз окуп, аларга 20

атымча дарс берген. 1892-жылы Анжиян шаарында 16 медресе болгон, 677 талаба окуп, 49 мударис эмгектенген. 1908-жылы 17 медресе болуп, аларда 998 талаба билим алса, 1913-жылы 19 медреседе 1061 талаба окуган. «Ак мечит» медресесинин алдында китепканасы да иштеген, бул болсо аталган окуу жайынын Фергана өрөөнүндөгү ири медреселердин катарында турганын тастыктоочу фактылардан.

Айтылуу төңкөрүшчү Полот хан Асан уулу (1844-1876) да Кокондогу Тыткатар медресесин бүткөн соң Анжиянда мечитте имам болуп иштеген.

Анжиян – Кокон хандыгынан убагында тез темп менен өскөн калаа болгон, совет учурундагы көптөгөн адабияттарда бул хандык салык алуу менен гана чектелип, билим берүүгө көңүл бурган эмес деп көрсөтүшү чындыкка дал келбейт. Ага бир мисал ушул Анжиян шаарындагы диний медреселердин көптүгү. Шаар айланасындагы кыштактарды (Коргон-Төбө, Кожо-Абад, Асаке ж.б.) негизинен кыргыз улутундагы адамдар турак кылган, демек, Анжиян бектигиндеги медреселерде кыргыздар да көп окушкан.

Кожент медресеси. Тажикстандын Түштүк жагындагы бул шаар Кыргызстан менен жакын, илгертеден алыш-бериш кылып келет, кыргыз жаштарынын бир тобу ошол шаардан билим алган. Байыркы грек аскер башчысы Александр Македонский ушул шаарга чейин келген жана ал жерди Александрия Эсхата (Четки Александрия) деп өзүнүн аты менен атап кеткен. Бул шаарды VIII кылымда арабдар басып алган, 1219-1220-жылдарда Чыңгыз хандын аскерлери да катуу талкалаган. 1936-жылы СССР шаарга улуу жол башчынын атын коюп, Ленинабад атаган, 1991-жылы кайра тарыхый атын алган.

Сыр-Дарыя боюндагы тогуз жолдун тоому эсептелген бул шаар илимдин, диндин очогу болгон, ал жерден атактуу астрономдор, акындар, математиктер, дарыгерлер, тарыхчылар, музыканттар чыккан. Дүйнө элдери астроном Абумахмуд Худжанди, «Кожент булбулу» атагын алган XIV кылымда жашаган белгилүү газелчи Камол Худжанди, акын, музыкант, бийчи Махасты, акылман, куудул Кожо Насреддин сыяктууларды жакшы билет. XIX кылымдын

агартуучулары Тошходжа Асири, Содирхон Хафиз, Ходжи Юсуф ж.б. зыялылар ушул шаар менен байланышкан. Ошол мезгилде Сары-Бала мааласында Салман аль-Фариси ысымындагы мечит негизделген. Салман аль-Фариси – Мухаммед пайгамбардын эң жакын жана исламды активдүү жайылткан саабаларынын бири болгон жана анын улуту фарсий эле (Исфаханда туулган), андыктан тажиктер ал кишинин атын мечитке беришкен. Ошол мечиттин алдында мектеб жана медресе болгон.

1870-жылы Кожент уездинде 185 мектеб болуп, аларда 1043 бала окуган, ал эми 23 медреседе 1113 талаба билим алган.

Тажикстандын агартуу тарыхын изилдөөчүлөр диний билим берүүнүн тарыхый өнүгүшүн, анын салттары советтик учурда да, эгемендүүлүк жылдарында да улантылып келгендигин белгилешет [286; 342].

Канибадам медресеси. Канибадам – азыркы Кыргыз Республикасынын Баткен районуна жакын жайгашкан Тажикстандын Согдий облусуна караштуу шаар. Ал жер де бир кезде ислам борбору болгон. Шаарга Алим дамбылданын кызы Бүбү-Айым кыз балдар үчүн медресе курдурган. «Ойим» («Айым») деп аталган ошол жерде кийин атактуу акын жана ханайым (Омор-хандын зайыбы) болгон Надира бегим да билим алган. Улуу Ата мекендик согуш башталган учурда анын имараты түрмө болуп, кийин шаардын медициналык окуу жайы жайгаштырылган.

Айтуудан XVIII кылымда Кокон жактан хандык азаптардан качып Олим аттуу тажик дамбылда (аны Эшен баба дешчү) качып келип, Канибадамдын түндүк жагында Патар деген айылга бир булак жанына чакан үжүрө салат, ошол жерде балдарды дини исламга окута баштайт. Анан эки түрдүү айтылат, биринде Олим дамбылда көзү тирүүсүндө кызы Айымга арнап медресе салып кеткен дешет, экинчисинде, жок, андай эмес, атасы каза болгондон кийин ал киши тапкан каражатка кызы медресе салган дешет. Бул 1820-жылдарга туш келет. Кийин алар каражатты жер иштетүүдөн табышкан, эки чоң окуу бөлмөсү, 25 үжүрөсү, короосунда эки аузу болгон, араб, фарсий тилдерин, Куранды, хадистерди жана башка диний китептерде окуу менен Хафиздин,

Бедилдин поэтикалык чыгармаларын да үйрөнүшкөн. Айым-Бүбү атасынын осуяты боюнча анын сөөгүн ошол медресенин бир бурчуна күмбөз кылып койгон, өзүн да 83 жашка келип каза болгондо атасынын жанына коюшкан. Акын-агартуучу Гурбат Махсум (максым) да ошол жерде мударис болуп иштеген.

Канибадамдагы дагы бир медресе – XVI кылымда курулган Мирраджаб-датка медресеси.

Молдо Нияз медресеси. Молдо Нияз (1823-1896-жж.) биз мурда билгендей жазма акын гана болбостон, чоң агартуучу, ислам окуусун таратуучу, Фергана өрөөнүндөгү диний билим берүүнүн уюштуруучусу да болгон. Бул автор тууралуу маалыматтар өтө аз болуп, анын чыгармалары узак жылдар бою жарыяланган эмес, өмүр баянында да бүдөмүк учурлар арбын эле. Болжолдуу түрдө туулган жылы 1823-жыл, туулган айылы азыркы Кадамжай районунун Шаймерден капчыгайына бара жаткан жердеги Кызыл-Булак айылы деп аныкталды. Ата-теги: Эрназар – Куйук – Кошон – Адыл – Молдо Рахман – Сазан бий – Кочкор бий – Булат бий – Дулдул бий – Сумбул бий. Мына ушундан көрүнүп тургандай, советтик учурдагы китептерде жазылгандай Молдо Нияз кедей-дыйкан, бей-бечаранын уругунан болгон эмес, анын ата-тегинде эл-журт башкарган бийлер, молдолор болгон. Мындай караган себебиз – анын мектеб, медресе, мечит ачууга каржылык каражаты жетиштүү болгон сыяктанат. Анан калса анын Кашкар, Кокон медреселеринен окугандыгы тууралуу маалыматтар айтылат. Ошол эле кезде ал Фергана өрөөнүн гана эмес, аркалык жана кызыл-суулук кыргыздардын арасында да кыдырып жүргөндүгү маалым, бул да кедей адамдын колунан келмек эмес.

Молдо Нияздин медресеси тууралуу маалыматчыларга таянган булактарды окуп чыксак. Э. Эрматов: «Молдо Нияз ушул чөлкөмдө, а балким, бүтүндөй кыргыз жергесинде биринчи жолу өзүнчө мектеб-медресе ачып, жаш балдарды араб тамгасы менен кыргызча окуткан алгачкы агартуучу мугалим. Кызыл-Булактагы Айдар деген аксакал жакында эле көз жумган. Ал киши жети жашында Чоң-Кара-Дабан деген жерде Молдо Нияздин колунан окуган.

Ошондой эле Базарбай, Назарбай деген аксакалдар да жаш кезинде Молдо Нияздан тарбия-таалим алышкандыгын, анын окуткан дарстары кызыктуу экендигин, ар кандай чыгыш акындарынын, өзүнүн ырларын окуп бергендиги жөнүндөгү маалыматтар элдин ичинде аңыз кеп болуп айтылып жүрөт. Анын агартуучулук ишмердиги жөнүндө өзүнчө сөз кылууга арзый турган маселе» [539, 12-б.].

О. Сооронов: «Жакында, студенттердин кышкы каникулунда, акындын жердештери охналык Таштанова Гүлзара, жошулук Дарманова Замира деген кыздар үйлөрүнө жөнөгөндө Молдо Ниязга байланыштуу бир топ тапшырмаларды берген элем, аткарып келишиптир. Гүлзара Молдо Нияздын Кысык деген жердеги үңкүрдө балдарды таштарга отургузуп алып сабак окутканы, ыр үйрөткөнү жөнүндө ж.б. маалыматтарды алып келди» [444].

Информаторлордун бири (Айдар) Молдо Нияз медресеси Чоң-Кара-Дабан деген жерде болгон десе, Г. Таштанова таап келген маалыматта Кысык деген жерде болгону айтылат. Бул эмне бир эле жердин эки атыбы, же медресе эки жерде болгонбу – тактоону талап кылат.

Анын дарстары кызыктуу экендигин, чыгыш акындарынын, өзүнүн ырларын окуп бергендигин, ыр үйрөткөндүгүн айтуу менен Молдо Нияздын медресесинин окуткан сабактарынын мазмунун аңдоого болот, алар: араб тили, чыгыш поэзиясы жана акындын өзүнүн ырлары. Бизге Молдо Нияздын поэзиясы кол китептер аркылуу жетти, бир нече кол китептин ичинен үчөө гана табылды. Эми анын медреселерде дарс бергенин, өз чыгармаларын окутканын эске алсак, анын чыгармалары атайын талабалар үчүн жазылып, ошолор улам бири-биринен көчүрүп, көптөгөн нускаларда элге жеткирилген сыяктанат жана алар большевиктик жана кийинки атеисттик бийликтин убагында атайылап жок кылынган болушу мүмкүн.

Молдо Нияз мындай деп жазат:

Китапта өзүм көргөмүн

Бейиш у дозок жолуну.

Кармадым эшен колуну [311, 43-б.].

Мына ушундай жазганына караганда – бейиштин жолу кайсыл, тозоктун жолу кайсыл экендигин кылдат билгенин эске алганда ислам илиминен тышкары дүйнөлүк философия, этика, табият илимдери менен да тааныш болгондой. Э. Эрматов аны «өз заманынын улуу акыны, улуу тарыхчысы гана эмес, чыгаан географы, илимпозу, табыпчысы да болгон. Анын чыгармаларында кыргыз жергесинин түндүгү менен түштүгү, бүткүл Орто Азиянын аймагындагы өткөн тарыхый окуялар кеңири камтылган. Ал XIX кылымда жашап өткөн кыргыз элинин залкар адамдары Курманжан, Шабдан, Полот хан жана эл бийлеген нечен-нечен манаптар менен оозмо-ооз сүйлөшүп, кеңири пикир алышып, элдин, жердин тагдыры жөнүндө кам көргөн кыргыздын азамат атуулдарынын бири», – деп жазат [539, 12-б.].

Мына ушул энциклопедиялык билими, өзгөчө чыгыш поэзиясынын мазмуну жана салттуу поэтикасы жөнүндөгү түшүнүктөрү окуткан балдарына сиңдирилген. Анын чыгыш адабиятын терең өздөштүргөндүгүн Б.М. Юнусалиев [548, 78-б.], А. Эркебаев [536, 142-б.], С. Алахан [24] бир катар далилдер менен белгилейт. Демек, ошол билими акын-агартуучу аркылуу өз окуучуларына жуккан деп айтууга толук негиз бар. Акын ислам динин догма катары гана окутпастан, фарсий, түркий, араб тилдерин жетик билгендиктен ал тилдерде жазылган көркөм чыгармаларды, илимий китептерди, энциклопедияларды да окуткан сыяктанат. Ошол эле кезде ал кыргыздар жашаган аймактарды түрө кыдырып, уруулардын санжырасын, алардын жайгашуу аймагын, географиясын, климатын, этнографиясы, тарыхый басып өткөн жолун жазып чыккан жана аларды балдарга үйрөткөн болушу керек. Анын поэзиясы да, оозеки баяндары да динге барып, бардык нерсе ислам идеялары менен чечилген.

Мырзакул болуштун медреселери. Кош Датка уулу Мурзакул болуш (1875-1936-жж.) Жалал-Абад областынын Сузак району менен чектеш, азыр Өзбекстанга карап калган Чимион айылында жарык дүйнөгө келген. Атасы Кош Датка билимдүү болуп, Кокон хандыгынын ордосунда, анан хандыктын Ташкент шаарындагы акимчилигинде башкаруучу кызматтарда иштеген.

Баласына да адептүү тарбия берип, жетиштүү байлык жана мал-мүлк калтырган.

Мурзакул он алты жашка келгенде элүү башы болуп шайланып, ошол эле кезде Ташкенттен Кашкарга чейинки ири базарларда соодагерлик кылып, жаңы жерлерди өздөштүрүп, ири байлар менен биригип, пахта өстүрүп, ал чийки заттарын Анжиян шаарындагы Миркамил байдын пахта тазалоо заводуна өткөрүп, андан алган каражатына Коргон-Төбөдө чоң имараттарды кура баштайт. Мына ошондой каражатка Анжияндын Ногой мааласинде мечит салат, анын имаратынын кооздугунан улам «Ак мечит» аташып, ага абдан билимдүү Кайымбай деген киши молдолук кылат. Ал мечит архивдик маалыматтарда 1890-жылы каттоого алынган.

1902-жылы Анжиянда өтө катуу жер титирөө болуп, 4652 адам каза табат, мында ошондо Мурзакул болуш зилзалада жабыркагандар үчүн 600 кыргыз (боз) үй тиктирип, аларга тамак-аштан жардам берип турган.

1909-жылы жаз алды менен өзүнүн короо-жайынан медресеге жай ажыратып, фундаментин баштамак болот. Салт боюнча биринчи кышты өтө таза, бирөөгө калп айтпаган, зина кылбаган, адамдын акысын жебеген, шарият жолунда гана жүргөн адам коюш керек экен. Миндей адамдан эч ким батынып бул ишке чыкпай койгондо, өзү баштап бириптир. Бул анын тазалыгына, пакизалыгына далил болуучу факт.

Медресенин курулушуна аны куруп жаткандар өзгөчө көңүл буруп, ташын, топурагын адам булгабаган топодон тандап алып, курулушка да беш убак намазын үзбөгөн, дааратсыз жүрбөгөн, адал иштеп, ак кызмат кылгандарды чакырган. Мисалы, Инамжан Кыдыралиев деген киши эсеп-кысабын жүргүзүп турган. Пайдубалына таштар Имам-Ата деген жерден алынып келинген. Топурагын да таза жерден алып жергиликтүү кыш бышыруучулар атайын кумгандарда бышырып, аябай бышык жана көрктүү кылган [163].

Өзбекстандын Коргон-Төбө району Ош областынын Кара-Суу, Жалал-Абад областынын Сузак району менен чектешет жана ал жердин негизги

калкын кыргыздар түзөт. Ошол Коргон-Төбөдөгү Мурзакул болуш салган медреседе жамаат айт жана жума намаздарын окуй турган кенири айбаны, талабалар окуй жана жата турган жыйырма сегиз үжүрөсү болгон. Окуу китептерин, дарс колдонмолорун Бухарадан алдырышкан. Мударистик кызматын Сабирахун молдо, Умарахун молдо деген билимдүү кишилер жүргүзгөн. Кийин Фергана өрөөнүнө орустар көп келе баштап, орустардын програссивдүү таасири тие баштаганын сезген Мурзакул болуш медресенин жана мечиттин жанына орусча таалим бере турган мектеп курдурган.

Коргон-Төбөдөгү ошол медресе азыр да бар, 1989-жылы элге өткөрүлүп берилген, ушул тапта да 400дөй бала диний билим алат.

Мына ушундай эле медреселер Маргалан, Анжиян, Ташкент, Жалал-Абад шаарларында, өзү туулуп-өскөн Чимион деген жерде, Шамалбекте курулган.

Мурзакул болуш Кеңеш бийлиги орногондон кийин Өзбек ССРинин аткаруу комитетинин төрагасы болгон Юлдаш (Жолдош) Ахунбабаевге (1885-1943) жаш чагында чоң жакшылык кылган. Анда жаш бала катары Жолдош Өзгөн жакта байга жалданып иштеп, чайракер болуп, ага көп карыз болуп калганда, анын ошол абалын Мурзакул болуш түшүнүп, мандикерчиликтен азат кылып, Ташкент шаарына жибергендиги айтылат. Кийин ал басмачыларга каршы күрөшүп, «Союз Кошчу» уюмун жетектеген. «Өз кезегинде Ж. Ахунбабаев Мурзакул болушту кыргыз-өзбек элдеринин ортосундагы көпүрө катары эсептеп, кыргыз элинен чыккан даанакер ишмер катары баалаган. Ошол кездерде артында калтырган архитектуралык курулуштарын (мечит-медреселерин) сактап калууга түздөн-түз көрсөтмө берген» [198].

Ал азыркы «Жалал-Абад» санаторийин элге кызмат кылдырууга да эбегейсиз салым кошкон, мударистер менен талабалар да ал жердин таза абасында сейилдеп, дары булактарынан суу ичип, ден соолугун чындашкан, ошол жердеги «Кыз-Булак», «Айып-Булак» тууралуу уламыштардан тарбиялык таасир алган. «Кыргызстандын ар бир жеринин кандай аталышы тууралуу уламыштар толтура, балдарга ошол уламыштарды айтуу менен алардын тууган жерге сүйүүсү артылган, турмушту таанып билген, өткөн окуялардан

чындыкты изилдешкен. – деп жазат А. Муратов [320, 94-б.]. – «Жалал-Абад» курортунда «Айып-Булак», «Кыз-Булак» деген булактар бар. Элдик уламыш боюнча Айып пайгамбардын бүт денесине жара чыгып, ал жаралары курттап кетиптир. Анан аны элден бөлүп, ээн адырга, күн ысык тийген аптаптуу жерге алып барып ташташат. Бир күнү ага периштеден белги келет, «ошол турган жеринди оң бутуң менен тепсең, суу чыгат, ошону ичсең оорундан айыгасың» деген шоорат угулат. Айып пайгамбар оң буту турган жерди тепсе, ал жерден ысык суу чыгат. Ошол сууга жуунуп, денесиндеги жаралардан айрылат.

Кийин сол буту менен жерди тепсе, ал жерден оргуштап жылуу суу чыгат. Муну ичип ички дарттарынан да арылат.

Ошол жер ошол күндөн ушул күн «Айып-Булак» аталып келет.

«Кыз-Булак» аталган суунун уламышы мындай: илгери ошол адырларда бай адам жашап, анын үч кызы болуптур. Убакыт билинбей өтүп, кыздар картаят, арасынан бири такыр эле картайбаптыр, сураштырса, ошол кыз дайыма ысык суусу бар бир булакка жуунуп жүргөн экен.

Ал булакты ошондон кийин «Кыз-Булак» деп аташыптыр.

Бул уламыштардын этикалык салмагы – жердин, суунун дартка даба болушу, демек, аларды адам үчүн жараткандыгы, андыктан да кезегинде адамды сактап калган жаратылыш байлыктарын эмки муун да коромжусуз, булгабай, таза пайдалануу керектиги, алардын үзүрүн көрүү зарылдыгы. Анан да адамды дени сак, таза болууга үндөп тарбиялаган бул уламыштар «Суу сыйлаган – зор болор, суу кордогон – кор болор», «Сөз атасы – кулак, суу атасы – булак», «Эл башы болгончо, суу башы бол», «Сууга жакын – кудайга жакын», «Суу менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт», «Суу ичкен кудугуна түкүрбө», «Жети күнкү жаандан желип өткөн суу жакшы» дегендей элдик макалдардагы идеялар менен үндөшүп турат.

Сөз баккан элдик педагог-карылар уламыштарды таасирдүү жана тарбиялуу кылуу үчүн бул же тигил географиялык реалийлерди, аталыштарды көрсөтүп туруп, балдарды ошондой жерлерге атайын крайтаануу экскурсияларына алып барып туруп анан айтып беришкен жана мындай

уламышта ошол жерден өткөн сайын же эстеген сайын кайра-кайра кайталап айтып, баланын жадында биротоло сакталып калууга жетишкен».

Мырзакул болуш атайын ушул диний жактан да ыйык, ден соолукка пайдасы да чоң жерге бүт байлыгын: алтын-зерин, малын, мүлкүн сарптап 1911-жылдын жай айынан баштап жол салууну колго алат. Айтуудан миңдеген адамдар катар тизилип, Көк-Арт сайына чейин туруп, болжолу он чакырым жерден колмо-кол кылып таш алып келип, шаардан адырга чыга турган араба жол салган. Ал ашарчыларга 500 кой жана кара мал союп тамак-ашын берип ыраазычылык алган. Ислам дининде жол салгандын сообу чоң болгон, жол салгандардын акысын ашыгы менен берген. Жолго өзү кошо иштеген, жол бүткөндө атка тескери минип алып, иштегендерге сый иретинде алтын тыйындарды чачкан. Мына ушунун өзү медресенин талабаларына сабак болгон, демек, ал медресенин ээси катары анда билим-тарбия алып жаткан балдарга да өрнөк-үлгү көрсөткөн.

«Жол салып бүтөөрү менен Ташкент шаарынан Түркстанга белгилүү болгон усталарды, орус архитекторлорун чакыртып, жибек кагазга чиймесин чийдирип, курортко дарылануу үчүн толук шарты бар эмкана үчүн чоң, кооз имарат салдырат. Анын өлчөмү болжолу 10x20 метр. 1912-1913-жылдары курулган бул имарат азыркы күнгө чейин өзүнүн архитектуралык көркөмдүгүн сактап, калыбынан жазбай 100 жылдан бери эл кызматында. «Жалал-Абад» курортунун ачуу аземине Мурзакул болуш 80 боз үйдү катарлаш тиктирген» [198].

Мына ушул соопчулук иштердин башында, албетте, медреселер турган. Алардын бири Жалал-Абад шаарынын азыркы №7 мектептин тушунда болгон. Шаар тургуну Валихан Тажибаевдин айтуусунда медресенин «оймо-чиймелер менен кооздолгон түркүктөрүнө адамдын кулачы жетчү эмес. Түркүктөрдүн үстүндөгү чатырынын алдындагы оймо-чиймеленген жакаларынын бийиктиги бир метрден ашык эле. Бул мечит-медресе согуштан кийин бузулду. Пайдубалы көпкө чейин бузулбай турду. Камкыштарын эл ташып кетип, керегине жаратты» [198].

Мурзакул болуш азыркы Анжиян жана Жалал-Абад областтарына медреселер тармагын куруп гана калбастан, башкалардын да медреселерди негиздешине демилге кылып, аларга жардам берген. Ошондой камкордукка алган адамдарынын бири – Сары ажы Үмөт уулу. Ал киши 1864-жылы азыркы Сузак районунун Беш-Бала айылында туулган. Сөзгө чечен, элге алымдуу бул киши Мурзакул болуш жана Кашкардан чыккан ири соодагер Баабедин менен ынак болот. Анын иш билерлиги жана багбанчылыгы менен Ой-Талаа айлында мырза терек, бака терек, жемиш бактарын өстүрүп, алар токойдой дүркүрөп өсөт. Бул курулуш материалдарын көргөн Мурзакул болуш шаардан 50-60 уста алып келип, алар эки-үч жыл иштеп мечит, медресе, үй, сарай салышат. Муну менен отурукташкан жаңы айыл пайда болуп, ал жерде кыргыз балдарына билим берүү ишин жолго коюуга шарт түзүлөт.

И. Ишанжанов айтуусунда: «Өзү таза, такыба, чынчыл жана элдик ишке жан күйдүрө билген Мурзакул болуш балдардын билим алышына өтө кызыкдар болгон жана медресе окуучулары менен кошо 400дөн ашык жетим балдарды өз каржылоосуна алган, аларга илим-билим берүүгө эбегейсиз салым кошкон» [339].

Мына ушуга караганда жана жогорудагы ой-пикирлерди жыйынтыктап келгенде Кош Датка уулу Мурзакул болуштун агартуу жана педагогика тарыхына кошкон салымы төмөнкүлөр менен белгиленет:

1. Мурзакул болуш жалаң гана байлардын балдарын, алардан акча алып окутпастан, жетим балдарды да өз каражаты менен окуткан.
2. Талабаларды окутуу үчүн жергиликтүү мударистерди даярдаган.
3. Медреселердин окуу куралдарын илим-билими жогору ичкери шаарлардагы башка ушундай окуу жайларынан алып келген.
4. Медреселерди курууда жергиликтүү материалдарды: таштарды, топуракты, теректерди ж.б. курулуш материалдарды пайдаланып улуттук курулуш жана архитектура тармагынын өсүшүнө да салым кошкон.
5. Талабаларды жана мударистерди эс алдыруу үчүн «Айып-Булак» сыяктуу ден соолукка пайдалуу жерлерди ишке киргизген.

6. Өзү гана медресе ачпай, башка колунда бар кишилердин да медресе ачуусуна жардам берген.

7. Ал жашаган аймак Фергана өрөөнүндө болгондуктан азыркы Өзбекстандын жана Кытайдын Шыңжан аймагынын бүтүндөй мыкты медреселеринин тажрыйбасын үйрөнүп, аларды пайдаланган.

8. Мурзакул болуш бир гана медресе ачпай, медреселер тармагын ачкан, бул болсо мутавалилерди, мударистерди, талабаларды, окуу каражаттарын алмашып колдонууга шарт түзгөн.

Мурзакул болуштун эл ичиндеги кадыр-баркы, көчмөн турмуштан отурукташуу, шаарлашуу абалына өткөрүү, элге билим берүүгө кошкон салымы орус окумуштуулары, жеркезерлери тарабынан да жогору бааланып, ал тууралуу маалыматты падышалык Орусиянын борбору болгон Санкт-Петербург шаарындагы Эрмитаж музейине да коюшкан [322, 380-б.].

Азыр Жалал-Абад шаарында Мурзакул болуштун эстелиги коюлуп, шаардан «Жалал-Абад» курортуга чейинки жол анын ысымы менен аталган.

3.4. Борбор Азияга араб билим берүү системасынын киргизилиши

XIX кылымдын экинчи жарымындагы XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүндөгү диний окуу жайларынын билим жана тарбия берүү системасынын мазмуну, принциптери, формалары жана каражаттары бул багыттагы салттуу педагогиканын түздөн-түз уландысы жана анын жаңы шарттарга карата өркүндөтүлүшү болуп саналат. Ал эми андай салттардын пайда болушун, калыптанышын туура түшүнүү үчүн тарыхтын мурдагы доорлоруна экскурс жасоого тийишпиз.

633-жылы арабдар Палестина, Сирия, Иран жерлерин басып алган соң 677-жылы азыркы Өзбекстанга караган Бухара, Самаркан, 712-жылы Хорезм шаарларын каратып алган.

Ошентип, VIII кылымдын орто ченинен тартып Азиянын көп аймактары жана Европанын азыркы Испания жайгашкан жерлери Араб калыйпалыгына

(халифатына) баш ийдирилип, көптөгөн ар түрдүү этникалык топтордун жана элдердин интеграциясы жүрөт, ислам дининин таасири менен маданияттын өзгөчө жаңы тиби пайда болуп, ал тез темп менен калыптанат.

Борбор Азияда IX-X кылымда саясий, философиялык көз караштардын карама-каршылыгы жүрөт, арабдык идеялар менен жергиликтүү элдердин келишпестиги, динди зордук менен таңуулоо келип чыгат. Мурдагы жергилик элдин зароастризм, манихейлик, буддалык, теңирчилик ж.б. диндери, хорезм жана согдий маданияты артка сүрүлүп, Индия, Кытай жактын маданияты менен байланыш солгундайт.

Ошол эле кезде арабдар каратып алган территориялардагы жаңыдан түптөлгөн окуу жайларында окуу материалдары араб тилинде жүргүзүлгөндүктөн ал тилди жайылтууга, исламды үгүттөөгө жакшы мүмкүнчүлүк ачылган. Византиянын, эзелки доордун, деги ошол кезге чейинки адамзаттын мыкты деп эсептелген чыгармалары, анын ичинде Евклид, Гиппократ, Аристотель, Архимед, Птолемей, Платон, Эсхил ж.б. инсаният тарыхынын башатында турган атактуу адамдардын көптөгөн эмгектери араб тилине которулуп, котормо маданияты да жолго коюлган. Батышта латын тили жана жазуусу кандай ролду ойносо, Чыгышта ошондой ролду араб тили ойной баштады. Ал гана эмес байыркы Индиянын астрономия, математика, медицина, педагогика илимдеринин салттары да араб тили аркылуу жергиликтүү элге өтүп турду. Эл аралык тил катары араб тилинде байыркы инди, грек, сирий, иран илимдеринин жана маданиятынын синкреттик казынасы пайда болду.

Ошентип, Чыгыш Ренессансы Европадагы Ренессанс, б.а., Кайра жаралуу доорунан (Эпоха Возрождение) 400-500 жылдай мурда башталган, мына ошол процессте араб маданиятынын ролу сөзсүз болгон.

Азыркы Фергана өрөөнү кирген Борбор Азияда IX-XI кылымда эле илимде, маданиятта чоң өзгөрүүлөр болгону тарыхтан белгилүү. Анын өбөлгөлөрү төмөнкүлөр эле:

– *биринчиден*, ислам дини менен кошо араб, фарсы маданиятынын, илим-билиминин кубаттуу таасиринин кириши;

– *экинчиден*, мусулман дининин, анын ичинде курандын, хадистердин, башка диний адабияттардын таалим-тарбиялык күчтүү идеясынын тез темп менен таралышы;

– *үчүнчүдөн*, ислам дининин таралышы менен Жакынкы жана Орто Чыгыш элдеринин маданиятынын интеграцияланышы жана алардын прогрессивдүү жактарынын Фергана өрөөнүнө жетиши;

– *төртүнчүдөн*, Фергана өрөөнүндөгү элдердин дүйнөлүк илим-билимди, маданиятты кабыл алууга жөндөмдүүлүктөрүнүн жогорулуугу;

– *бешинчиден*, ошол кездеги Чыгыш цивилизациясынын, анын ичинде Борбор Азиядагы илимдин, маданияттын синкреттик мүнөзү, б.а. илимдин жана маданияттын бир катар типтерин кошо өнүктүрүшү;

– *алтынчыдан*, дүйнөлүк атак ала баштаган энциклопедист-аалымдардын дал ушул Борбор Азия аймагынан болушу ж.б.

Ошону менен бирге мына ушундай шартта Араб жарым аралы жактан келгендер кол өнөрчүлүгү, соода, шаар курулушу менен бирге эле агартуу жайларын ачат: мечиттер, медреселер курулуп, «Акылмандар үйлөрү» («Бейт аль-хикма») иштеп, аларга көптөгөн китептер алып келинет, жергиликтүү басмалар пайда болот, анча чоң эмес «рубат» деп аталган билим берүү борборлору, «бимарстан» («месташфа») деп аталган билим берүү менен ден соолукту чыңдоону айкалыштырган жайлар негизделет. Мисалы, Багдаддагы «Акылмандар үйлөрүндө» медицина, философия, математика, астрономия, логика, музыка, теология ж.б. илимдер үйрөтүлөт, ал жерге грек, араб, инди, фарсий тилиндеги кол жазмалар топтолгон. Асман телолорун изилдөөчүлөр үчүн Багдаддын Шамасия мааласында жана Дамаск шаарына жакын турган Касийун тоолоруна эки обсерватория курулат, аалымдар ал жерде астрономия менен гана шугулданбай, фарсий, грек, инди тилиндеги эмгектерди арабчага которушкан.

«Бимарстан» («месташфа») мусулман окуу жайлары болуп, ал жерде оорукана менен медициналык билим берүү бириктирилип жүргүзүлгөн, болочок дарыгерлер билим алуусун шыпааканаларда оорулар менен бирге

өткөргөн.

«Рубат» («сакана аз кария») аскердик билим берүүчү окуу жайлары болгон, ал жерде мекенди коргоо, согушуу, дене тарбиясы менен бирге эле диний билимдер берилген.

«Кататиб» деген окуу мекемелери башталгыч билим берип, балдарды санакка, жазууга, окууга үйрөткөн.

Эң негизги жана массалык билим берүү мекемелери мектеб жана медресе тибинде ачылган жана алар дээрлик он кылымдай элдин башкы агартуучулук жана маданий очогу катары тарыхта калган.

«Мектеб» – исламий диний билим берүүчү баштоочу окуу жайы болуп, мечиттердин алдында ачылып, уул балдарды Куранды окууга жана араб тамгаларын көчүрүп жазууга үйрөткөн. Мындай мектеб жеке мугалимдер тарабынан да ачылган.

«Дабристан» – фарсий-тажик баштооч диний мектеб болуп, ал жерде Куранды окууга, көчүрүп жазууга көнүктүргөн.

Мектеб үчүн өзүнчө окуу программасы, сабактардын жадыбалы, а түгүл класстарга бөлүү системасы да болгон эмес. Класс болбогондон кийин класстан класска көчүрүү иши жүргүзүлбөгөн, балдардын материалды өздөштүрүүсү баа менен эмес, алкоо сөздөр менен, бата берүү менен ишке ашырылган.

Ошентсе да окуу предметтери сыяктуу сабактар киргизилген, алар:

«*Тахтахона*» (араб арибдерин үйрөнүү үчүн аларды тактайларга жазуу);

«*Абджатхона*» (эсеп, санак);

«*Хафтияк-хона*» (курундын кыска бөлүгүн – «аптиекти» окуу);

«*Коранхона*» (курунды толук окуу) ж.б.

Мектеб үчүн балдар ата-энелеринен азык-түлүк, отун-суу, майда чака («найпули») алып келип берип турушкан. Кээде алар мектебдорлордун үйүнө барып иштеп да беришкен. «Мечиттердин алдындагы мектебдар диний же агартуучулук ведомстволорунун эч кандай уруксаты жок эле ачылган, ата-энелер болбогон акчага эле молдо жалдап алышкан. Окуткан киши ким болсо боло берген, бир гана талап куран окуй билген жана окута билген, шариаттын

жоболорун аткарган адам болушу керек эле» [67, 336-б.].

Окутуу методунун негизин жаттоо, көчүрүп жазуу түзгөн. Бул окуу жайын мечиттин имамдары жүргүзгөн. Ал эми мечиттер ар бир айылда болгон, мисалы, 1813-жылдагы маалымат боюнча Кокон шаарында 400 мечит үзгүлтүксүз иштеген, андан башка кичирээк мечиттер да болуп, алардын алдында баштооч мектебдери бала окуткан.

Балдар «Аптиекти» эки жыл окуп, сабат ачкан соң «Чоркитаб» (кыргызча которгондо «Төрт китеп») колго алган. Ал төрт бөлүктөн (китептен) турган:

Биринчи бөлүк – «Ысымы ак» («Номи хак»), аны IX кылымда Шарафутдин Бухари түзгөн жана кудайга жалынуулар, сыйынуулар ыр сыяктуу формада берилген.

Экинчи бөлүк – Казы Азмуддиндин «Бил» («Бидон») деген эмгегинин негизиндеги диний *салттар сунушталат*.

Үчүнчү бөлүк – Жалалиддин Нихинин «Мусулмандардын маанилүү маселелери» деген эмгегинен алынган шариат жоболору берилет.

Төртүнчү бөлүк – «Паднамэ» деп аталып, Куран китебинен алынган жана XIII кылымда иштелип чыккан адептик эрежелер ыр түрүндө берилет.

«Чоркитаб» 2 жыл окулган.

Кыргыз жазма адабиятынын өкүлү Молдо Кылыч тууралуу Ы. Абдырахманов мындай түшүнүк берет:

«Молдо Кылыч мен атым,

Болот калем дөөтүм.

Чала чыккан башынан,

Чаар китептен сабатым.

Жүрө-жүрө арбыган,

Казал жазган кагазым.

Калайыкка билинип,

Катка түшкөн адатым.

Мына бул айтканында Кылыч өзүнүн окуу, билими төмөн экендигин айтып отурат» [15, 133-б.]. Бирок ошол китеп жалпы сабатын ачып, кат

таанытып, андан ары Молдо Кылычка окшоп көп чыгармаларды жазууга шарт түзгөн.

Дагы бир окулган китеп Сопу Алдаяр жазган «Сабот аль-ажизин» аттуу китеп. *Сопу Алдаяр* (1644-1721-жж.) – Самаркандан 90 чакырымдай батыш жактагы Минглер деген кыштакта (азыркы Катта-Коргон шаары) туулган, өзбектердин утарчи уруусунан болуп, жеринде окуп, кийин атактуу Бухара медресесин бүтүргөн. Жогорудагы китеби сопучулук философиясын өркүндөтөт, Бухара, Кокон, Хива сыяктуу жерлердин медреселеринде окуу китеби катары колдонулат, китеп Түркия, Пакистан, Сауд Арабиясы, Татар жери сыяктуу мусулман өлкөлөрүндө кайра-кайра басылган [302, 190-б.]. Ал окуулукта адамдын сообу-күнөөсү, акырет, ал дүйнө-бул дүйнө, бейиш-тозок ж.б. исламий түшүнүктөр ыр формасында сопулук-мистикалык мазмунда берилген.

Сопу Алдаярды айрым кыргыз адабиятчылары (С. Закиров, А. Акматалиев) суфий акын Ахмет Йассавинин казактарга, кыргыздарга тараган бир аты десе, тарыхчы Д. Айтмамбетов, адабиятчы Ш. Үмөталиев анын башка өзүнчө акын, мистик экендигин айтышкан.

Андан ары балдар Шамсуддин Мухаммед Хафиз Ширази (1335-1389/1390-жж.), Алишер Навои (1441-1501-жж.), Абдул Кадыр Бедил (1644-1721-жж.) ж.б. акындардын диний философиялык-этикалык ойлору поэтикалык речте берилген ырлары менен таанышкан. «Бүткүл дүйнөлүк адабияттын тарыхында» (2-том) Ж. Баласагындын, М. Кашкарлыктын (XI кылым), А. Жугунакинин (XII кылымдын аягы), А. Йассавинин (XII кылым) чыгармалары байыркы түрк фольклорунун үлгүлөрүн да, адабияттын үлгүлөрүн да, мусулмандык таасирдин издерин да өзүнө сиңиргенин жазат [228, 201-б.]. Демек, диний мекемелердин талабалары көп булактардан руханий азык алып, ар түрдүү маданияттарды, көз караштарды салыштырууга мүмкүнчүлүк алган. Б.М. Юнусалиев айткандай: «Араб алфавитинин кыргыздарга тарашы мусулман динин жайылтуу менен үзөңгүлөш жүргөн. Ошондуктан жазма эстеликтер тил тарыхын иликтөө үчүн гана эмес, ошондой эле тигил же бул доордогу элдин саясий, экономикалык

жана маданий турмушун изилдөөдө зор мааниге ээ» [547, 78-б.].

Медресе – мектеб билим берүү тармагынан бир деңгээлге жогорку баскычы болуп эсептелген. Борбор Азияда медреселер X кылымда пайда болуп, XI кылымда бир кыйла өркүндөгөн. XII кылымда Батыш Европада колледждерди ачууда алардын ишин уюштурууда да ушул медреселердин оң жактары пайдаланылган.

Алгач ачылган медреселердин бири Низамия – Иранда XI кылымда, тагыраагы, 1065-жылы Низам аль-Мүлк тарабынан негизделген биринчи жогорку диний окуу жайы. Аны Селжук дөөлөтүнүн байлары каржылык жактан камсыздоого алган. Селжук дөөлөтүнүн султандарынын баш вазири Кожо Низам аль-Мүлк 60 миң динар (алтын тыйын) чыгарган. Бул окуу жайы кийин Италиядагы Салерно университетин түзүлүшүнө негиз болуп бере алган [200, 37-б.].

Ошол кезде динде исмаилиттер таасирдүү боло баштаганда аларга тоскоол кылуу үчүн ачылган деп айтылап келет. Ал медресенин башка окуу жайлары Багдаддан тышкары Нишапур, Балх, Герат, Исфахан, Цахур (азыркы Дагестан) шаарларында да ачылып, өзүнчө бир тарам (сеть) болгон. Дүйнөгө таанымал аль-Газали (1058-1111-жж.), аль-Джувейни (1028-1085-жж.), Абу Исхак аш-Ширази (1003-1083-жж.) ж.б. аалымдар дарс өткөн, алгач жетекчилик да кылган. Булардан тышкары Абу Таййыба ат-Табари, Аль-Хузи, Абу Ахмад Абдур-Рахман ибн Хусайн аль-Гандеджани, Абу Абдуллах Мухаммад ибн Абдуллах аль-Байдави, Абу Ахмад Абдул-Ваххаб ибн Мухаммад ибн Амин, Абуль-Касым Мансур ибн Умар аль-Кархи ж.б. атактуу устаздар иштеген. Абу Бакр аль-Хатыб аль-Багдади, Абуль-Вафа ибн Акыл ж.б. бүтүрүүчүлөрү ислам дүйнөсүнө таанымал диний аалымдар болсо, дагы бир бүтүрүүчүсү М.Саади «Гүлстан» деген китеп жазуу менен атактуу акын катары Батыш менен Чыгышка даңазасы тараган.

Ошондой эле Бухара, Самаркан шаарындагы, Каирдеги ал-Азхар ж.б. медреселер дүйнөдөгү эң атактуу окуу жайларынын катарына кирип, алардын бүтүрүүчүлөрү адамзаттын тарыхына улуу ачылыштарды жасаган. Ири

шаарлардагы чоң медреселердин алдында бай китепканалары, асман телолоруна байкоо жүргүзө турган обсерваториялары да болгон. Күн сааты, Меке тарапты көрсөтө алуучу компас ойлоп табылган.

Медреселердин каражатын жеке кишилер вакуп формасында кайрымдуулук катары берип турган, ошондон талабаларга степендия төлөнгөн, окууга керек нерселер алынган, алар жата турган үжүрө да ошол эсептен болгон. Окуу жылы белгиленген эмес, он беш жылдан да көп окуган балдар бул жерден ар тараптуу билим алган.

Медреселерде окутуунун мазмуну:

1. Мусулмандык укук – фикх.
2. Куран сабактары: Курандын тексттин окуу, Куранды түшүндүрүү, Куранды жаттоо (каарылык).

3. Дин таануу.
4. Араб тили жана адабияты.
5. Хадистаануу.
6. Логика.
7. Математика.
8. Өлкө таануу.
9. Тарых ж.б.

Медреселерде окутуунун формалары:

1. Дарс.
2. Сукбат.
3. Талаш-тартыш.
4. Сөздүктөр менен иштөө.
5. Үн кубултуп кырааты менен окуу.
6. Адабияттар менен иштөө.
7. Өз алдынча иштөө ж.б.

Араб диний окуу жайларынын медреселердеги мугалим-тарбиячылары **мударис** деп аталган. Мударистер ислам боюнча билимдүү адистер болуп, фикх, ислам адеби, хадистаануу, ислам укугу, араб тилинин грамматикасы

боюнча дарс берген. Аларды бийлик башчылары жана медресе ачкан кишилер дайындаган.

Ал эми мектебда окуткандар дамбылдапар же молдолор аталган.

Багымдат намаздан кийин эле окуу процесси башталган, намаз убактасында жамаат болуп намазга турушкан.

Медреселерде аялдарды окутууга да шарт түзүлгөн. Албетте, алардын саны аз болгон. XIX кылымда Фергана өрөөнүндө медреселерден билим алып атактуу болгон бир нече аялдарды билебиз. Мисалы, **Жахан-Атын Увайси** (1781-1845-жж.) – чагатай тилиде жазган акын. Маргалан шаарында туулуп, Кокон шаарында жашаган. Кызы Куяш жаш чагында каза болуп, уулу аскер катары Кашкарга кетип, акын жалаң эллегиялуу, жоктоо, кошок формасындагы ырларды жазат. Чистан (табышмактуу ыр) формасында мыкты иштеген. Шиит имамдары Хасан жана Хусейин тууралуу «Кербела-наме» поэмасын жазат, XIX кылымдын башындагы Кашкар ханы, Омор хан менен Надиранын уулу Мухаммад-Али хан тууралуу поэмасын баштап, бирок акыр аягына чейин бүтпөй калат.

Дилшад (псевдоними – Барно, 1800/1801-1905/06-жж.) – акын-агартуучу. Анын туулган мекени азыркы Тажик Республикасына караган Ура-Төбө шаары эле, 1816-жылы туткундар менен кошо Коконго айдалып келинет. Ошол жерден имамга турмушка чыгып, кыздар менен кошо окуп, өзбекче үйрөнүп, ыр жаза баштайт. Өзү кыздарды окутуп, 51 жылдык ишмердигинде 891 кызга диний билим берген, ошол жылдар ичинде кыздарга акындардын ырларын да үйрөтүп келген.

Жогорудагы Увайси, Дилшад, Самар-Бану деген акын аялдар билимдүү болушкан, алар бир эле кезде ислам дини боюнча атымчаларга дарс берген, аларга поэтикалык тексттерди куруунун жолдору, диндин жана илимдин негиздери боюнча сабак өткөн.

Аялдардын медреселеринде окугандар үчүн окуу планында арабча тексттер азыраак болуп, фарсий, чагатай тилиндеги тексттер, акындардын ырлары көбүрөөк киргизилген. Увайси сабактарында бахрбейт ыкмасын

колдонгон, б.а., кыздар ыр айтышуу, ырды улоо, айтылгандан калган сабын эстөө тапшырмаларын аткарган.

Бул акын-агартуучулар кыздарды эне тилинде окутууга, кол өнөрчүлүгүн (сайма саюу, кийим бычуу, тигүү ж.б.), үй тиричилигин (үй жасалгалоо, гүл өстүрүү ж.б.), кулинария ж.б. жеке турмушуна керектүү нерселерди үйрөнүүгө басым жасашкан жана мусулмандык негизде аткарууга көнүккөн.

Надира бегим (Махлар айым, Моҳларойим – 1792-1842-жж.) – Омор (Умар) хандын зайыбы, Мадали хандын апасы. Анжияндан беги Рахманкул бий Ражаб бий уулунун кызы болуп, Надира деген псевдоним (тахаллус) менен ырларды жазган. Ал акын жана билимдүү болуу менен хандыктын «Челпек медресесин» жана «Махлар айым медресесин» курдурган, медреселердин вакууп иштерине активдүү катышкан.

Омор хан башкаруучу болгон учурда (1816-1821-жж.) хан ордодо псевдоним менен жазган эки аял – Зиннэт жана Махзуна (Башман молдонун Мехрибан аттуу кызы) бар экенин жана алардын жазгандары «Маджму-и шуара» деген ыр топтомго киргенин В.П. Наливкин жана анын жубайы китебинде эскерет [342, 190-б.].

Окуу материалдарын адаптациялоо. Борбор Азияда жашаган фарсий жана түркий элдер араб тилин, анан татаал синтаксистик-грамматикалык түзүлүшүн өздөштүрүүдөн кыйналган. Андыктан Куран теориясы жана араб тили боюнча адистер практик мударистер менен бирге адаптацияланган окуу китебин түзүшкөн. Аны «Аптиек» («Хафтияк») деп аташкан да, ага Курандын жетиден бир бөлүгүн сунушташкан.

Талабалар адегенде ошол «Аптиекти» өздөштүрүп, анан соң «Куранды» окуп-үйрөнгөн. «Аптиектен» кийин «Чоркитаб» деген китепке өткөн. «Чаркитаб», же кыргызча которгондо «Төрт китеп» IX кылымда эле Шарафутдин аль-Бухари тарабынан түзүлгөн жана XII кылымдын этек ченинде Фаридитдин Аттар кошумча киргизген.

Хадистер атайын предмет катары окутулуп, ар бир учурда кайталанып да турган. Окуу материалдарында Мухаммед пайгамбардын ишин уланткан жана

ислам бийлигин кеңири жайылтууга салым кошкон төрт чарыяры: Азирети Абу Бакр Сыдык (632-634-жж.), Азирети Умар (634-646-жж.), Азирети Осмон (646-656-жж.), Азирети Али (656-661-жж.) тууралуу ыр жана кара сөз түрүндөгү тексттер да берилген.

Жергиликтүү сопу акындар Ахмед Йассавинин жана Сопу Алдаярдын китептери да үйрөнүлгөн.

Окуу материалдарын өздөштүрүүгө жардам берүүчү усулдук колдонмолор. Мектебде окуткан молдолор үчүн балдарды жазууга үйрөтүүдө Мирали Герати иштеп чыккан «Муфрарот» аттуу усулдук колдонмодон пайдаланышкан. Ал фарси тилинде болуп, анда тактайга кантип жазуу керек, арибдерди жазуунун эрежелери, каллиграфиялык жактан тамгаларды кооздоонун жолдору ж.б. керектүү усулдар мисалдары менен коштолуп көрсөтүлгөн.

Мунис Хорезми (1778-1829-жж.) иштеп чыккан «Сабатка үйрөтүү» («Саводи таълим») китеби 1804-жылы чыккан. Ал чагатай тилинде болгондуктан Фергана өрөөнүндөгү мектеб, медреселерде кеңири пайдаланылган. Мунис Хорезми акын катары дивандарды, газелдерди жазган, Адам Атадан тартып адамзат тарыхын электен өткөрүп баяндап берген тарыхчы жана агартуучу болгон. Жогорудагы колдонмосу да ыр формасында тургандыктан окууга жана түшүнүүгө жеңил келип, мектебдегилер да, медреседеги талабалар да түшүнө берген. Автор ар бир арибди кайсыл чекиттен баштап жазып, кайсыл чекиттен бүтүрүү керектигин үйрөткөн.

Мына ошондон баштап Борбор Азияда алгачкы мектеб, медреселер, ислам жогорку окуу жайлары пайда болгондон тартып эле, анын ичинде биз сөз кылып жаткан XIX кылымдын экинчи жарымында жана XX кылымдын башында Фергана өрөөнүндөгү билим берүү мекемелелеринде эң негизги окуу китеби «Курани-Карим» болгон.

3.5. Куранды жана хадистерди үйрөтүүнүн тарыхы жана таалим-тарбиялык мааниси

Араб жарым аралында VII кылымда пайда болуп, дүйнөгө өтө тез тараган ислам деген диний маданият эң жаш жана таасирдүү цивилизация катары дүйнө тарыхына кирди. Ал диндин ыйык китеби – Куран, ал араб тилиндеги «Кор’ан», «кара» – «окуу» деген сөздөн алынган, аны Алла Таала жердеги өкүлү Мухаммед пайгамбар (570-632-жж.) аркылуу өз пенделерине жиберген. Ал китептин жана мусулман дининин башкы идеясы – Алла Таала жалгыз, анын жалгыздыгына ишенүү керек, ар бир адам кудайдын астында өзүнүн кылган иштери үчүн жооп берет. Киши каза болгон соң бул убактылуу дүйнөдө аткарган сооптуу жана күнөөлүү иштерине жараша бейишке же тозокко түшөт.

«Куран деген эмне» деген суроого мындай жооп берилет:

Куран – Жер менен асмандардын Жаратуучусу болгон Алла Тааланын сөзү.

Куран – Алла Тааланын жер менен асмандагы көркөм ысымдарынын руханий казынасын ачыктаган, сырдуу кайып ааламынан кабарларды билдирген тил.

Куран – Ислам дининин жаркырыган күнү, пайдубалы.

Куран – адамзаттын материалдык, моралдык бүткүл муктаждыктарын канааттандыраарлык абалда түшүргөн Алла Тааланын берекелүү, кемтиксиз ыйык китеби.

Куран – адамдык наркка ылайык анын жүрөк, рух, акыл жана дене түзүлүшүн эске алып Алла Таала тарабынан жиберилген мыйзамдар жыйнагы.

Куран – шарият өкүмдөрүн, Алла Таалага кулчулуктун кандайча аткарылаарын, дуба-адептерин жана башка даанышман сырларга толгон маалыматтарды өз ичине камтыйт.

Куран – Алла Таала тарабынан жиберилген китептердин эң соңкусу жана кыяматка чейин жоголбой, бузулбай турганы.

Куран – Алла Таала тарабынан вахий жолу аркылуу Азирети Мухаммад Пайгамбарыбызга (с.а.в.) түшүрүлгөн ыйык китеп. 6236 аяттан жана 114 сүрөөдөн турган мужиза китеп.

Куран – сабатсыздарды, адашкандарды, туура эмес ишенимдегилерди, адамдардын кайдан келип кайда барарын билбегендерге туура жолду көргөзүү үчүн жана адамдарды эки дүйнөдө бактылуу кылуу үчүн түшүрүлгөн.

Куран – адамзаттын Кудай менен, жаратылыш жана андагы жандуу нерселер менен адам баласынын ортосундагы мамилелерди үйрөтөт. Ошондой эле Куран адамзаттын материалдык жана руханий муктаждыктарын толуктайт.

Куран – адамдын үй-бүлөсүндө жана социалдык жашоосунда чоң роль ойнойт жана эң туура жолго жолдойт.

Куран – адамдарды караңгылыктан нурга чыгарат. Турмушубузда кандай гана нерсе болбосун ар дайым Куран менен сүннөткө таянып иш кылсак эч качан адашпайбыз жана ишибиз ар дайым ийгиликтүү болот» [285].

Куранды окуй баштоо үчүн ким болбосун аны оң колго алып, «Бисмиллахир рахмаанир рахиим» деп баштаган. Куран – мусулмандардын адептик эреже-нормаларын белгилеген, анын жоболору ар бир мусурман пендеси үчүн ыйык эсептелген.

Бул ыйык китепке ылайык ислам негизги беш парыздан турат. Алар:

1. Бир Алла Тааладан башка кудай жок, Алла Тааланын элчиси – Мухаммед деп күбөлүк берүү.
2. Намаз окуу.
3. Орозо кармоо.
4. Зекет берүү.
5. Ажыга баруу (мүмкүнчүлүгү жеткен болсо).

Мусулман пендеси Алла Таала башына салган кайгыга да, кубанычка да баш ийүүсү, тыюу салган нерселерден тыйылуусу керек. Адам бардык нерсеге шүгүр кылат, сабырдуулук аны бакытка алып келет.

«Ыйык Куран – бул Алла Тааланын өзүнүн сөздөрү. Ыйык Куранды Алла Таала Мухаммедге жыйырма үч жылда бөлүп-бөлүп түшүргөн. Ыйык Куран үмөттөр үчүн түбөлүктүү (кыямат күнүнө чейин) керемет. Ошондуктан ар бир мусулманга адалды адал деп, арамды арам деп билүүсүнө кошумча Ыйык Куранды окууда төмөнкү адептерди сактай билүүсү зарыл:

1. Ыйык Куранды жана андан көчүрүлгөн баракчаларды таза сактоо жана ылайыктуу таза жерге коюу. Ылайыксыз жерлерге, мисалы, мончо, ажаткана ж.б.у.с. жерлерге жакындатпоо. Бул урматтоо Алла Тааланын сөздөрүнүн ыйыктыгы үчүн жасалат.

2. Ыйык Куранды тазалыкта, даарат менен окуу. Кыбылага карап, адеп жана оор басырыктуу болуп олтуруу.

3. Ыйык Куранды окуур алдында шайтандан сактанып, «Ауuzu биллаахи минаш шайтоонир рожиим» деп айтуу.

4. Ыйык Куранды окуган кезде кичи пейилдүүлүк, ойлонуу менен, жүрөк менен берилип, маанилерине жана сырларына түшүнүү менен окуу.

5. Ыйык Куран окулган кезде тынч олтуруу жана сүйлөшпөстөн угуу.

6. Ыйык Куран окуган кезде тажвид эрежеси менен шашылбастан окуу.

7. Ыйык Куранды окууну ар дайым улантуу жана аны жатка сактоо (унутпоо).

8. Ыйык Куранды окуган кезде жакшы үн менен окууга аракет кылуу.

9. Эгер кимде-ким Ыйык Куранды тажвид эрежеси менен окууга алы жетпесе, мүмкүнчүлүгүнүн жетишинче так окууга аракет кылуу.

10. Сежде аяттары окулган кезде сежде кылуу. Тозок оту эстетилген орундарда Алланын ысмы менен сактануу дуасын окуу. Бейиш жана анын эли жөнүндө эстетилген орундарда Алла Тааладан бейишти сурап дуа кылуу.

11. Аятты окубастан, жалаң маанисин айтпоо. Эгерде аятты же сүрөөнү билбесе, анда кармануу. Маанисин айтпоо. Ошондой эле аятты шек менен окубоо. Анткени, Ыйык Куранга анда жок нерсени кошуп коюу же кемитип коюу коркунучу туулат» [323, 52-б.].

Мына ушул эрежелер талабалар үчүн катуу сакталган, өзгөчө окуу процесси ушул адептик нормаларды үйрөтүү менен балдар кийин ал эрежелерди башкаларга насааттаган. Алла Таалага ишенген адам беш убак намазын окуйт, намаз окуу кезинде жакшылыктарды тилейт, ой-максатын тазалайт, жамандык кылбоого шертин айтат. Динге ишенген адам жаман жолго баспайт, калп айтпайт, уурулук кылбайт, бирөөнүн акысын жебейт, аманатка

кыянат кылбайт, жан-жаныбарларды аяп турат, жетим-жесирлерге, колунда жокторго кайрымдуу болот. Курандын дагы бир осуяты – ата-энелерге, туугандарга карамдуу болуу, устаттарды улуктоо, илим үйрөнүү жана аны башкаларга үйрөтүү.

Хадистер – окуу материалы катары. «Хадис» деген сөз араб тилинен которгондо «жаңылык», «кабар», «аңгеме» деген маанини билдирет. Аларда Мухаммед пайгамбардын кылган иштери, айткан сөздөрү мусулмандардын диний-укуктук эреже-нормалары катары айтылган. Хадистерди накыл сөздөр, насааттар, макал-ылакаптар, учкул сөздөр деп түшүнүү керек. Хадистерде айтылган ойлор сүннө деп аталып, мусулман маданиятынын, этикасынын кодексин түзгөн. Кыргызстанда педагогикалык багытта Бекембай Апыш жана Тимур Козукулов «Мухаммед пайгамбардын таалим-тарбия жөнүндөгү даанышман ойлору» деген китеп жазган жана анда хадистердеги педагогикалык идеяларды акыл тарбиясы, адеп-ахлак тарбиясы, эмгек тарбиясы, эстетикалык тарбия, жыныстык тарбия, экологиялык тарбия деп бөлүштүрүп карайт [70, 80-б.].

Ислам дүйнөсүндө VII кылымдын орто ченинен баштап пайгамбардын хадистери топтолуп, аларды ар тараптуу үйрөнүү жана үйрөтүү үчүн Илим-ал-Хадис («Хадистер тууралуу илим») пайда болуп, аябай өнүккөн. Хадистерди жыйнаган жана жайылткан аалымдарды *мухаддис* деп аташып, алардын эмгегин өтө жогору баалашкан. Ал-Бухари, Муслим, Ат-Тирмизи, Ас-Сиджистани, Ибн Маджа ж.б. мухаддистердин жыйноосунда жана иретке келтирүүсүндө хадистердин канондук тексттери пайда болгон.

IX кылымдагы хадистерди «Ас-Сахих» деген ат менен чыгарган Бухарийдин жыйнаган материалдары жеткиликтүү (сахих) катары таанылган.

Айрым хадистер менен таанышып көрөлү:

Кимде ким бир жакшылыкка себепкер болсо, аны аткаргандай сооп табат (Муслим, Имаара -133; Абу Дауд, Адаб-115).

Мусулмандын пайдасыз сөз-аракеттен алыс болуусу – анын мусулманчылыгынын жакшы жышааны (Тирмизий, Зухд-11; Ибн Мааж, Адаб-115).

Фитан-12).

Алла кулдарына жумшак мамиле кылат, бардык иштерде жумшактыкты сүйөт (Бухарий, Иститаба-4; Муслим, Бирр-47).

Чыныгы сабырдуулук – кыйынчылыктын алгачкы учурунда (Бухарий, Жанаиз-43; Муслим, Жанаиз-14-15).

Адамдарга ырайым кылбаганга, Алла да ырайым кылбайт (Бухарий, Таухид-2; Муслим, Фазаил-66).

Үнөмчүл болгон жакыр болбойт, кеңешкен адам өкүнбөйт (Табараний, Мужамул-Кабиир-10/108; Ажлуний, Кашфулхафа-2/246).

Алла шыпаасын жаратпаган бир да оору жок (Бухарий, Тыбб-1; Ибн Мааж, Тыбб-1).

Досуң менен өтө эзилиште, бир күн кас болорсуң, касың менен өтө кесилиште, бир күн дос болорсуң (Тирмизий, Бирр-64).

Иштеген адамдын акысын тери кургай электе бергиле (Ибн Мааж, Рухуун-4).

Бири-бириңерге белек бергиле, сүйүүңөр артсын (Ибн Малик, Хуснул-Хулк-16).

Тозок отун көрбөгөн эки көз бар: Алладан коркуп ыйлаган көз жана Кудай жолунда мекенин коргогон жоокердин көзү (Тирмизий, Фазаилул-Жихад-12).

Суу отту өчүргөндөй, садака да күнөө-каталарды өчүрөт (Тирмизий, Иман-8; Ибн Мааж, Зухд-22).

Үч киши болсоңор, экөөңөр досуңардан четтеп шыбырашпагыла (бул анын көңүлүн оорутат) (Бухарий, Истизан-47; Муслим, Салам-37) ж.б [499].

Жогорудагыдай хадистер адамдарды оң сапаттарга тарбиялаган, пайгамбардын жүрүш-турушу, насааттары менен медреселердин мударистери да талабаларына адептик-ыймандык жолдорду үйрөткөн.

3.6. Борбор Азияда орто кылымдарда жашаган энциклопедист-аалымдардын эмгектерин медреселерде окуп-үйрөнүүнүн мааниси жана мазмуну

Дүйнөлүк маданияттын жана илимдин тарыхында Борбор Азиядагы энциклопедист-аалымдар деген түшүнүк бар, алардын тизмеси узун, ошолордун катарына көптөгөн таланттуу окумуштууларды киргизүүгө болот, мисалы: Аль-Хорезми (787-850-жж.), Аль-Фараби (870-950-жж.), Ахмед Аль-Фергани (797-860-жж.), Аль-Кинди (800-870-жж.), Абулкасым Фирдоуси (934-1020-жж.), Абу Райхан Беруни (973-1050-жж.), Али Абу Ибн Сина (980-1037-жж.), Насир Хосров (1004-1072-жж.), Жусуп Баласагын (1015-1070-жж.), Омор Хайям (1048-1123-жж.), Абу Хамид Мухаммад Аль-Газали (1058-1111-жж.), Махмуд Аль-Кашкари-Барсканий (болжолу 1029/1032-1126-жж.), Кулкожо Акмат Йассави (1103-1166-жж.), Фарид Ад-Дин Аттар (1145-1221-жж.), Насир Ал-Дин Туси (1201-1274-жж.) ж.б. Булар азыркы Борбор Азиянын, Ирандын, Сириянын территориясында жашап, бири-бирине устат-шакир болгон, идеялары бири-бирине өтүшүп турган.

Алардын билим жана тарбия берүү ойлору советтик педагогикада ар тараптуу изилденди. Алсак, М. Ариповдун «Из истории педагогической мысли таджикского народа» деген эмгеги [78], И. Брагинскийдин «Из истории персидской и таджикской литературы» деген изилдөөсү [158], Х.Х. Тллашевдин «Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи Средневековья» деген китеби [467], Кыргызстанда жогорку окуу жайлар үчүн «Педагогика» окуулуктары [71], Н.А. Асипованын «Билим философиясы жана тарыхы» [82], Ж. Шериевдин «Байыркы адабият тарыхы» [526], А. Алимбековдун «Түрк дүйнөсүнүн ойчулдарынын мурастарындагы педагогикалык идеялар» [28], А. Муратовдун «Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы» [320], А. Эшиевдин «Орто түрк доорундагы педагогикалык ойлор» [542], «Орто кылымдык орток түрк жана иран-тажик поэзиясындагы интеграциялык процесстер: гумандуулук идеялары» [541], А. Акматалиевдин «Байыркы орток түрк адабиятынын очерки» [22], С.Н. Григоряндын «Великие мыслители Арабского Востока» [180], З.Г. Нуритдинованын «Очерки истории школы и педагогической мысли древнего и средневекового Востока» [346] аттуу

эмгектери, АКШда иштеген С.Ф. Старрдын «Жоготулган агартуу. Борбордук Азиянын алтын доору араб басып алууларынан Темирланга чейин» аттуу фундаменталдуу эмгеги [447], советтик учурда жакталган М. Абраровдун, З. Атаджанованын, С.А. Ахмедовдун, Н. Бабаевдин, М.Э. Бадаловдун, А.С. Ивановдун, А.К. Кадыровдун, К. Нурсултановдун, З.Г. Нурутдинованын, С.Р. Рахимовдун, А.В. Сагадаевдин, У.С. Султановдун, У.К. Шерматовдун ж.б. изденүүчүлөрдүн педагогика, философия боюнча диссертациялары энциклопедист-аалымдардын этикалык, дидактикалык ойлорун ачып берүүгө арналган. Бул багытта жеке эмгектер [27; 162; 246; 280; 413;438; 443; 461; 462; 465; 467; 494; 501; 502] менен бирге окуу китептери жана хрестоматиялар да жарык көргөн [217; 233; 368; 513].

Жогорудагы изилдөөчүлөрдүн эмгектерине таянуу менен педагогика окуу китебинин авторлору орто кылымдагы энциклопедист-аалымдар илимий педагогика пайда болгонго (Я.А. Коменский, XVII кылым) чейин эле окутуунун эрежелеринин жана принциптеринин ичинен илимийлүүлүк жана аң-сезимдүүлүк, көрсөтмөлүүлүк жана жеткиликтүүлүк, удаалаштык жана ырааттуулук, активдүүлүк жана өз алдынчалык, жөндөм-шыкты, жеке өзгөчөлүктү эске алуучулук, жамаатташып окутуу, билим берүүнү гумандаштыруу боюнча теориялык ойлорду иштеп чыккандыгын айтып келип, төмөнкүдөй таблица сунушташат [546].

Таблица 3.6.1 – Борбор Азиядагы энциклопедист-аалымдар белгилеген жалпы дидактикалык ыкмалар, принциптер, методдор жана формалар

Аалымдар	Жалпы дидактикалык ыкмалар, принциптер, методдор жана формалар
Хорезми (787-850-жж.)	<ul style="list-style-type: none"> – өз алдынчалык (чыгармачылык активдүүлүк; – байкаган факты жана көрүнүштөрдү сүрөттөп жазуу – жана ырааттуу түшүндүрүү; – байкоо-тажрыйбалык, эксперименталдык метод;

	<ul style="list-style-type: none"> – индукция жана дедукция аспектисинен жекеликтин, өзүнчөлүктүн жана жалпылыктын биримдиги принциби; – математикалык тапшырмаларды чечүүнүн алгоритмикалык методу; – суроо-жооп формасы (окутуунун методу ж.б.)
<p>Фараби (870-950-жж.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> – практикалык жана теориялык илим (окутуунун практикалык багыты), турмуш менен байланыштыруу; – илимий билимдердин өтмө катыштыгы (таанып билүүнүн илимий методу); – логикалууулук жана бири-бирин улоочулук; – илимийлик, көрсөтмөлүүлүк, ырааттуулук (байкоо жана тажрыйба); – талкуулоонун методдору жана ыкмалары: 1) далилдөө, 2) диалектикалык, б.а., дискуссия методу, 3) софистикалык метод, б.а., каршыдагы адамды адаштырып, баш айлантып коюу, 4) риторикалык, 5) поэтикалык; – окутуунун тажрыйбалык-көрсөтмөлүүлүк методу; – көнүгүү иштөө – кайталоо (окутуунун жалпы методу); – индукция жана дедукция методу; – абстракционизм методу ж.б.
<p>Беруни (973-1050-жж.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> – эксперимент; – үйрөнүүчүлөрдүн илимий фактылар менен куралдандыруу; – илимий практика; – тажрыйба жана байкоо; – кайталоо жана баяндоо; – катехизикалык аңгемелешүү;

	<ul style="list-style-type: none"> – окутуунун жеткиликтүүлүгү (жакынкыдан алыскыны, тааныштан улам бейтааныштарга карай, белгилүүдөн белгисиздикке карай ж.б.)
<p>Ибн Сина (980-1037-жж.)</p>	<ul style="list-style-type: none"> – себептик байланыштар принциби; – тажрыйба; – анализ, синтез, жалпылоо; – жамаатта окутуу идеясы; – <i>окутуунун принциптери:</i> а) баланы дароо эле китепке байлап койбоо керек; б) балдарга сунуш кылынган тапшырмалар нормага салынган жана алардын алы-күчү келген, жааматташууга ылайыкталган, дене көнүгүүлөрү менен айкалыштырылган, баланын жөндөмдүүлүгүнө бапташкан болушу зарыл; в) окуп-үйрөнүү жөнөкөйдөн татаалга карай акырын жүрүп отурушу кажет; г) көрсөтмөлүүлүк принциби д) баланын индивидуалдык өзгөчөлүгүн эске алуу; – <i>методдору:</i> а) материалды ырааттуу жана биринин артынан экинчисин баяндоо; б) логикалык иретте ой жүгүртүү; в) теориянын практика менен байланышы; г) жалпыдан жекеге баруу; д) окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсү; ж) жеке байкоолор; з) эксперимент, практика ж.б.

IX-XIII кылымды (болжолу 800-1200-жылдар) С.Ф. Старр Борбор Азиянын «Алтын доору» деп атайт [447, 3-б.]. Бул учурда Персиянын, Ооганстандын, азыркы Борбор Азиядагы Казакстандын, Түркмөнстандын, Өзбекстандын, Кыргызстандын, Кытайдын Чыгыш Түркстан (Шыңжан) бөлүгүнүн фарсий, араб тилинде жазган окумуштуулары, акындары астрономия, медицина, математика, химия, геология, философия, теология, лингвистика, адабияттаануу, музыкатаануу, архитектура сыяктуу илимдерди өнүктүрүп,

адабият жана искусствонун классикалык чыгармаларын жаратышкан. Булардын табылгалары дүйнөлүк илимди жана көркөм өнөрдү алдыга жылдырып, кийинки Европа Ренассансынын пайда болушуна шарт даярдаган. Мындай өнүгүүнүн башкы себеби Араб халифатынын мамлекеттик түзүлүш боюнча окуусунун жана ислам илимпоздорунун таасири деп айтууга болот. Борбор Азиядагы окумуштуулар араб тилин жетик өздөштүрүп, араб тилиндеги жана ошол тил аркылуу байыркы грек, эллин, инди маданиятын, илимин өздөштүргөн. Мухаммед пайгамдардын хадистеринде «Билимге умтулуу – ар бир мусулмандын парзы», «Илим өнөрүн Чинден болсо да үйрөнгүлө!», «Аалым (илим берүүчү бол), же болбосо илим үйрөнүүчү (алуучу) бол, же тыңдоочу бол, же болбосо илимге ышкы-ынтызарлуу бол, бешинчиси болбо, жок болосуң», «Бир саат илим үйрөнүү таң атканча намаз окуп чыккандан өйдөдүр, бир күн илим үйрөнүү үч ай орозо туткандан жакшыраактыр», «Илим үйрөнүп аны эч кимге айтпаган адам байлык топтоп, аны сарптабаган бакыл кишиге окшойт», «Бешиктен кабырга чейин илим изде», «Илим – ибадаттан өйдө жана диндин устуну» ж.б. насааттар айтылып, алар адамдардын илимге болгон ышкысын ойготуп турган.

Борбор Азиядагы Ибн Сина, Бируни, Хорезми, Фараби, Газали ж.б. аалымдар, акындар араб тилинде жазгандыктан европалыктар аларды ушул күнгө чейин арабдар деп калышкан. Ага дагы бир себеп алар өздүгүн жазууда атын жана атына «Мухаммед» деген пайгамбардын ысымын кошуп, анан атасын (ибн, бин), туулган жерине «аль» дегенди улап, анан кийин кайсыл жерден экенин (Хорезми, Фергани, Оши, Баласагуни, Кашкарий ж.б.) тастыктап жазышкан.

Эмгектин бул бөлүмүндө Фергана өрөөнүдөгү мектеб жана медреселер динди жана илимди үйрөтүүдө чыгармаларын, эмгектерин үйрөнгөн айрым инсандарга, алардын өмүр жолуна, чыгармачылыгын негизиги багыттарына токтолуп кетсек.

Фергана өрөөнүндө *Ахмад аль-Фергани* (797-860-жж.) деген аалым жашаган, Батышта Альфраганус деген ат менен белгилүү болгон. Ал Дамаск

обсерваториясында илимий изилдөөлөрүн жүргүзгөн. Анын «Астрономиянын элементтери» деген астрономия боюнча эмгеги, б.а., астролаб боюнча трактаты араб тилинде, араб ариби менен жазылган, андыктан аны да араб окумуштуусу деп эсептешкен. Бул эмгекти Американы ачкан Х. Колумб да окуп чыккандыгы айтылып келет. Ал Сириядагы Санжар чөлүнө барып алып, Жер шаарынын меридианынын градусун өлчөгөн жана Жер шар формасында деген жыйынтыкка келген. Тигр, Нил дарыяларынын суу чыгарып, канал менен алып кетүүдө анын эсептөөлөрү ошол мезгилде эле пайдаланылган.

«Астрономиянын элементтери», «Астролябиянын түзүлүшү тууралуу китеп», «Ал-Ферганинин таблицалары», «Күн сааты тууралуу» ж.б. он бир эмгеги бизге маалым. «Астрономиянын элементтери» деген китеби XII кылымда эле латын тилине которулган жана көп кылымдар бою Батыш Европада окуу китеби катары колдонулуп келген [324; 125].

Чыгыш элдеринде аны «Хосиб» («Математик») деп таанышкан.

Дагы бир Фергана өрөөнүнөн чыккан изилдөөчү *Абу Махмуд Хамид ибн ал-Хидр ал-Ходженди* (940-1000-жж.) – Фергана өрөөнүндө, анын ичинде азыркы Тажикстандын Кыргыз Республикасынын Баткен областы менен чектешкен Кожент шаарында туулуп, Рее (азыркы Тегеран) шаарында эмгектенген математик жана астроном. Кийинки көптөгөн астрономдор колдонгон аспаптарды ойлоп табууга негиз түзгөн, ал аспаптары Жер планетасы тууралуу илимге бир топ тагыраак ачылыштарды айтууга мүмкүнчүлүк ачып берген. «Түндүн өткөн сааттары тууралуу китеп» деген эмгегинде чөйрөлүк үч бурчтуктун синусу теоремасын иштеп чыккан.

Ислам дининин Кураны каримден кийинки экинчи ыйык китеби Мухаммед пайгамдардын айткан осуяттары хадистерин эсептелет. Аларды пайгамбардын көзү өткөндөн кийин иретке келтирип, эске түшүрүүлөр боюнча жазып чыгышкан. Мына ошол хадистердин алты жыйнак-китебинин бешөөсүн борбор азиялыктар жазышкан. Ошолордун ичинде **Аль-Бухаринин** (810-870-жж.) эмгеги жалпы ислам дүйнөсүндө эң жогору бааланат. Ал аалым-мухаддис (хадистерди жыйноочу жана изилдөөчү) жана муфассир (Куранга түшүндүрмө

берүүчү) катары миңден ашык шейхтер менен баарлашып, алардан эки миң хадис жазып алган, жалпы сегиз миң хадистен 7275 хадисти редакциялаган, «Ас-Сахих» аттуу хадистер топтомуна киргизген.

Ушул хадистер ХХ кылымга чейин Фергана өрөөнүндөгү мектеб жана медреселерде негизги окуу китеби катары пайдаланылып келген.

Борбор Азиядагы акындар, астрологдор, дарыгер-табыштар, музыканттар эл аралап, узак сапарларга чыгышкан, ал жактан башка элдин маданиятын, илимин үйрөнүшкөн жана өздөрү билгендерди башкаларга үйрөтүшкөн. Алардын таасири бүтүндөй ЕвроАзия элдерине тийген. Математик жана астроном Аль-Хорезм туулуп өксөн жери Хорезмден, табыш Ибн Сина мекени Бухарадан, акын-ойчул Жалалиддин Руми киндик каны тамган жери Балхтан кетип, башка өлкөлөрдүн башка шаарларын турак кылышкан, ага чейин алар көп жерлерди кыдырган. Суфий акындары Ахмед Йассави, Сулайман Бакырганы, Машраб жана алардын жолун жолдоочулар дервиштик менен күн кечирип, дүйнө кезген. Абу Зайд аль-Балхи азыркы Ооганстандан чыгып, өзү түзгөн Жер картасына материалдарды топтоо үчүн бут жеткен жердин баарын аралаган, Аль-Бухари хадистер китебине маалыматтарды издеп өмүрүн жолдо өткөргөн, а түгүл Индия жерине барып, көп нерселерди үйрөнүп кайткан. Азыркы Кыргызстандын Токмок шаарына жакын жерде туулган Жусуп Баласагын, Ысык-Көлүн тескей жагындагы Барскоондо жарык дүйнөгө келген Махмуд Кашкары илим-билим издеп Кашкар шаарына кетет, өз китептерине материал топтоо үчүн көптөгөн элдерди, тайпаларды, калааларды, чөлдөрдү, тоолорду кыдырат.

Ошто туулган Шейх-уль-ислам Насуриддин Абу Мухаммед бин Сулейман аль Оши, Али ибн Осман бин Мухаммед ибн Сулейман аль Телий аль Оший, Омар ибн Муса аль Оши, Мансур аль Оши, анын балдары Имран жана Масуд, Мухаммад ибн Али ибн Хамид Абу Абдаллах аль Оши, Усман аль Оший, Сулайман бин Оший, Масуд бин Мансур Оший ж.б. ислам аалымдары чет өлкөлөрдөн билим-илим алып келген. Дагы бир оштук Али ибн Османдын (Сиражуддин Оший) кол жазма китептери Багдаддан табылган. Мухаммад ибн

Ахмад ибн Али ибн Хамид Абу Абдаллах аль Оши Багдадда жашап, ал жерде мударис болуп талабаларга дарс окуган. Омор ибн Муса аль Оши (аль Хамави) Мисир, Багдад, Мекке шаарларында жашап, ошол жактан терең билим алып жалпы ислам дүйнөсүндө бааланган энциклопедиялык сөздүк түзгөн. Абу Бакр Мухамед бин Абу Сахл Ахмед аль-Сарахси (Имам Сарахси) (1009-1090) азыркы Ирандын аймагындагы Сарахс шаарында туулса да, Каракандардын чыгыш борбору болгон Өзгөн шаарында жашап, атактуу исламий китептерин жараткан.

Жогорудагы мисалдардан айтарыбыз төмөнкүлөр:

1. Борбор Азиядагы диний аалымдардын, окумуштуулардын, акындардын, жер кезер географтардын идеялары башка өлкөлөрдү, жерлерди кыдыруу, ал жакта жашоо учурунда да табылган.

2. Жогорудагыдай тарыхый инсандар өз ойлорун басма, жазма түрүндө гана эмес, жер кезүү, саякаттоо учурунда оозеки формада да тараткан.

3. Мусулманчылыкта, ислам дининде эл кыдырып, жер көрүүгө, илимди таратууга өзгөчө маани берилген жана соопчулук катары да, илим-билим адамынын парзы катары да эсептелген.

4. Дервишчилик, эл кыдыруу башка элдердин, маданияттардын жергиликтүү элге сиңишине, таасирленүүсүнө да шарт түзгөн.

Мына ушул факторлор XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын алгачкы эки он жылдыгындагы Фергана өрөөнүндө жайгашкан диний мектеб-медреселердин окуу-тарбия процессине да оң таасирин тийгизген. Биринчиден, Борбор Азиядагы IX кылымдан башталган энциклопедист-аалымдардын эмгектери, сопу акындарынын ырлары менен терең таанышууга мүмкүнчүлүк болгон, экинчиден, өздөрүн да жашаган айылындагы, шаарындагы мударистер гана окутпастан, алыскы жана жакынкы өлкөлөрдөн, шаарлардан келген мударистер да окуткан.

Борбор Азиядагы Алтын доордун дүйнөлүк илим-билимге, маданиятка кошкон эң баалуу салымы – алардын билим берүү жана тарбиялоо концепциясынын гуманизми. Булардын гуманисттик идеяларын орто

кылымдардагы жана андан кийинки доордогу Европадагы университеттерде окуу предметтеринин, өзгөчө чыгыш адабияты, педагогика, логика, медицина, астрономия илимдеринин курамында кеңири үйрөтүлгөн. Алар өз окууларында бул ааламда башкы нерсе – адам дешкен, адамды түшүнүү, адамды ар тараптан аздектөө керек дешкен, анын коомдогу ролуна жогору баа беришкен, адамды адамгерчиликтин мыйзамдары менен гана тарбиялоону башкы планга алып чыккан.

Фергана өрөөнүндөгү билим берүү уюмдарында үйрөнүлгөн бул доордун айрым инсандарынын гуманисттик идеяларын андан ары анализдөөнү уланталы.

Абу Наср Мухаммед Аль-Фараби (870-950-жж.) – азыркы Казакстандын Отрар (мурдагы Фараб) шаарында туулган, кыпчак уруусунан, ал жер Арыс дайрасынын Сыр-Дарыяга куйган чатында. Чыгышта аны Аристотелден кийинки «экинчи мугалим» аташса, Батышта ошол эле мааниде Альфарабиус дешкен.

Аль-Фараби адегенде туулган жеринде, андан кийин Шаш (Ташкент), Самаркан, Бухара шаарларында окуп, Исфахан, Хамадан, Рее (Тегеран) шаарларында болуп, көп ишмердүүлүгүн Араб калыйпалыгынын борбору Багдад калаасында жүргүзгөн. Ал жерде дүйнөдөгү эң бай китепкана бар эле. Фараби араб, фарсий, грек, түрк ж.б. тилдерди жакшы билген. Тырышчаактыгы, илимге берилгендиги ушунчалык, Аристотелдин «Физика» деген китебин 40, «Риторика» китебин 200 сыйрадан окуп чыккан экен.

Аль-Фараби өз мезгилин орошон аалымы катары 160 трактатында социология, логика, философия, этика, эстетика, психология, тарых, адабияттаануу, музыкатаануу ж.б. илим тармактары боюнча гуманисттик ойлорду жазып калтырган. Байыркы грек, рим, эллин маданиятын, илимин терең үйрөнүп, аларга сынчыл көз карашта болуп, Пифагордун сандык мистикасын, Платондун диний-мистикалык окууларын сынга алган. Ар кандай диндин негизинде философия турат деп, өз мезгили үчүн төңкөрүшчүл ойлорду ортого таштаган. Өкүмдарлар чыныгы илимди жана философиянын теориясын

өздөштүргөндө гана элди, мамлекетти адилет башкаарын айткан. Мусурманчылык үчүн гана эмес коом үчүн адам өзүнүн моралдык жана интеллектуалдык өнүгүүсүн камсыздаш керектигине токтолуп, жакшы адеп менен акылдын күчү биригип адамдын кадыр-баркын көтөрөрүн белгилеп, эгер экөө тең бир адамда болсо, ал адам берешен, ак көңүл болорун белгилейт. Адабий трактаттарында геолого-идеалисттик ойлор камтылса, музыкатаануу боюнча эмгектеринде музыканын адамдын дене-боюна таасир этери, кишини дарылоого жана ички дүйнөсүн өзгөтүп, оң сапаттарга тарбиялоого салым кошору тастыкталат.

Фараби «окутуу», «тарбиялоо», «мактоо», «ишендирүү», «мажбурлоо», «бакыт», «билим», «билгичтик», «көрдүм», «адат» ж.б. түшүнүктөрдүн педагогикадагы маанисин чечмелеп көрсөтөт. Тарбиялоонун максаты катары адамды ар тараптан өнүктүрүүнү түшүнгөн, алар: акыл-эси, жүрүш-турушу, көркөм табити, дене-бою ж.б. Мына ушуларды ар бир адамда гармонияда тарбиялоонун зарылдыгын көрсөтөт.

Башкаруучу (өкүмдар) ээ болуучу 12 сапат деп, аларга төмөнкүлөрдү атайт:

1. Чың ден соолукта болуу.
2. Тактык, ачык-айрымдык.
3. Акыл-эстүүлүк.
4. Чечендик, сөзгө байлык.
5. Илим-билимге умтулуучулук.
6. Моралдык жактан таза, кумар оюндарынан алыс болуучулук.
7. Акыйкатты жактыруу, чындыкты сүйүү.
8. Өз кадыр-баркын, баасын билүү.
9. Байлыкка, дүйнөгө умтулбоо.
10. Адамгерчиликтүүлүк.
11. Чечкиндүүлүк.
12. Тамактан, аялдан, ичкиликтен өзүн тыя алуучулук.

Ал билим алуунун мазмуну төмөнкүлөрдөн турушу керек деп айткан: араб

тили жана адабияты, тарых, Куран, хадис жана ошондой эле табигый-философиялык илим-билимдер: математика, медицина, астрономия, механика, метафизика, логика.

Анын колдоосундагы окутуунун принциптери: окутуунун турмуш менен байланышы; таанып билүүнүн илимий негизи; окутуунун ырааттуулугу; улоочулугу, көрсөтмөлүүлүк, байкоо жана тажрыйба ж.б.у.с.

Ой жүгүртүүнүн методдору жана ыкмалары: ишенимдүүлүк; такталгандык; риторикалуулук; поэтикалуулук, софистикалык, б.а., каршысындагы адамды жаңылтып жиберүү ж.б.

Окутуунун методдору: тажрыйбалык-көрсөтмөлүүлүк, көнүгүү-кайталоо, индукция жана дедукция, абстракционизм методу ж.б.

Ал окутуучу, үйрөтүүчү кандай болуусу керектиги тууралуу да ойлорун айтып, бир адамдын башындагы илим жана билим жалпы элдин байлыгы катары пайдаланышы керектигин туюндурат. Билим жана тарбия берүүнүн гумандуулугун жана демократиялуулугун алдыга сүрөп чыккан аалымдын эмгектери көптөгөн окумуштууларды өзүнө тартып, анын философиясы тууралуу М.М. Хайруллаев [502], В.А. Касымжанов [248], Б.Г. Гафуров [175], В.Ю. Захидов [207], А. Джахид [188], А.С. Иванов [215], С.К. Сатыбекова [435] ж.б., педагогикасы тууралуу А. Кубесов [280], Х.Х. Тллашев [467] ж.б. советтик изилдөөчүлөр эмгектерин жазган. Чыгыш өлкөлөрүнөн Мирва Хусаин, Салиба Джамиль, Фарух Омар, Дзидан Джерди, Кумаир Юханна, Джума Мухамед Лутфи, Осман Амин, Абдель Даима, Абъяд Малика, Махфуз Хусаин Али, Аль Джинди Назиха Ахмада [92], Самир Али Саид Салам [426], Р.Д. Ардакни [76] ж.б. окумуштуулар Аль-Фарабинин мурастарын ар тараптан изилдешкен.

Анын «Аристотелдин «Логика» китебинин башталышына түшүндүрмө», «Илимдерди классификациялоо», «Акыл-эс тууралуу китеп», «Бактылуу болууга жетишүү», «Бакытка жетер жол көрсөтүү» ж.б. эмгектериндеги педагогикалык идеялар XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүндөгү, анын ичинде азыркы Кыргызстандын аймагындагы мектеб-медреселерде үйрөнүлгөн. Бул

эмгектерди мударистер да пайдаланган, аларда балдарды акыл-эс, адеп, эстетикалык, эмгек жагынан тарбиялоонун теориясы ачып берилген жана практикасына насаатталган, демек, өзүнчө педагогика окуу китебинин функциясын аткарган.

Анын педагогикалык концепциясынын башкы өзөгү – акыл-эс тууралуу ойлору болуп эсептелет, адамды башкалардан айырмалап, аны тарбиялуу кылып турган нерсе да ушул акыл-эс экенин айтып, ошол нерсе менен мурдагыларды үйрөнүп, үйрөнгөндөрүнүн негизинде жаңы нерселерди түшүнөт жана ачылыштарды жасайт деп эсептейт. Ал тарбиялоонун адамды өзгөртө аларына ишенет, бакытка жетүүнүн жолдорун көрсөтүп, алар акыл-эс, адеп экендигин далилдейт, эстетикалык табигти өтө эрте жаштан баштап өстүрүү керектигин түшүндүрөт.

Мугалим балага өзүн-өзү тарбиялап, өнүктүрүүгө жол көрсөтүшү керектигин белгилейт. Адам бир жагынан өзүнчө жеке турган, ошол эле кезде жамаат ичинде жашаган, тарбия менен өзгөрүүчү жан дейт. Адамдарды үч типке бөлүп карайт: «эркин адам», «мал киши», «тубаса кул». Булардын ичинен «эркин адам» гана бакытка жетүүнүн жолун таба аларын белгилейт.

Абу Рейхан Аль-Бируни (973-1048-жж.) Саманиддер дөөлөтүнө караштуу Кийат (Хорезм, азыркы Каракалпак республикасындагы Бируни шаары) деген жерде туулган да Ооганстанга караган Газни деген жерде каза болгон. Фарсий элдеринен чыккан, Борбор Азияда туулган аалым-энциклопедист, ойчул философ, тарых, астрономия, филология, математика, механика, геодезия, минералогия, геология, фармакология ж.б. илим тармактары боюнча көптөгөн эмгектерди жараткан. Эмгектерин араб тили менен бирге фарсий тилде да жазган, бирок анын бала чагы фарсий тилинин хорезм диалектисинде калыптангандыктан адегенде араб жана фарсий тилинде жазуу кыйын болгонун белгилейт. Негизи кийин полиглот катары таанылган, араб, фарсий тилдеринен тышкары грек, латын, түрк, сирий, иврит, санскрит, хинди, урду ж.б. тилдерди билген.

Кийат шаарында анын алгачкы устазы математик, астроном Ибн Ирак

болуп, ал көп нерсени үйрөтөт. Кийин Ибн Сина менен кат алышып, экөө Аристотелдин окуусун талкуулайт, илим-билим тууралуу сакбатташууларды жүргүзөт. Пифагор, Сократ, Аристотель, Платон, Птолемей ж.б. байыркы грек ойчулдары жана илимпоздору тууралуу ойлорун жазган, алардын илимий ийгиликтерин жана кемчилдиктерин белгилеп берген.

1017-жылы Хорезмди султан Махмуд Газневи каратып алган учурда султандардын сарай кызматына (азыркы Ооганстанда) кабыл алынат да, алардын Индияга жүрүшүнө катышат, ошол жакта бир нече жыл жүрүп, эл-жер көрүп, илим үйрөнүп «Масуддун канондору» деген эмгегин жазат, ал астрономия жана сфералык тригонометрия боюнча өз кезегинин баалуу изилдөөлөрүнүн бири болгон. 1000-жылы чыккан «Хронология, же азыркы муундардын эстелиги» деген китепте ошол жылдарга чейинки бүт адамзатка кызмат кылган ар түрдүү доорлордун жана элдердин белгилүү жылнаамаларын (календарь) жыйнап, жыйынтыктап, доорлордун хронологиялык жадыбалын түзгөн.

1030-жылы Индия жөнүндө китеп жазып, анда индиялыктардын дини, тили, этнографиясы, маданияты, тарыхы, илими боюнча маалыматтарды камтыган, классикалык санкхьи окуусу, космикалык эволюция, жандын «жука дене» менен байланышы жөнүндө теория, шахмат оюнунун пайда болушу тууралуу уламыш да ушул эмгекте келтирилген.

Беруни Жер өз огунда Күндү айланат деген ойду айткан, кийин 5 кылымдан соң бул ойду Коперник илимге киргизген. Ал Жер шаарынын формасын, радиусун эсептеген, телолордун тартылуу күчүн белгилеген. Глобусту ойлоп тапкан.

Берунинин «Тафхим» («Китаб аль-Тафхим») деген эмгеги медреселердин окуу куралына айланган, анда автор суроо-жооп ыкмасын колдонуп, анын жүрүшүн баяндаган. «Акылман санат сөздөрдүн жыйнагы», «Ойду жана акылды көнүктүрүү», «Өткөн муундардын эстеликтери» аттуу эмгектери накта педагогикалык чыгармалар болуп эсептелет. Анын педагогикадагы кредосу – адамдын бакытка жетүүсүнүн бирден-бир жолу эмгек экендигин көрсөтүү.

Ошол эле кезде ыйман, адептин башкы сапаттары – достук, ынтымак, жолдошчулук, чынчылдык, акыйкаттык. Балада жакшы адептик сапаттарды жаратуу тарбиячынын биринчи милдети. Ал үчүн ал илимий теорияларга таянышы керек. Бируни 1029-жылкы 530 суроо жана жооптон турган китебин («Книга вразумления начаткам науки звёзд») эки тилде – фарсий жана араб тилдеринде жазган, анда геометрия, арифметика, астрономия, география, хронология, астрология боюнча илимге негизделген ойлорун айткан. «Астрономия жана жылдыздар боюнча Масуд канону» деген эмгегинде эксперименталдык жана математикалык жол менен изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Ал Айдын өзгөрүүсүн аныктаган. 1038-жылы «Минералогия, же асыл таштарды таанып билүү тууралуу маалыматтар китеби» деген эмгегин жазып, анда элүүдөн ашык минералдарга, кен байлыктарына, металлдарга аныктама берет.

«Медицинадагы фармакогнозия» аттуу китеп түзүп дары-дармак болуучу 880ге жакын өсүмдүктөргө мүнөздөмө берет, ал 4500дөн ашык өсүмдүктүн араб, грек, сирий, инди, фарсий, хорезмий, согдий, түрк тилдериндеги аталыштарын салыштырат. Жалпысы 150дөн ашык эмгек жазган.

Абу Рейхан Аль-Бирунинин илимий, педагогикалык ишмердүүлүгү тууралуу П.Г. Булгаков [161], Г.Д. Джалалов [184], З.Г. Джалалова [185], Б.А. Розенфельд [417], М.М. Рожанская, З.К. Соколовская бириккен авторлор тобу [418], Х.У.Садыков [424], С.Х. Сираждинов менен Г.П. Матвиевская [439], К. Сарбасова [434], И.В. Тимофеев [466], А. Шарипов [524] ж.б. окумуштуулар кызыктуу изилдөөлөрдү жүргүзүп, анын илимий ишмердүүлүгүнүн маанисин жогору баалап, азыркы күнгө чейин билим берүү мекемелеринде окуп-үйрөнүлүп жаткандыгын айтышат.

Демек, Бирунинин окуусу, анын идеялары, илимий-теориялык ачылыштары XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүндөгү мектеб-медреселердин окуу китептеринин мазмунуна кирип, мусулман балдарынын астрономиялык, математикалык, этнографиялык, географиялык ж.б. энциклопедиялык билим алуусуна өбөлгө болгондугун айта кетүүгө тийишпиз.

Борбор Азияны дүйнөгө тааныткан жана жалпы дүйнөлүк медициналык билимге чоң салым кошкон илимпоз-энциклопедиячы **Абу Али Аль-Хусейн Ибн Сина** (980-1047-жж). Аны Батышта Авицена деп аташкан, эл эми жөнөкөй элдер, анын ичинде кыргыздар, Улукман аким деп табыптардын пири катары санашкан. Ошол кезде Саманийлер дөөлөтүнүн борбору катары ири маданий, илимий, соода очогу болгон Бухаранын четиндеги Афшана кыштагында туулган. Беш жашында Бухарага көчүп келишип, окууга кирет жана абдан жөндүмдүү бала катары тез эле Куранды жатка айтууга жетишет. Он жети жашында атактуу дарыгер деп билишип, Кордово калыйпалыгынын өкүмдары Мансур шахты айыктырат. Ошондон кийин 1002-жылдан Үргөнч шаарында Хорезм, 1012-жылдан Иран падышаларынын сарайларында жеке дарыгери жана увазири катары иш алып барат.

Анын негизги энциклопедиялык эмгегинин бири 1020-жылы жазылган «Тиб канону» («Медицина канону») Европада медициналык окуу жайларында окуулук катары колдонулган. Анда ооруган адамдын дарт белгисин аныктоодон тартып, эмне үчүн ошол кесел пайда болгондугу, жугуштуу жана жукпаган оорулар, ар кандай ооруларды айыктыруунун жолдору, дарылар жана алардын жасалыш жолдору ж.б. түшүнүктөр илимий маалымат, жаңы ачылыш катары айтылган. Айыккыс деп эсептелип келген суу чечек, кызамык деген ооруларды айыктыруунун дарыларын таап, боор оорусунда мүнөздөп тамак ичүүнүн жолдорун сунуш кылган. Сары оору, кулгуна, көтөн жара, кагын, менингит, ашказан жарасы ж.б. ооруларды сакайтуунун эрежелерин сунуш кылат.

Адамдын анатомиясын аябай так аныктаган, байыркы Гиппокарттын окуусун уланткан.

«Дарыгерликтин мааниси» («Мансил фит-тиб») аттуу поэтикалык китеби 1322 сап ырдан турат да, ал дагы медициналык темага арналган, адамдардын колуна түшпөгөн китепке айланган. Ал эми «Шыпаа китеби» 4 бөлүмдөн турат: логика, физика, математикалык илимдер, метафизика. «Билимдер китеби», «Нускоо жана насаат китеби» анын философиялык ойлорун камтыйт. Философ, математик, метафизик, астроном, музыкатаануучу, ботаник, зоолог,

минералог, логик, дин үйрөтүүчү, медицина тармагындагы илимпоз 300дөн ашык эмгек жазган. Аларда Жердин абалы, климат, фауна жана флора дүйнөсү, алардын өсүп-өнүгүш диалектикасы, тоолордун пайда болушу, минералдардын түрлөрү жана касиеттери тууралуу да илимий пикирлер айтылган.

«Билим китеби» («Даныш-наме») аттуу эмгеги философиялык ойлорду камтып, жашоо жана анын маңызы тууралуу айтып берет, анын рубаилери болсо дүйнөлүк адабиятка жаңы ыр формасын киргизгендиги менен баалуу.

Ибн Сина аалым жана акын болуу менен бирге эле ошол эле кезде педагогиканын классиги катары да көптөгөн баалуу сунуштарды айтып, адам баласын адептүүлүккө тарбиялоонун теориясын иштеп чыккан. Инсандын эң башкы адептик сапаты – адилет, чынчыл, ак ниет болуу деп ал адамды гармониялуу: акыл-эс, дене-бой, эмгек, адеп тарбиясында бирдей өнүктүрүп баруу зарылдыгын белгилеген. Анын этикалык концепциясы гуманизмге, адамды барктап-баалоого жана сүйүүгө негизделген. Ал мугалим-тарбиячы тууралуу да бир топ ойлорду айтат, анын башкы өзгөчөлүгү – ар тараптан окуткан, тарбиялаган балдарына үлгү, өрнөк болушу, окутуу жана тарбиялоо усулдарынын байлыгы жана майнаптуулугу.

Ибн Синанын «Үй тиричилиги жөнүндөгү трактат» деген китеби балдарга тарбия берүүчүлөрдүн колунан түшпөгөн колдонмо болуп, анда тарбиялоодогу атанын орду, эненин ролу, алар балдарга кайсыл учурда кандай тарбия берүү керектиги айтылат. Эгер бала билимдүү, ак көңүл, ар тараптан калыптанган инсан болсо гана ал адамзатка пайдалуу, жалпы элге керектүү болот деген. Балага туулганда ак ниеттүү, уккулуктуу ат коюу, аны терметип туруу, маңдайынан сылоо идеясы да ушул аалымга таандык.

Кулкожо Акмат Йассави (1103-жылы, айрым маалыматтарда 1041-жылы, дагы бирөөлөрдө – 1093-жылы туулган – болжолу 1166-жылы каза болгон). Испиджаб (азыркы Казакстандын Сайрам шаары) деген жерде туулган. Дагы бир булактарда (В. Бартольд) Йассы деген шаарда туулуп, ошол эле шаарда каза болгондугу, ал азыркы Түркстан шаары экендиги айтылат. Ж. Шериев, Ч.Өмүралиев анын туулган жери азыркы Кыргызстандын Өзгөн шаарына

жакын Жазы суусунун боюндагы калаа деп эсептешет.

Акмат Йассави – исламдын сопучулук (суфизм) агымындагы акын, ойчул жана анын хикметтери Борбор Азияга, Орто жана Жакынкы Чыгышка кеңири тараган жана көптөгөн акындар анын адамдарды актыкка, адилдикке, бул дүйнөдө таза болууга, ак ниеттикке үндөгөн ырларынан таасир алып, адабиятта жана коомдук ойдо өзүнчө бир агым жараткан.

Атасы Ибрагим бала жаш чагында актыкка моюн сунуп, тарбиялоо милдетин апасы Карачач алат. Адегенде Отрар шаарындагы Арыстан-баб аттуу устазынан тарбия-таалим, илим-билим алат да ал кишинин көзү өткөн соң Бухара шаарына барып Абу Йусуф Хамадани аттуу аалымга шакирт болуп ислам дининин жана жалпы эле илимдин сырларын үйрөнөт. Анан кайра өз жерине кайтып келип, Йассыда 40 ханака-чиллахана ачып, ар бир адамга 40 күндөн сопучулук боюнча дарс өтүп, анан ошол адамдарды эл арасына таратып турган, ошолордун саны 12 миң адамга жетип, ошончо сопу дагы 99 миң адамга өз идеяларын сиңдирген. Бул идеялар өз кезегинде Фергана өрөөнүнө да кеңири тараган.

XIV кылымда акын көмүлгөн жерге улуу кол башчы Аксак Темир (1370-1405) Йассавиге арнап «Азирети Султан» деп аталган күмбөз-комплексин курдурган да ушул күнгө чейин «Мекке-Мединеде – Мухаммед, Түркстанда – Кожо Акмат» деп зыяратчылар бүт дүйнө боюнча келип турат.

«Йассави жаш чагынан араб, фарсий, чагатай, түрк тилдеринде ырларды жазып, ал өзү түрк уулу болуу менен араб-фарсий-түрк тилдеринин айкалышкан поэтикалык синтезин жаратуу менен түрк элдеринин руханий маданиятын бир баскычка, олуттуу баскычка көтөргөн. Анын бизге жеткен жыйнагы «Диван-и-хикмет» («Акылмандыктын китеби») деп аталган поэтикалык китеби, же жөн эле көпчүлүк атагандай «Хикметтер» («Экметтер») топтому. Ал хикмет ырларын жөнөкөй адамдар да түшүнө ала турган тил менен жазган жана аларды кат тааныбаган адамдар да жатка айтып жүргөн, бүт түрк уруулары жана элдери котормосуз эле окуп түшүнө билген.

Китептен түпнускасы, албетте, бизге жетпей калды, XV кылымдагы араб

арибиндеги көчүрмөсү гана көп нускаларда тараган. Тили огуз-кыпчак диалектисиндеги эски түрк тили. Йассавинин ойлорундагы башкы идея сопучулук менен байланышат. Эгерде жалпы исламда асмандагы Алла Талаа менен пайгамбарлар гана пикирлеше алса, сопучулук окуусундагылардын киргизген жаңылыгы Жараткан менен ак жолдо жүргөн ар бир мусулман пендеси жакындашса болот, аны үчүн ал адам акыйкатты кууп, сүкүт сактап, бул дүйнөнүн жыргалынан баш тартуу керек.

Исламдын сопучулук агымы VII-VIII кылымдарда эле пайда болгон, Кулкожо Акмат ал окуунун жаңы багыттарын тереңдеткен. Акын адамды төрт позицияга коюп карайт: шариат, тарихат, хакихат, магрифат» (А.Муратов [320;240]).

«Шариат» – бул ислам дининин жол-жоболору, эреже-нормалары, Алла Тааланы жалгыз жаратуучу деп, анын бар экендиге ишенүү. «Шариат бул жалпы мусулмандар үчүн кеңири түшүнүктүү нерсе. Кураны Каримга, пайгамбарыбыздын сүннөттөрүнө негизделген шарияттын жол-жоболору. Кудайды таануунун негизги алиппеси. Шариат өз кезегинде 10 мерчемден турат. Алар төмөнкүлөр: биринчиси – Алла Тааланын бирдигине, бардыгына, касиеттерине, затына ыйман келтирүү; экинчиси – беш убак намаз окуу; үчүнчүсү – орозо тутуу; төртүнчүсү – зекет берүү; бешинчиси – ажылык сапарга баруу; алтынчысы – сылык сүйлөө; жетинчиси – илим үйрөнүү; сегизинчиси – пайгамбардын сүннөттөрүн аткаруу; тогузунчусу – өзүндүн билгенинди башкаларга үйрөтүү; онунчусу – өлүп көргө киргининден кийин периштелерге сурак берериңе ишенүү. Мына ушул жол-жоболорду толук аткарган адам шариаттын жолун бекем туткан адам болуп эсептелинет. Бирок сопучулукта бул жолдун баары пирге, же болбосо устатка кол бергенден кийин анын көзөмөлү менен аткарылат. Пири жок бир дагы шакирт сопучулук жолго, шариат жолуна түшө албайт» [538, 5-б.]). Сопучулуктун маңызы, анын өзгөчөлүгү – пирге кол берүү менен байланышат.

«Тарихат» – сопучулуктун идеялары, «шайык же дубанага шакирт болуп, жер жүзүндөгү жакшылыктан, илазаттан баш тартуу, таркы дүйнө жолуна

түшүү, напсини тыюу, ыраазылык, сыймык менен кудааны (кудайды) ойлоо. Алла Таала жөнүндө гана кыял тутуу, жалгыздыкта, башкалардан обочо жашоону каалоо, барга-жокко канаат кылуу, дүйнөнү кечүү» [526, 136-б.].

«Хакихат» – Жаратканга жакындап, ага биригүү, ишенимине кошулуу.

«Магрифат» – динди таанып, ошол диндин илимин алуу.

А. Йассави туу туткан сопучулуктун башкы кредосу – акыйкатка жетип, Алла Таалага жакындоо үчүн төмөнкү төрт баскычтан өтүү: шариат – тарихат – хакихат – магрифат.

А. Муратов мындай деп жазат: «Ойчул, мистик акындын ырлары жакшылык жана жамандык, адалдык жана арамдык, акылмандык жана наадандык, чындык жана жалгандык, адилеттүүлүк жана кара өзгөйлүк, жумшактык жана катаалдык, берешендик жана сарандык, кайрымдуулук жана катаалдык, билимдүүлүк жана түркөйлүк, достук жана душмандык, такыбалык жана ишенимсиздик тууралуу философиялык, педагогикалык ой жүгүртүүлөрдөн туруп, адамдарды туура жол табууга, илим-билимдин, ишенимдин жолуна түшүүгө чакырат. Азыркы заманда балдар улууларды сыйлабай койду, журтбашылардан адилеттик кетти деп кейийт. Китеп баштан аяк акыл-насааттан, чакырыктан, үлгү-идеал жаратуудан турат, анда түрк элдеринин турмуш-шартын, жашоосун чагылдыруу менен ага ислам дининин идеяларынын призмасы аркылуу караган да, ошол өңүттөн өз турмушубузга сарасеп салган.

Анын хикметтери ошол кездеги мусулман түрк элдери үчүн хадис, канун, жырым (кодекс) милдетин аткарган. Ал «Жетимдин көрсөңөр дилин оорутпагыла, карыпты көрсөңөр дак салбагыла», «Кайда жүрсөң көңүл жумшак, сыпайы болгун, көрө калсаң мусапырды сырдаш болгун» деп айтып, адамды сыйлоого, адамды урматтоого чакырган, анын ою боюнча бардык адамдар бирдей, алардын байы-кедейи, жетими-жесири болгону менен жаманы-жакшысы жок. Акындын нравалык идеалдары – актык, канаат, соопчулук, жакшылык ж.б., алардын маңызын чагууда акын ислам дининин көрсөтмөлөрүнө жана исламий эрежелерге бекем таянган, ал Кураны каримдин,

хадистердин идеяларын кайра иштеп чыккан, жергиликтүү элге ылайыкташтырган. Дал ушул өңүттөн ал жаман ойлуу казы, имамдарды, арам жеген акимдерди, мал-мүлк топтогон бийлик башчыларын, акты кара кылган динчилдерди сынга алат жана аларды шарият жолуна түшүүгө таклиб этет. Анын бул багыттагы башкы образы – Алла. Кудуреттүү кудайды таануу жана ага жакындоо адамдарды арам жолдон, терс жүрүш-туруштардан сууруп чыгат. Мистик акын катары анын тутунган жолу – жалгыздык, ошол рух жалгыздыктын азабында Аллага жакындоо, ага жол табуу. Муну үчүн ар бир адам напсини тыюу керек, напси – инсандын ичинен чыккан эң биринчи жана элдешкис душман, бардык балакет адамга ошол напсин тыйбагандан, напсин агытып ийгенден келип чыгат. Дагы бир адамды алалдоочу нерсе – күнөө «философиясы». Күнөө – ар бир адам коркуучу жана отчет берүүчү ыймандык категория. Күнөө кылбоого умтулуу менен адам тазаланат, эгер билбей күнөө кылсаң аны Алла кечирет. Күнөөдөн арылуунун жолу – сооп кылуу жана тооба кылуу. Соопчулук кылуу, тоопто жүрүү жана күнөөгө барбоо үчүн мистик акындардын ойлоп тапкан жолу – адам өзүнөн өзү кутулуу керек» [320, 241-б.].

Бул акынды кыргыздар абдан жакшы билген, Кулкожо Акмат деп аташып, ырларын окушкан, жаттап айтышкан. Аны А.Акматалиев төмөнкү пикиринде далилдүү айтат: «Мусулманчылыктын кыргыздарга таралышы менен ал кыргыздар арасында Сопу Алдаяр деген атка ээ болгон. Анын ырларын дубана, дервиштер жатка көп айта бергендиктен биздин оозеки чыгармачылыгыбызга ажыралгыс болуп сиңип кеткен», «Калыгулдун, Арстанбектин, Молдо Кылычтын «Акыр заман», «Тар заман», «Зар замандарынын» генезисин байыркы орто кылымдагы мурастан баштап кароого болот.

«Түркстанда мазары

«Хикмет» сөзү жайылып,

Бизге калды казалы», –

деп Молдо Кылыч ыр жазса, Алдаш Молдо мындай дейт:

Ошол заман баары өттү,

Нечен кыйын эр өттү.

Кожо Ахмед Яссави,

Каусул Агзам пир өттү» [22, 93-б.].

Жогорудагы пикирлерде айтылгандай А. Йассавинин сопучулук идеяларындагы хикметтери XIX кылымдын экинчи жарымындагы XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүндөгү медреселерге төрт жол менен өткөн: биринчиси, талабалар окуу процессинде анын китептерин атайын окуп чыгышкан; экинчиси, мударистер арасында сопучулук агымына кирген адамдар да болгон, алар Ахмед Йассави жана анын поэзиясы, дидактикасы тууралуу баяндарды жасап турган; үчүнчүсү, дервиштер, календарлар аркылуу анын ырлары атайын медресе талабаларына таратылып турган; төртүнчүсү, элдик оозеки чыгармаларга айланып кеткен акындын ырлары балдардын ата-энелери, карапайым эл тарабынан да айтылып келген.

Жусуп Баласагын (Юсуф Хас Хаджиб Баласагуни, Чыгыш элдеринде – Хас Хажиб) – 1021-жылы (кээ бир маалыматтарга караганда 1015-1016-жылдардын биринде) азыркы Токмок шаарына жана Ак-Бешим айылдарына жакын Баласагын деген шаарда (дагы бир аты Куз-Ордо) туулган. Ошол жерде азыр Бурана мунарасы эстелик катары сакталып турат. Адегенде киндик кан тамган жеринде билим алат да, кийин 55 жашка чейинки өмүрүнүн көбүн Кашкар шаарында өткөрөт. Анын бизге жеткен жалгыз эмгеги – «Кутадгу билиг» (кыргызча «Куттуу билим», «Кут алчу билим», «Кут алар билим», «Кут даарытар билим», «Бактылуу болуунун илими» ж.б. деп таржымалданып жүрөт, Батышта «Падышачылыктын акылы» деп аталат). Мындан башка да «Саясат тууралуу китеп», «Энциклопедия тууралуу китеп» деген эмгектерди жазган болушу мүмкүн деп болжолдонот, бирок алары табылган жок.

«Кутадгу билиг» дастанынын үч нускасы табылган: «Герат нускасы», «Кайыр (Каир) нускасы» (5400 бейт), «Наманган нускасы» (6090 бейт). Китеп кош сап – бейт формасында жазылган, дидактикалык, философиялык мазмун камтылган, түпнускасы түрк тилинде болуп, өз кезегинди фарсий, араб тилдерине которулуп, Индияда, Мисирде, Кытайда, Иранда, Туранда, Европа өлкөлөрүндө кеңири окулган. Дастан-китеп атайын буюртма менен жазылган,

1069-жылы Кашкардын өкүмдары Арстан хан бул китепти өз баласы Али-Хасандын уулу, небереси Табгач Караханга тартуу катары берет. Тартууга көңүлү толгон хан Жусуп мырзаны хансарайга увазир даражасындагы кызмат ордун берип, ага Хас Хажиб деген атак ыйгарат.

Чыгарманын башкы каармандары Күнчыкты, Айтолду, Акдилмиш, Өткүрмүш болуп, алар бул дүйнө, тиги дүйнө, илим-билим, өнөр, жакшылык, жамандык, акниеттүүлүк, караниеттүүлүк тууралуу, адам сапаттары жөнүндө ой жүгүртөт, талашат, тартышат.

Т. Сыдыкбеков белгилегендей: «төрт өзөк бул китепти түзгөн негиз:

1. *Адилет* – Кунтууду өкүм бийликти ак өтөөгө милдеттүү, ак жолду жаза баспас адил, өкүмдар адам ысмы.
2. *Айтолду* – өкүмдар акимге ырыс, дөөлөт берер башкы вазир ысмы.
3. *Акдилмиш* – ак-караны айра билген, дили ак, таза адам.
4. Өткүрмүш – байлыкка, мансапка кызыкпас, кумарга алдырбас каниет ысмы» [458, 4-б.].

Дастандын идеясы боюнча адамдын башына дөөлөт келгенде аны кармап калуу үчүн төмөнкүдөй этикалык эрежелерди аткарышы зарыл:

- кылган иши менен кулк-мүнөзү дал келиши;
- кичүүгө ызат, улууга урмат кылышы;
- жалган айтпоосу, алдабоосу;
- өнөр адамдарын сыйлоосу;
- өнөр үйрөнүүсү;
- текеберлик кылбоосу;
- мактанбоосу;
- бой көтөрбөөсү;
- адамды кемсинтпөөсү;
- сарамжалдуу болуусу;
- ичкилик ичпөөсү;
- таза жашоосу;

– өмүрдү барктоосу ж.б.

Акындын айтуусу боюнча адамды тарбиялоонун төрт түркүгү бар, алар: адилет, дөөлөт, парасат, каниет. Ушуларга кылган мамиле менен адамдын адамдыгы чечилет жана аныкталат.

Жусуп Баласагын «араб, кытай, фарсий тилин жана адабиятын жакшы билген. Математика, логика, астрономия, философия ж.б. илимдер боюнча да кеңири түшүнүгү болгон», «Чиндин (Түндүк Кытай), Мачиндин (Түштүк Кытай) акылмандарынын жана Аристотель, Аль-Фараби, Ибн-Сина, Беруни ж.б. аалымдардын илимий эмгектери менен тааныш болуп, алардан таасирленген өтө билимдүү адам болгону дастандан ачык эле көрүнүп турат», «Кутадгу билиг» дастаны Курани Каримдин, Шариаттын, Мухаммед Алейхис саламдын хадистеринин терең таасиринде жазылган», «ислам дининин негизги гуманисттик идеяларын, адеп-ахлактык, ыймандык сабактарын өзгөчө таасын чагылткан» [13,17-б.].

Дастанда илим алууга айрыкча маани берилет:

Окуса ким китепти – сөздү казат,
Түшүнөт көңүлдө ырды, өзү жазат.

Ал өзү жылдар санып, жоруса түш,
Айткан сөзү ар дайым төп келет туш.

Санакты, жер ченемин жакшы билсин,
Санактан тамыр алып, жер ченесин [101, 219-б.].

Демек, дастан орто кылымдарга чейинки элдик педагогиканы ислам дининин эрежелери менен синтездеген акыл-насаат жыйындысы, Чинде «Такыбалык жыйнак», Мачинде «Мамлекет түркүгү», Чыгыш элдеринде «Өкүмдарлар зыйнаты», Иранда «Шах китеби», Туранда «Куттуу билим» деп аташкан сыяктуу эле Борбор Азияда, анын ичинде Фергана өрөөнүндө чоң канааттануу, ынтызарлануу менен окуп үйрөнүшкөн.

Махмуд ибн аль-Хусейн ибн Мухаммед ал-Кашгари (1028/1029-1101-

жылдан 1126-жылдар арасында) – филолог, лексикограф. Түркология боюнча энциклопедияга барабар түрк тилдеринин сөздүгүн («Диван лугат ат-турк») түзгөн.

Каракандар дөөлөтүнүн ири шаарларынын бири болгон Ысык-Көлдүн тескей жээгиндеги Барскан (Барскоон) шаарында туулган. Атасы Барскан шаарынын эмири Хусейна ибн Мухаммад, чоң атасы Кашкар өкүмдары Буура хан, бубасы Харун (ал-Хасан) ибн Сулайман Буура хан (Бограхан) болгону айтылып жүрөт [304; 305]. Имам Захид Хусейн деген айтылуу устаттын колунда Кашкар шаарындагы Саджиа медресесинде окуйт. 1056-жылы Кашкар шаарында Мухаммад Бограхан бийлик башына келип, ордуна уулун дайындайт, ал Махмуддин атасы Хусейн эле. Сарай ызы-чууларынан улам Махмуддун атасы да, чоң атасы да ууланып каза болуп, өзү 1057-жылы Кашкардан качып кетип, адегенде Борбор Азияга келет, андан Багдад шаарына өтүп селжук түрктөрүнүн ордо калаасында баш калкалоого аргасыз болот. «Махмуд Кашгари Багдадга барганда, караханиддердин төрт шаары бар болчу: эң эскиси – Кашкар, экинчиси – эски шаар Самаркан, башка экөө азыркы Кыргызстандын аймагындагы Өзгөн менен Баласагын эле. Убакыттын өтүшү менен Махмуд Кашгари көзү тирүүсүндөгү Баласагынды хан ордону, тоолорду аралап, Кашкарга көчүрө электе, бул эки шаар эң маанилүү болгон» [447:364]. Махмуд мына ушул эки шаарды абдан жакшы билген сыяктанат. Ал көптөгөн эл-жер кыдырып, алардын тилин, салттарын, оозеки адабияттардын үйрөнүп, 1080-жылы Кашкарга кайтып келет да, үч жылдай (кээ бир маалыматтарда 1080-1083-жылдар, айрым маалыматтарда 1072-1077-жылдар арасында) «Диван лугат ат-турк» деген китебин жазуу менен чоң иш жасайт. «...Мен өзүм алардын (түрктөрдүн) тили өткүр чеченинен, айтары ачык жетигинен, көөдөнү эң тетигинен, эң ак сөөк тектүүсүнөн, найзасы таамай эптүүсүнөн болуу менен бирге, түрк, түркмөн-огуз, чигил, ягма, кыргыздардын калааларын жана талааларын изилдедим, алардын тилдерин жана акыл сөздөрүн зээнге туттум. Акыры алардын ар бир уруусунун тилин өтө кылдат жат кылдым, жыйнаганымдын тартибин өтө сымбат кат кылдым»... «... Ушул китебимди

Алла Тааланын көмөгүн көксөө менен түбөлүккө эстелсин да, өчпөс издей чектелсин деп жазып бүттүм, ага «Диван лугат ат-турк» («Түрк сөздөрүнүн жыйнагы») деген атты туттум...», - деп түшүндүрөт.

Авторунун ким болгону тууралуу Т.Чоротегиндин божомолдоосу боюнча мындай: «...Махмуд Кашгари Барсканинин этностук теги Караханийлер сулалесинин негиздөөчүсү – чигил эли. Орхон-Энесай руна сымал жазмасында «чик» деген этностун аты бар. Бул кыргыздарга жанаша жашаган эл Энесайдын башаты жакты байырлаган. Алардын этностук аталышы жазмаларда «чик эл», «жикил», «чигил» деп ар кандай түрдө аталып калган. Анан да чигилдер Теңир-Тоого чейин көчүп келген элдердин бири. Акырындап ысык-көлдүк чигилдер кыргыздарга жуурулушкан. Мисалы үчүн бугу уруусунун төбөлдөрүнүн бири болгон Боронбай Меңмурат уулу деген манаптын орус саякатчысы Пётр Петрович Семёнов-Тянь-Шаньский (1827-1914-жж.) менен жолугушуу маалында «биздин бабаларыбыздын байыркы тектеринин бири – чигилдер» деп айтканы бар (Муну маркум этнограф Сабыр Аптокуров өзгөчө белгилеген). Ушунун баары кыргыздын байыркы бабаларынын бири чигилдер экенин көрсөтөт. Бул көчмөн эл – Караханийлер мамлекетин негиздеген» [18].

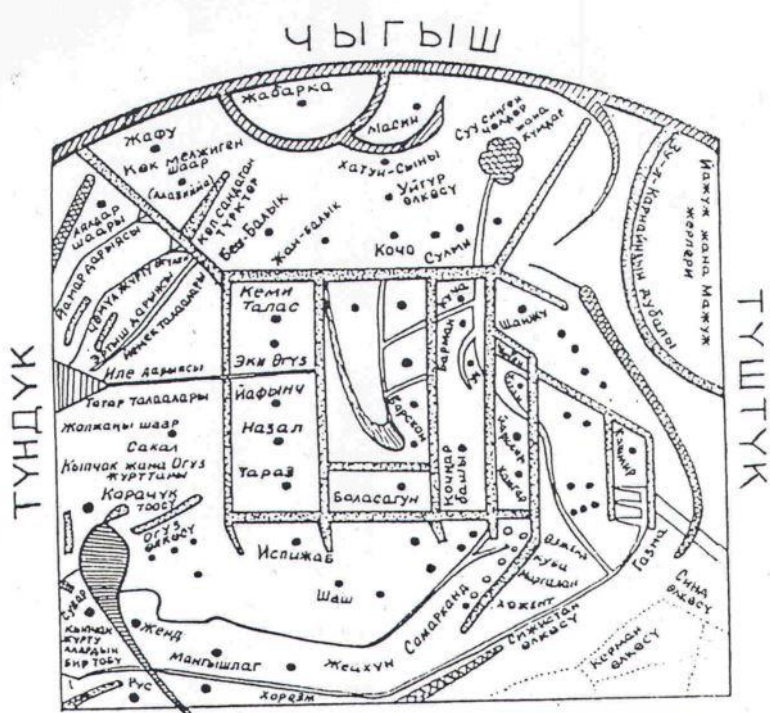
Китепте биринчи жолу түрк уруулары кайсыл жерде жашаганынын картасы түшүрүлгөн. Сөздүккө 7500 сөз киргизилет, алар 400дөй макал-ылакап, ыр, табышмак менен коштолот, фольклордук тексттерден үзүндүлөр келтирилген, андыктан аны түрк элдери жана түрк тилдери тууралуу маданий-тарыхый, этнографиялык жана лингвистикалык материалдардан турган орто кылымдын энциклопедиясы деп атоого болот. Анда исламдын, анын сопучулук агымынын таасирин, мусулман дининин этикалык сабактарын кеңири табууга болору изилдөөчүлөр тарабынан да кеңири белгиленет [518, 169-б; 332].

Сөздүктө салыштырма-типологиялык лингвистиканын талаптарына ылайык араб, фарсий, түрк сөздөрү параллель салыштырылган учурлар көп кездешет, мисалы, дары чөптөрдүн аттары ушундайча берилет, түрк тилдеринин диалектилик өзгөчөлүктөрү аныкталат.

Түрк фольклорунун ошол мезгилдеги классификасын каада-салт ырлары,

лирикалык ырлар, баатырдык эпостор, тарыхый уламыштар жана легендалар деп бөлүштүрүп, аларга мисалдарды келтирет.

Анын чоң эмгеги дүйнөнүн картасын түзгөндүгүндө жана ал дүйнөнүн борбору катары Ысык-Көлдү көрсөткөндүгүндө. «Араб картографтары картанын тегерек болушун жактырышчу, анткени ортосунан Меккени көргөзө алышмак. Кээ бир бөлүктөрүндө Кашгари картанын фокусун жылдырган. Анын субъектиси ислам дүйнөсү эмес: Мекке дагы, Багдад дагы түрктөрдүн дүйнөсүндө көргөзүлбөйт. Кашгари бүткүл дүйнөнү, Караханиддин ал убактагы башкы шаарында болуп жаткандарды көргөзгөн. Бул эки эсе күчөгөн саякатташкан маданияттуу текшерүү болгон», – деп жазат С.Ф. Старр [447, 369-б.]).



Дүйнөнүн Махмуд Кашгари чийген картасындагы Борбордук жана Чыгыш Азия (XI к.). (Т. Чоротегиндин котормосунда)

azattykkg (RFERL)

Сүрөт 3.6.1 Махмуд Кашгари Барскани чийген картанын бир бөлүгүнүн кыргызча котормосу.

Адабияттарда анын өлүмү болжолу 1101-жылы же 1126-жылы болгондугу, сөөгү коюлган жер тууралуу такталбаган жоромолдор айтылып келет.

Махмуд Мухаммед ал-Кашгари-Барскани түркологияга ири салым кошкон, дүйнөлүк илимде орду бар инсан катары кийинки муундар талбай окуп үйрөнгөн окумуштуу болуп эсептелет.

Бурхан ад-дин Маргинани (1123-1197-жж.) – азыркы Өзбекстандын Кыргызстан менен чектешкен Риштан деген жеринде туулган. Өз жеринде – Риштанда, Маргаланда окуган, андан соң Бухара, Самаркан шаарларында диний билимин жогорулаткан.

Самарканга келип Наджм ад-дин Абу Хафс Умар ибн Ахмад ан-Насафи (1069-1142-жж.), Мухаммад ибн ал-Хусайн ибн Насир ал-Банданиджи (1140-жылдан кийин каза тапкан), Умар ибн Абд ал-Азиз ибн Умар ал-Бухари (ылакап аты «ас-Садр аш-Шахид» 1090-1142-жж.) өндүү устаттардан таалим алганын «Китаб ал-машаих» («Устаттар тууралуу китеп») деген эмгегинде таазим кыла жазып кеткен.

Ислам шариаты, факих (укук) боюнча таанымал аалым, Куранды жана хадистерди чечмелөө боюнча атагы чыккан. Көркөм чыгармаларды да жазганы айтылат. «Шариатка киришүү» жана «Китаб ал-Хидоя» деген көп томдуу эмгектери мусулман укуктары боюнча аябай так жана таасирдүү болгондуктан диний аалымдар, казылар кеңири пайдаланган. «Манасик ал-хаджж» («Ажылыктын жөрөлгөлөрү»), «Китаб ал-фараид» («Мурас бөлүүдөгү тиешелүүлүк тууралуу китеп»), «Китаб ал-мунтака» («Тазалануу китеби») ж.б. эмгектери ислам укуктаануусу боюнча диний окуу жайларында окутулуп келген.

Насир-ад-дин Туси (1201-1274-жж.) – илимпоз-энциклопедиячы. Байыркы Рим жана грек философиясын терең үйрөнүп, ал окууларында аларды жаңы шарттарда байыткан. Өзүнүн педагогикалык ойлорун чыгыш элдеринин балдарды тарбиялоо маданияты менен синтездеп «Насир этикасы» деген китеп жазган. Анда бала тарбиялоодогу атанын, эненин, коомчулуктун орду, алардын ар биринин милдеттери жана укуктары, инсандын адамдык сапаттары, бакытка жетүүнүн жолдору так көрсөтүлөт. Анын ою боюнча бакытка жеткирүүчү үч нерсе бар, алар – билим, адеп жана дене-бойду чыңдоо.

«Окуучуларды тарбиялоо жөнүндө» деген трактатында жети нерсе адамды бузат деп аларга төмөнкүлөрдү атап көрсөтөт: ач көздүк; сараңдык; ачуу; кекчилдик; жүрөнөөктүк; текебердик; көз карандылык. Дал мына ушулар адамдын адамдык сапаттарын тебелейт да, коомду адепсиздикке түртөт. Ал эми буларды адамдан азайтып, бара-бара жок кылуучу нерсе – тарбия. Тарбия адамды өзгөртөт. Ушул эле эмгегинин бир бөлүгүндө устат-тарбиячы кандай болушу керектиги тууралуу идеялар айтылган. Андай адамдын башкы байлыгы – илимдүүлүгү жана тажрыйбалуулугу, анын окууга үйрөтүү ыкмасында талаш-тартыш жүргүзүү башкы орундун бирин ээлеген, ал ырааттуу, ишенимдүү, көркөм сүйлөп, кыймыл-аракети жана жүрүш-турушу балдарга жагымдуу болушу ылаазым.

«Окуу жолундагы окуучуларга насааттар» деген эмгегинде адамды он төрт адептик сапат калыптандырат деп аларга төмөнкүлөрдү көрсөтөт: чыдамкайлык; ак көңүлдүк; топуктук; жардам берүүчүлүк; берешендик; жумшактык; асылдык; момундук; ырайымдуулук; айкөлдүк; ак ниеттүүлүк; марттык; сабырдуулук; акылдуулук, кудай таануучулук. Мындай сапаттарга ээ болуу жана алардын ар дайым коштоп жүрүүсүнө жетишүү үчүн зарыл нерсе – билим.

Жалал ад-Дин Руми (1207-1273-жж.) – ойчул, сопучулук агымындагы акын. Мухаммед Жалал ад-Дин Руми 1207-жылы 30-сентябрда Балх шаарындагы (азыр Ооганстан жеринде) диний аалымдын үй-бүлөсүндө туулган. Атасы Бахаддин Веледди «Акылмандардын Султаны» деп аташкан, анткени ал илим-билимдүү адам болгон. Жигиттик кезде устазы эсептелген атасы каза болуп, 1232-жылдан аяш атасы Саид Бурханедден илим алуусун уланткан. Ошол кезде Чыңгыз хандын жапырыгы жалпы Азияны каптап келе жаткан, алдыда согуш коркунучу элди да козгоп, Чыгыш жактагылар Батышка ооп аткан. Мухаммед Жалал ад-Дин да ушул агымга кошулган болуу керек, Батыш тарапка жөнөп, кийин Халеб, Дамаск шаарларына барып, өз алдынча жети жыл билим алат.

Кийинки өмүрү селжуктардын ордо калаасы Конья шаары менен

байланышат. 1248-1250-жылдар аралыгында ал устаты Шамске бетме-бет жолукпаса да, руханий абалда жолуккан. Ал тууралуу: «Физиологиялык жактан андан алыстамын, бирок экөөбүз тең жансыз абалдагы нурбуз. Эй, издеген киши! Кааласаң аны көр, кааласаң мени... Мен – алмын, ал дагы – мен», – деп айткан [110, 16-б.].

Мухаммад Жалал-ад Дин ислам дүйнөсүнүн маданий жана руханий борборлору катары эсептелген Нишапур, Багдад, Мекке, Медина ж.б. шаарларды дервиш катары кыдырып, эл менен сүйлөшүп, өзүнүн ички дүйнөсүн байыткан жана ал байлыктарын башкаларга тараткан.

Анын мусулман дүйнөсүнө гана эмес жалпы планетага тараган беш китеби белгилүү. Алар төмөнкүлөр:

«Дивани Кебир» («Улуу жыйнак»). 25 миң сап газелдерден жана 7 миң сап рубаилерден турган бул көлөмдүү китепти «Дивани-Шамс», «Дивани Шамси Табризи» деп да аташат, себеби ал улуу устаты Шамстын таасири менен жазылган.

«Маснави». Месневи – бейт формасында, б.а., уйкаш эки (кош) саптардан куралган чыгарма. Бул эмгекти автор өзү «Курандын ачыктамасы», «Залкар түшүнүк» деп да айткан учурлары бар. Китепти шакирттерине айтып берип жаздырып отуруп, бир канча жылдын ичинде 26660 бейттен турган 6 томдук китеп жазылып бүтөт. Эмгек бүтөрү менен эле медреселердин негизги окуу куралына айланган, себеби анда кызыктуу, түшүнүктүү тамсилдер, күлкүлүү аңгемелер, макалдар, пайгамдардын хадистери, курандын аяттары арбын болуп, ошолордон автор тарбиялык мораль чыгарган.

«Фихи Ма-фих» («Ичиндегилер ичинде» маанисинде). Бул эмгекке Мевлананын үйдө, жыйналыштарда, мечитте достору, шакирттери менен отурганда айткан ар кандай үгүт-насааттары кирген, алар шакирттери жана баласы Султан Велед тарабынан жазылып алынган жана көзү өткөн соң жарыяланган.

«Межалиси Себа» («Жети Насаат»). Мевлананын бул китеби диний мазмунда болуп, кара сөз, ыр аралаш жазылган, курандан, хадистерден

үзүндүлөр берилген, адамдарды тазалыкка чакыруучу эмгек. Ошондой эле Ибн Синанын, Феруддин Аттардын, Санаинин ырларын талдап, окурмандарга түшүндүрүп берген.

«Китабы Тевфик Субхани». Бул көлөмү анча чоң эмес китепте сопучулук агымын үгүттөгөн жана Шамси Тебризи менен болгон маектешүүлөрү орун алган.

«Мектубат» («Каттар»). Балдарына, шакирттерине, жакындарына жана жогорку жактагыларга муктаж болгон адамдардын муктаждыктарын билдирүү иретинде жазган 147 каттан турган бул китеп да педагогикалык мазмунунун жогорулугу, гуманизми менен өзгөчө бааланат.

Ушул эмгектери менен ал Мевлана (араб тилинен алынган бул сөз «эгебиз», «кожоюнубуз» дегенди билдирет) деген атакка жетишет. Аларда Курандын аяттары жана хадистер көбүнчө фарсий тилине которулуп түшүндүрүлөт да, адамзаттын руханий мүлкүнө айланат.

Ал ислам динин даңазалоочу, анын сопучулук ойлорун элге жайылтуучу болгон, ошол эле кезде достук, туугандык, сүйүү, адамгерчилик тууралуу философиялык ойлорду айткан. Анын окуусунун башкы ою – адамды сүйүү, урматтоо. Акындын ою боюнча ааламдагы бардык байлыктар – Алла Тааланыкы болуп, ал адамдарга ниет-тилегине жараша ошол байлыктардан бөлүштүрүп берет, аны үчүн ар бир пендеге ибадат, сабырдуулук керек. Адам күндө намазын үзбөй, адилет, таза жүрүшү зарыл.

Ж. Руминин баласына жазган катынан айрым үзүндүлөр менен тааныша кетсек: «Бахаддин! Эгерде сен бейишке чыгам десең, жүрөгүңдөгү, ой-сезиминдеги кызганычтардан, көрө албастыктан бошонгун жана бардык адамдарга достук, бир туугандык жылуу мамиле түзгүн!», «Сен бул жашоодо бирөөнүн жүрөгүнө ийне болуп сайылып, улам өйкөй бербей, тескеринче, сен аларга караңгыда жарык берген шам болуп жанып тургун!», «Эгерде сен бирөөнүн жакшы иштерин, ийгиликтерин көрүп кубансаң, анын жеңиштерин даңазалап элге жар салсаң, сен бул аракетинден дайыма ырахат аласың. Бул – жердеги жашоондогу бейиш!», «Эгерде сен бирөөнүн жашоосундагы

ийгиликтерин көрө албай, ал жөнүндө элге туура эмес маалымат берсең, сен дайыма ичин күйүп-бышып, бушайман болуп, кайгыга батып жүрөсүң. Өзүңдөн өзүң жүдөйсүң, бул – жердеги тозоктун өзү!».

Мындагы айтайын деген этикалык ойлор: бейишке чыкчу адам кызганчаак, көрө албас болбошу керек, адамдардагы изге сапаттар: достук, бир туугандык, башкаларга жарык чачуу, бирөөлөрдүн ийгиликтерине кубануу.

Анын гуманизми бир гана мусулман дининдеги адамдарды сүйүү эмес, жалпы диндерди урматтоо менен байланышат, «Келгин, кел, биз жакка. Сен ким болбогун келгин. Сен кудайды тааныбасаң да, христианин болсоң да келгин», – деп адамдарды өзү жашаган Конья шаарына чакырган. Адам жашоосундагы эмгектин ролун жогору баалап, эмгектен тапкан ырахат менен адам ырыскы таап, дөөлөткө жетерин белгилейт.

Анын жети насааты жалпы дүйнөгө кеңири таралган, алар:

1. Жоомарттык жана жардамда шаркырап аккан суудай бол.
2. Боорукердик жана мээримдүүлүктө жадырап тийген күндөй бол.
3. Бирөөнүн кемчиликтерин жашырууда караңгы түндөй бол.
4. Каарың келип, ачууланганда, үн чыгарбас балыктай бол.
5. Токтоолукта жана жөнөкөйлүктө жердей көтөрүмдүү бол.
6. Чыдамдуулукта чалкып жаткан деңиздей бол.
7. Кандай болсоң, ошондой көрүн, же кандай көрүнсөң, ошондой бол

[307, 3-б.].

Руми дүйнөлүк илимде аябай көп изилденди. Батышта окумуштуулардын чоң тобу (А.Дж. Арберри, Х. Бюргель, В. Дюрант, Р. Никольсон, Е. Мейерович, Дж.С. Трименгем, У.К. Читгик, А.М. Шиммель, М. Фахри, К. Хаким, К. Эрнст ж.б.), Иранда бир катар аалымдар (С. Нафиси, З. Сафо, М. Икбала, Р. Шафак, М. Махджуба, Р. Хцдоята, К. Гани, М. Мунаввара, А. Дашти, А. Зарринкуба, М. Шарифа, Б. Фурузонфара, М. Мутаххари, А.М. Бахриёри, К. Замони, А. Тадайюна, М. Муваххада ж.б.), түркиялык окумуштуулар (А. Гюль-пинарли, Ш. Озлук, А. Кабаклы, М. Ондер ж.б.) анын чыгармаларындагы философиялык, этикалык, педагогикалык, теологиялык көз караштарды изилдешти. Орусияда

жана СССРде Е.Э. Бертельс [122; 123], И.С. Брагинский [159], В. Гордлевский, В.А. Жуковский, А. Крымский ж.б. чыгыш таануучулар, Тажикстанда А.М. Богоутинов [141; 142], Х.М. Зиёев [208; 209], Н. Одилов [358], М.Т. Мухаммаджонова [327; 303; 328] ж.б. окумуштуулар бул инсанга кайрылды. Ф. Руш көркөм-документалдык чыгарма жазган [494].

Кыргыз окурмандары анын чыгармаларын Э. Турсунов, Э. Эрматов, К. Урмамбетов, К. Белеков, К. Басылбеков, А. Исмаиловдун котормолору аркылуу таанышты, 2000-жылы К. Басылбековдун котормолору китеп болуп чыккан [194, 164-б.], 2006-жылы Э. Эрматов түзгөн жана которгон «Чыгыш эл адабияты» деген жогорку окуу жайлары үчүн хрестоматияга анын беш ыры кирген [521, 95-б.]. 2012-жылы акындын месневилери түрк тилинен которулуп, «Мевлана Желаледдин Руминин Месневиси» деген китеп чыкса [308], 2013-жылы «Мевлана Желаледдин Руми жана дүйнөлүк цивилизация» аттуу макалалар топтому жарык көргөн [307]. Ошол китепте анын педагогикалык ойлору да Э. Мамбетакунов, А. Муратов, А. Ормушев, У. Ботобеков, А. Кадырмамбетова, А. Исмаилов ж.б. изилдөөчүлөр тарабынан талдоого алынган. Түрк дин таануучусу Осман Нури Топбаш «Масневилерин» илимий түшүндүрмөлөр менен жабдып, китеп жазган, ал да кыргыз тилине которулуп басылган [359].

Ж. Руминин чыгармалары боюнча физик-дидакт Э. Мамбетакунов мындай оюн айтат: «Суфийлердин каада-салтында адамдын өзүн-өзү таануусу негизги үч этаптан турат. Биринчи этабы – шариат. Бул биздин тил менен айтканда теориялык билим же болбосо жетилүү жолунун башталышы. Мында, Куранда жана Мухаммед пайгамбардын хадистеринде жазылган жашоо жана адамдардын ортосундагы мамилелер жөнүндөгү закондорду билүү жана аларды кынтыксыз аткарууга даярдануу этабы каралган. Илимий тил менен айтканда, бул этап таанып билүүнүн логикалык этабына туура келет. Бирок Куранда айтылгандар абсолюттуу чындык катары берилгендиктен, аны анализдөөгө жана синтездөөгө эч кимге уруксат эмес. Аны өз башынан ар ким өзү өткөрүшү керек. Бул дагы чындыкка жетүүнүн, жетилүүнүн өзүнчө жолу болуп эсептелет.

Буллардын маанисин туура талдап, түшүнүп, азыркы учурдун талабына ылайык колдоно билүү биздин педагогдордук ыйык милдетибиз десем жаңылышпайм» [295].

Белгилүү иранист Е.Э. Бертельстин ою боюнча суфийлик шайыктар эксперименталдык психология менен алектенишкен. Өзүн-өзү чектөөнүн, ачык максатка багыт алуунун жана ага жетүүдөгү амал-аракеттерди кынтыксыз аткаруунун натыйжасында алар кыйшайгыс эрке, ажалды күлкү менен тосуп алууга, бирөөнүн жашыруун сырын аңдап түшүнүүгө жетишишкен. Жетилүүнүн экинчи этабы – тарикат деп аталат, же болбосо ошол жетилүүгө жетүүнүн жолу. Ал жолдо суфийлер психоанализдин методикасын өздөштүрүп, аны өз турмушунда колдонушкан жана өз жан дүйнөсүнөн өткөрүшкөн. Бул жолду «Мевлана» наамына ээ болгон Жалаледдин өзүнүн насаатчысынын жетекчилиги менен басып өткөн. Тарикаттын жолу Е.Э. Бертельстин чечмелеши боюнча жети психо-физиологиялык абалдан же болбосо токтомдордон турат.

1. Биринчи, жолдун башталышындагы токтом – бул орусча «покаяние» (арабча «тауба»), бизче айтканда – жашоого тобо кылуу, тирүүлүккө канагаттануу, шүгүрчүлүктө жүрүү дегенди билгизет. Бул токтом адамдын жетилүүгө баруучу, чындыкка жетүүчү жолго чыгууга психологиялык жактан даяр болуу абалын мүнөздөйт.

2. Андан кийинки токтом арабча «вара» деп аталат. Ал жашоодогу тыюу салынгандар менен уруксат берилгендерди ар дайым айырмалап билүүнү жана аларды так, өз орду менен аткарууну, ар дайым кармана билүүнү талап кылат.

3. Үчүнчү токтом арабча «зухд», бизче «сук болбоо», каалоонун ишке ашырылышын чектөө дегенди билгизет. Артык дөөлөттөрдөн, ашыкча кийим-кече, тамак-аш, дүр-дүнүйө, өлүк байлыктан баш тартуу, буюрган оокатка тобо кылып өмүр сүрүүнү билгизет жана аны ар бир адам өз башынан өткөрүүнү талап кылат. «Артык дөөлөт баш жарат» деген макал ушунун мисалы болсо керек.

4. Төртүнчү токтом арабча «факр» деп аталып, ал бакырчылыкта жашай

билүүгө көнүгүүнү талап кылат. Бул абалда адамдын материалдык бакырчылыгы менен аң-сезиминин байлыгынын ортосундагы көз карандылык биринчи орунга коюлат. Ал биздин «Ашың болбосо да, кашың болсун», «Дүнүйө, байлык колдун кири» жана башка макалдардын мазмуну менен үндөшүп турат.

5. Бакырчылыкта жашоо жана ар кандай ашык дөөлөттөрдөн баш тартуу инсанды бешинчи токтомого алып келет. Ал арабча «сабр» деп аталып, бизче сабырдуулук дегенди билгизет. Бул жашоодо кездешүүчү ар кандай кыйынчылыктарды сабырдуулук менен жеңе билүүгө үндөйт жана аны аткарууну талап кылат. «Сабырдын түбү – сары алтын», «Сабыр – муратка жеткирет», «Сабырдуу болсоң осорсуң, сабырсыз болсоң осолсуң» деген макалдар жөн жеринен чыкпаганы ушундан билинет. Белгилүү суфий Джунайд «сабырдуулук бул ачууну сыр билгизбей жутуп коюу» менен барабар деп белгилеген. Сабырдуулук – адамдын бардык ишмердүүлүгүндө кездешүүчү жана аны ийгиликке жеткирүүчү сапаттардын негизгилеринин бири. Сабырдуу адам ар дайым өзү менен өзү кеңешип («кабыргасы менен кеңешип»), тийиштүү жыйынтыкты чыгарып турат. Ал жыйынтыктын тууралыгына ишенген адам жетилүүнүн кийинки баскычына келет.

6. Жетилүүнүн тарикат жолундагы алтынчы токтомо арабча «таваккул» деп аталат. Ал бизче тобокел, тобокелдикке баруу дегенди билгизет. Мында жашоо түшүнүгү күнүмдүк окуя, же болбосо бир көз ирмемдеги болуп өткөндөр менен байланыштырылат. Өткөн күн өттү, келээр күн алдыда деп учурдагы көз ирмемде жакшынын үрөнүн сээп калуу өтө баалуу экендигин эскертет. Бул маселе боюнча америкалык ишкер Дейл Карнеги: «бүгүнкү күн менен жашай билүүгө үйрөнүү – адамдын асыл сапаты», - деп айткан. Биздин элде да «Тобокел тоо», «Тобокел ишке кайгы жок», «Тобокелчил эр экен, топко тийчү неме экен» (Казыбек) деген макалдар бар. Албетте, адам тобокелге жөн эле эмне болсо ошол болсун деп барбастан, ар тараптуу акыл калчоонун, окуяларды, алардын жыйынтыктарын бири-бири менен салыштыруунун натыйжасында алынган ишенимдин негизинде баруу керектигин Ж.Руми

өзүнүн башынан өткөргөн.

7. Акыркы эки токтом жетилүү жолундагы адамды тарикаттын акыркы токтому болгон «ридага» алып келет. Ал биздин тилде «жандын жай алуусу», «берилүү», «тандаган ишине ак пейилден мамиле кылуу», «адал эмгек жасоо», «алынган жыйынтыкка кайгыруунун же сүйүнүүнүн чегин билүү» дегенди билгизет. Мисалы, «Өкүнбөйүн өткөнгө, кейибейин кеткенге. Мен ыраазы болоюн, эл-журтуму көргөнгө», – деген Токтогулдун баласы өлгөндөгү жыйынтыгы тарикаттын тар жолун басып өтүп жетилген адамдын оюн туюндурат. Мындай даражага жеткен адам ишенимге жетип, мээнетти кайтаруу, үмүттү орундатуу, жакшылыкка-жакшылык менен жооп берүү, ишке жарап берүү касиеттерге ээ болот. Өзүнүн ишине, жетишкен ийгиликтерине каниет кылат.

Ушуну менен тарикаттын тар жолун басып өтүү токтолот да, жетилүүнүн акыркы этабы «хакикат» же болбосо акыйкатка жетүү башталат» [299].

Окумуштуунун ою боюнча Ж. Руминин теориялык ачылыштарынын маңызы: адамды жана ааламдын таанып билүү процессин, анын эволюциясын, теория менен практиканын байланышын, акыйкатка жетүүнүн жолун, жетилүүнүн баскычтарын көрсөтүп бергендигинде.

У. Ботобеков «Ааламды айланткан аалым Мевлана жана анын Орто Азия адабиятына тийгизген таасири» деген макаласында мындай жазат: «Мевлананын диний көз карашы, исламга негизделген ырлары, Ыйык Курандын аяттарын камтыган чыгармалары XVI-XIX кылымдагы Орто Азия элдеринин адабиятына, анын ичинде кыргыз элинин оозеки адабиятынын өнүгүшүнө да өз таасирин тийгизген деп айтууга толук негиз бар. Маселен, исламдагы суфий агымын туу туткан Орто Азия жана Чыгыш Түркстан акындары Абдулла Харабатий, Мухаммад Сыдик Залели, Бабарахим Машраб, Мырза Хайдар Курагани, Аманнисахан, Юсуф Кидирхан, Аппак Кожо, Нурмолдо, Жеңижок, Молдо Нияз сыяктуу акындардын дүйнөтаанымын калыптандырууга, диний көзкарашын өнүктүрүүгө үлкөн үлүш кошкон. Айрыкча кыргыздын алгачкы жазмакер акындары Нурмолдо менен

Жеңижоктун Адам Ата, Обо Эне, Мухаммед пайгамбар, замана тууралуу санат ырларында суфий агымдын элементтери, Мевлананын чыгармаларындагы Аллахты сүйүү темасы кеңири учурайт.

Орто Азиядагы суфий агымына кирген акындардын көпчүлүгү кезегинде Мекеге ажылыка зыярат жасаганын эске алсак, анда алар, албетте, Мевлананын атагы таш жарган Анадолу аймагын аралап баратып, улуу ойчулдун чыгармаларын буйтап өтө алмак эмес. Ошол үчүн Орто Азия элдеринин адабиятындагы диний агымдын, анын ичинде суфисттик-мистикалык теманын өркүндөшүнө Мевлананын сиңирген эмгеги зор» [157? 37-б.].

Мисалы алсак, Тоголок Молдонун «Иттин доолдай тиктирем дегени» аттуу тамсили Руминин таасири менен жазылгандагы окуя-сюжеттеринин окшоштугунан эле билинип турат.

Ушул ойду улай айтсак, Руминин чыгармачылыгы, кыргыз элине төрт түрдүү булак менен өткөн: биринчиси, медреселерде окуган талабалар анын китептерин оригиналда окуп, таанышкан; экинчиси, чыгыш адабиятынын курамына Руминин чыгармалары кирген да, ошолор аркылуу өткөн; үчүнчүсү, ислам адабияттары аркылуу кыргыз элине тараган; төртүнчүсү, оозеки формадан ооздон оозго өтүп келген.

Анын этикалык-философиялык маанидеги айрым насааттарын окуп көрөлү: «Кээ бир кишилерди Кудурети күчтүү Алла дүйнө-мүлк, бийлик, күч-кубат берип жазалайт», «Сөз көбөйгөндө максат унутулат», «Акыйкатты көрүш үчүн уйкусуз көз керек. Уйкулуу көз аны көрбөйт», «Адамдын ар бир жасаган иши суроо, кубанычы жана кайгысы – ага берилген жооп. Жакшы жооп үчүн Аллага шүгүр кылып, жаман жооп уксаң Аллага тобокел келтирүү керек», «Дүйнө бир тоого окшойт. Сен сүйлөгөн жакшы, жаман сөз өзүңө жаңырык болуп кайтат. Мен жакшы эле сөздү сүйлөдүм эле тоо жаман жооп кайтарды дей албайсың. Мындай болушу мүмкүн эмес. Эгер тоодо булбул сайраса анын жаңырыгы эч качан эшектин же карганын үнү болуп кайтпайт. Жаңырган эшектин үнү болсо, демек, бул жакта кыйкырган да эшек», «Эгер кишинин он кайгысы болуп, ал ошолордун ичинен диндин кайгысын тандаса, калган тогуз

кайгыдан аны Алла Өзү арылтат. Аалымдар, олуялар атак-даңктын, нандын кайгысын унутуп, Алланын ыраазычылыгы үчүн жашагандыктан алар нанга да, атак-даңкка да ээ болушту», «Эгер муктаж болбосоң Каабаны жанында туруп да көрө албайсың», «Алла Таала ырыскы берет. Бирок үйүндө отуруп ырыскы күткөн киши андан куржалак калат. Бала ыйласа – апасы эмчек берет. Эгер: «Ыйлагандан пайда жок» деп унчукпаса, анда, ачка калышы мүмкүн», «Момундардын азап чегүүсүнүн эч зарылчылыгы жок. Себеби, алар жыргалга батып турганда да азапты унутушпайт. Маселен, эстүү бала бутуна тийген таяктын уусун эч качан унутпайт. Акмактар гана жазаны эсинен чыгарып коюшат. Акылдуу ат үчүн бир камчы жетиштүү. Акмак атка болсо улам-улам камчы уруп туруш керек» ж.б.

Жогорудагы пикирлерден көрүнүп тургандай, Руми акыйкатка жетүүнүн жолдорун көрсөтөт, алар – тообо кылуу, сабыр, эмгек, адеп, кудайга сыйынуу. 1273-жылдын 17-декабрында акыйкат жолун чачкан караңгыда калып адашкан адамдарга жол көрсөтүп турган, Ыйык Куранды жүрөгүнө кармап Жараткан Аллага чексиз сүйүүсүн арнаган, пайгамбардын жолун туу туткан ойчул, акын, сопу, дервиштердин чимирилген сема бийин негиздеген улуу инсан 66 жаш курагында Мухаммед Жалал ад-Дин Руми өзү айтып-деп келгендей Акка же Аллага жолугуу үчүн бул дүйнөнү таштап кетти...

Борбор Азиянын элдеринин арасында «*Кабус-намэ*» деген китеп кеңири тараган. Этикалык-дидактикалык бул баян XI кылымда жашап өткөн Унсупалмаали Кайкавус деген авторго таандык болуп, андагы тарбиялык аңгемелерди өз уулу Гиланшах үчүн болжолу 1082-1083-жылдарда жазып калтырган. 44 бөлүмдө 56 баян болуп, алардын баары таалим берүү максатын көздөйт. Канаат кылуу, пайгамбарларды даңктоо, конок күтүү, мончо адеби, аң улоонун эрежеси, кул сатып алуу, ат тандоо ж.б. турмуштук окуяларда адам кандай жолдорду тандаганы туура экендиги насаатталат. Бул китеп кыргызча эки жолу, биринчисинде Ш. Абдыраманов, экинчисинде А. Азам уулу тарабынан которулуп чыккан.

Фергана өрөөнүндөгү медреселерде чыгармалары окулган дагы бир автор

Ахмад Жүгүнаки (болжолу XII-XIII кылымда жашаган). Анын караханиддер доорунда жашагандыгы, түрк тилдүү элдерден чыккандыгы маалым. Кээ бир окумуштуулар аны Фергана өрөөнүндө туулган десе, айрымдары Самаркан тарапта туулган деп айтышат. Ал эми Ж. Шериев азыркы Казакстандын Түркстан шаарына жакын турган Жүгүнаки деген кыштактан чыккандыгын белгилейт [526, 163-б.]. Жашаган мезгили да так эмес. Туулгандан эле эки көзү азиз болгон экен, ошого карабай түрк, араб тилдерин жана ислам шариятын жетик өздөштүрүп, «Адиб Ахмед» деген атакка ээ болот. Анын бизге жеткен мурасы «Хибат аль-Хакаиқ» («Акыйкаттык тартуусу») аттуу дидактикалык поэмасы. Бул чыгармасы адамдык сапаттар, инсан этикасы тууралуу. Наадандыктан кутулуунун жолу – билим деген ой башкы лейтмотив катары анын бүтүндөй чыгармасын аралап өтөт. Анын эмгегинде тарых да, философия да, мусулманчылыктын эрежелери да бар.

Бул дүйнө кербен сарай го,

Бири келип, бири жөнөйт – ов!

Бүгүн барың, эртең жок бул дүйнөдө.

Энчиң эртең буюрат алда кимге.

Толгон ташың бөксөрөт, түгөл кемийт – сыяктуу саптары кыргыздар арасында ооздон оозго айтылып ырдалган, төкмө жана жазгыч акындардын санат-насыят ырлары менен үндөшүп турат [526, 167-б.].

«Акын Алланы, анын пайгамбары Мухаммбетти, төрт калыйпаны мактаса да, чыгарманын башкы идеясы – билим, илимди бийиктетип, жогору коюу; адамдын жоомарттык, марттык, айкөлдүк, сабырдуулук касиеттеринин мааниси, сарандыктын, дүнүйөкорлуктун, ач көздүктүн, кайрымсыздыктын, калптын зыяндуулугу» «Хибат аль-Хакаиқ» китебинин башкы лейтмотивин түзөт [22, 101-б.].

Муслиходдин Саади (1184-1291-жж.) – Шираз шаарында жарык дүйнөгө келип, Багдадагы айтылуу Низамия медресесинен билим алат. Өмүрүнүн көбүн эл-жер кыдыруу менен өткөрүп, 71 жашында туулган жерине келет да «Бустан» («Мөмөлүү бак») жана «Гулистон» («Гүлзар») деген эки китебин жазат.

Аларда адамдын адеби анын көркү экендиги айтылат, ар кандай турмуштук окуялар адеп сабагы катары мисалга тартылат, мугалим-устат кандай болушу керектиги, гумандуулук, адилеттүүлүк, теңдик эмне экендиги көрсөтүлөт.

Мезгил өтүп, орто кылымдар ооп, Чыңгыз хандын монгол-татар чабуулу бул жерлердин тыптыйпылын чыгарган соң Борбор Азиянын «Алтын доору» тарых барактарында калат да, билим берүү, маданият, илим тармагы бир топ кризиске учурайт. Ошондой болсо да Эмир Темир (1336-1405-жж.), Мырза Улукбек (1394-1449-жж.), Захириддин Мухаммад Бабур (1483-1530-жж.), Нуриддин Абдурахман Джами (1414-1492-жж.), Джалалиддин Давани (1427-1502-жж.), Алишер Навои (1441-1501-жж.), Хусайн Ваиз Кошифи (1440-1505-жж.) ж.б. мамлекеттик ишмерлер, өкүмдарлар, акындар, окумуштуулар, ойчулдар илимдин жана билим берүүнүн өнүгүшүнө өз салымдарын кошуп келди, бул тармакка айрым реформаларын киргизди.

Эмир (Амир) Темир (Темур, же Тимурлан) (Тимур ибн Тарагай Барлас) түрк тобуна кирген барлас уруусунун бийлеринин бири Мухаммед Тарагайдын уулу болуп, 1336-жылы Шахрисабзга жакын Кожо-Илгар деген жерде туулган.

Ал элдерди, урууларды бириктирген, көптөгөн аймактарды согуш менен жеңген ири колбашчы гана эмес, билим берүүгө да көңүл бурган адам болгон. Анын мамлекети Англия, Франция, Испания ж.б. мамлекеттер менен дипломатиялык байланыш түзгөн, Франция королу Карл VI (1380-1422-жж.), Англия королу Генрих IV (1399-1413-жж.), Кастилия жана Леон королу Генрих III (1390-1407-жж.) ж.б. башчылар менен кат жазышкандыгы эле өз мамлекетинин билим жагынан жогору тургандыгын тастыктайт. Ошол доордо эл аралык кербен соодасы оң жолго коюлган, диний негизде тарбия-тартип орнотулган. Ал илимпоздорго өзгөчө көңүл бурган, адабиятты да жакшы билип, сөзүндө бейттерден мисалдарды айтып турган. Диний билим берүү, сопучулук философиясы жана поэзиясы катуу өнүккөн. Байыркы грек, Рим тарыхына, маданиятына, инди, араб, кытай мурастарына, орто кылымдагы философияга кызыгуу күч алат. Билим берүү ар тараптуу өнүгүп, илимий ачылыштарга маани берилет. Педагогикалык гуманизм бийиктейт.

Кудайтаануу, укуктаануу, математика, астрономия, медицина, тарых, философия, адабият таануу илимдери жаңы ачылыштарды жаратып, прикладдык жана миниатюра искусствосунун мыкты чыгармалары жаралат. Ал өзү да «Тимур жырымдары» деген китебин жазган, анда өз мезгилинин мыйзам сыяктуу эрежелерин, педагогикалык кодекстерин көрсөткөн жана ал кийинки муундарга сабак болгон.

Билим берүүдө салттуулук сакталган, негизги окуу жайлары мектеб жана медресе бойдон кала берди. Алардын окуу предметтери: «Тахтахона» (алфавит), «Абдждхона» (ар бир тамганын сандык мааниси), «Хафтияк-хона» (Курандын 1/7 бөлүгү), «Коранхона» (Куранды толук окуу). Шаар медреселеринде арифметика, география, тарых окутулган. Кыздарды имамдын зайыбынын – бүбүкалпанын үйүндө окушкан.

Эмир Темир жана темирчилер доорунда көптөгөн шаарлар, сарайлар, жолдор, көпүрөлөр, күмбөздөр салынган сыяктуу эле көптөгөн медреселер салынып, алар илимдин жана маданияттын борбору болуп турган.

Мырза Улукбек (1394-1449-жж.) он беш жыл гана башкарган кезинде чоң атасы Эмир Темирдин ишин улай илим менен искусствону, архитектураны жогорку баскычка көтөрөт. Балдарга билим жана илим берүү максатында чет элден таанымал адистерди чакырып келет. Ал курдурган Бухара, Гиждуван, Самаркан медреселери уникалдуу имараттар болгон. Окуй турган жерлер кең, жарык болуп үжүрөлөр балдардын жатышына аябай ыңгайлуу келип, санитардык-гигиеналык талаптар толук сакталган. Айланасында гулзарлар, ажайып бактар, ауздар, базар, кербен сарай, мончо, чачтарачкана, китепкана ороп турган. Медереселерде окуу мөөнөтү 8 жылга түшүрүлүп, колунда жок ата-энелердин балдары да окуган. Мамлекеттин казынасынан мударистерге жана талабаларга акча төлө системасы ишке ашкан.

Улукбектин медреселери окуу планына да өзгөртүүлөрдү киргизген. Алар: араб тили жана адабияты, куран, хадис, тафсир, риторика, логика, фикх, метафизика, математика, астрономия, медицина, география, тарых.

Окуу китептерин да кайра жазып чыгышкан. Өзү да астрономия, тарых

китептерин жазууга катышкан, китептер жөнөкөй, түшүнүктүү болсун, кургак жаттоодон алыс турсун деген. Ошол кездин мамлекеттик тили болгон фарсий тилинде жазылган.

Окутуу ыкмалары жана методдору: дарс, талаш-тартыш (мунозара), китеп менен өз алдынча иштөө, мугалимдин жандуу сөзү.

Окутуу формасы: жамаат менен окуу, б.а., дарс көп балага окулса, практикалык сабактар 10-15 гана бала менен өтүлгөн.

Окуу процессинин уюштурулушу: сабактардын жадыбалын катуу сактоо, шакирттер да, устаттар да ар бир сабакка сөзсүз катышуу, сабакты себепсиз калтыргандар стипендиядан куржалак калган.

Медреселердин түзүмү: I – «анда» (кичи топ) – 2 жыл; II – «ауст» (орто топ) – 3 жыл; III – «абло» (жогорку, бүтүрүүчү) – 3 жыл.

Эмгек тарбиясы: имараттын ичи-тышын тазалоо, кышында кар күрөө, медресенин айлана-чөйрөсүн көрктөндүрүү ж.б.

Дене тарбиясы: ат минүү, күрөштүү, курал пайдалана билүү, денени бышыруу ж.б.

Адеп тарбиясы: достук жана жолдоштук, адамгерчилик, адептүүлүк [546, 225-б.].

Самаркан шаарынын борборундагы Регистан аянтында азыр да турган Улукбек курган медресенин каалгасына «Билимге умтулуу – ар бир муслим (мусулман эркек) жана муслима (мусулман аял) үчүн парыз» деп жаздырган.

«Улукбек так илимдерге, өзгөчө астрономияга кызыккан. Өзү курдурган медреседе Куранды жана шариятты окутуп тим болбостон, ошол доордогу так илимдерди, араб тилин, медицина, география, тарых ж.б. боюнча дарстарды окутууга өзгөчө көңүл бурган. Ал Самарканга мусулман дүйнөсүндөгү мыкты илимпоздорду топтогон. Улукбек 1424-жылы Нооруз майрамынан соң шаардын түндүк-чыгыш өңүрүндөгү Чупан-Ата деп аталган анча бийик эмес дөңсөөдөгү жайык талаада обсерватория (расадкана, жылдызкана) курдурууга киришкен. Обсерватория цилиндр шекилинде болгон. Анын диаметри 46 метр, бийиктиги 31 метр болгон. Дээрлик беш жыл ичинде курулуп бүткөн бул үч кабаттуу ири

жылдызканада ири китепкана да бар болчу. Анда 150 миңдей китеп топтолгон. Обсерваториянын жанында атайын гүлдүү бакча негизделип, бул жай «Баг-и майдан» деп аталып калган.

Улукбек жана ага кызмат кылган жылдызчы аалымдар (Казизаде Руми, Гиясуддин Жамшид, Али Кушчу) жетектеген астрономдор тобу 1437-жылы түзгөн жылдыздар жадыбалы («Зиж-и гурагани») кийинчерээк улам жаңы маалымат менен толукталып турган. 1444-жылы Улукбек «Зиж-и жадиди гурагани» деген астрономиялык жалпылама эмгекти жараткан. Улукбек түзгөн жылдыздар атласы өзгөчө тактыгы менен айырмаланган. Улукбектин чыгармасы латын тилине которулуп, Батыш Европадагы илим чордондоруна таркап, XV-XVII кылымдарда Европада астрономия илимин өнүктүрүүгө багыттоочу ролду ойногон» [519]).

Алишер Навои (1441-1501-жж.) 51000 саптан турган «Хамзасын» (5 дастанын) жазат, алар «Хайрат-ул аброр», «Фархад жана Ширин», «Лайли жана Мажнун», «Сабъай сайёр», «Садди Искандарий». Андан башка лирикалары, эпикалары мектеб-медреселерде кеңири үйрөтүлгөн. Ал Гератта туулган жана он беш жашынан эле акын катары таанылган. Ырларын фарсий тилинде жазып жүрүп түркий тилде жазууга өткөн. Акындын поэзиясы – гуманисттик поэзия, адамды дүйнөдөгү эң ыйык нерсе деп, баланы – бакыт, кут катары көрсөткөн.

Үчүнчү бап боюнча корутунду

Бул бап «Фергана өрөөнүндөгү ислам мектебдеринин жана медреселеринин XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы абалын тарыхый-педагогикалык аспектиден талдоо» деп аталат жана анын биринчи параграфында өрөөндөгү медреселердин ачылыш тарыхына экскурс жасалып, айрым атактуу бүтүрүүчүлөрү кимдер болгондугу көрсөтүлөт, диний билим берүүчү мекемелердин финансылык колдоосу үчүн вакуп системасы тууралуу кененирээк түшүнүк берилет.

Андан ары Фергана өрөөнүндөгү эң ири медреселердин ачылыш тарыхы,

алардын каржыланышы, мутавалилери, мударистер, талабалары, окуу куралдары жана окутуу өзгөчөлүктөрү тууралуу баяндап бердик. Кокон шаарындагы хандыкка караштуу Омор хандын апасы Иззат-бүбү салдырган «Миң-айым» медресеси, Омор хандын зайыбы жана Мадали хандын апасы Магляр айым курдурган эки медресе, Шералы хандын аялы жана Кудаяр хандын апасы Аким айым (Жаркынайым) салган медреселер, Нарботонун медресеси хандык медреселер катары кабыл алынганын, алардын илим, билим берүү, адабият, маданият тармактарын өнүктүрүүгө кошкон салымдарын көрсөттүк. Дал ушул окуу жайларынын тегерегинде Омор хан өзү баш болуп, Мукумий, Фуркат, Мухий, Оразий, Тажаллий деген сыяктуу 70тен ашык агартуучулар, акын-демократтар биригип, гуманисттик маданияттын өнүгүшүнө чоң салым кошкондугун белгиледик. Кокон аялдар поэзиясы деген феномен да ошол жылдары Надирабегим, Увайси, Махзуна деген акын аялдар менен бирге пайда болуп өнүккөнүн, медреселердин алардын калыптануусунда чоң орду бар экенин ачып бердик. Ал медреселерде диний билим менен бирге эле классикалык поэзия чагатай, фарсий, араб тилдеринде окутулгандыгы да көрсөтүлдү.

Кокондон кийинки чоң жана атактуу медреселер Ош шаарында болгон. Ош шаарында илим, билимдин жогорку деңгээлге көтөрүлүшүнүн тарыхый тамырларын, өбөлгөлөрүн көрсөтүү менен Иса датканын, Азирети Мухаммед Сыдык Ахун Аглам дамбылданын, Алжолбайдын, Мухаммедбай Түрк Хал Муратбаевдин медреселери тууралуу тарыхый маалыматтарды берип, алардын агартуу тармагына кошкон салым жөнүндө сөз кылдык. XX кылымдын башында Ош шаарында 7 каарыхана болгонун, аларды аталышын, ордун жана функцияларын да ушул бапта айтып бердик.

Оштогу Алымбек парваначы датканын медресеси (Ак медресе) тууралуу кенен сөз кылдык. Анда окуу жайынын ээлик кылуучулары, медресенин курулушу, имараттын шаар архитектурасындагы орду жана окуу процессине ыңгайлуулугу, мударис-мутавалийлер курамы жана адистер менен камсыздандырылышы, медресенин талабалары, каржылык жактан

камсыздалышы, агартуу тармагындагы орду тууралуу маалыматтар айтылып, алар педагогикалык аспектиден талдоого алынды.

Наманган медресеси тууралуу сөз кылганда негизги көңүл Молдо Кыргыз медресине, анын окуу-тарбия процессин уюштуруу өзгөчөлүгүнө бурулуп, ал жерден билим алган Нурмолдо, Женижок сыяктуу акын-агартуучулардын кыргыз маданиятындагы орду тууралуу токтолуп өттүк. Фергана өрөөнүнүн ири шаарлары болгон Маргалан, Анжиян, Кожент, Канибадам шаарларындагы медреселери тууралуу баяндап берүү менен ал жерде кимдер окуганын, кандай предметтер өтүлгөнүн, медреселердин иштөө тарыхын чагылдырдык.

Баткен районунун азыркы Кадамжай районундагы Молдо Ныяз медресеси жана Жалал-Абад шаарындагы Мурзакул болуштун медреселери жөнүндө да тарыхый, архивдик материалдардын негизинде педагогикалык өңүттөн материалдар сунушталды.

Тилчи-академик Э. Тенишев: «Мурдагы учурда молдолор жалаң гана динге кызмат өтөгөн адамдар эмес, маданияттын жана эл агартуунун ишмерлери болушкан, балдарды кат-сабатка үйрөтүшкөн. Алар билимдүү адамдар катары Чыгыштын көптөгөн классикалык тилдерин билишкен, адабий тилдин калыптанышына жана өнүгүшүнө көмөктөш болушкан» [464, 145-б.], – деп көрсөткөндөй Фергана өрөөнүндөгү XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы медреселер, каарыханалар жана мектебдер, биринчиден, элдин сабатын ачууга, коммуникация жүргүзүүгө кызмат кылгандыгы, экинчиден, адамдардын ислам дининин таасири менен ыймандуу болууга тарбиялагандыгы бул бапта факты-цифралардын жана анализ-синтездин негизинде көрсөтүлдү.

«Борбор Азияга араб билим берүү системасынын киргизилиши» аттуу параграфы VIII-IX кылымдарда Араб калыйпалыгынын көп жерлерди, анын ичинде Жакынкы жана Орто Чыгышты, Борбор Азияны басып алышы менен ал жерлерге мусулман динин таратышын көрсөтүүгө арналат. Ислам идеологиясы менен араб тили кеңири окутулуп, ал тил аркылуу байыркы грек, рим маданияты үйрөнүлгөн. Мына ушул учурда алгачкы мектеб-медреселер ачыла

баштаган жана алар улам өнүктүрүлүп, өркүндөп отурган.

Дал ошол мезгилдерден тартып тогуз-он кылым бою диний билим берүүчү мусулман мекемелеринин типтери негизинен төмөнкүдөй болуп калыптанган:

1. Мектеб – уул балдар үчүн. Максаты: Куран окуу, арабча сабатын ачуу, жазуу. Окуу мөөнөтү – 2-4 жыл. Шаардагы алдыңкы мектебдер санакты, эсепти жана поэзияны да үйрөткөн. 1894-жылы жалпы Түркстан боюнча 10 миңдей ушундай мектеб болгон.

2. Каарыхана – мектеб системасы эле болуп, көзү азиз чоң кишилер жатып окушкан, аларга каарыбашы куранды жаттаткан.

3. Далаилхона – сооптуу иш катары арабча билбеген чоң кишилер «Далаил-Хайрот» китебин окуп өздөштүргөн, ал китепте хадистер берилген. Мындай окуу жайлар аз учураган.

4. Атун-биби мектеби – кыздар билим алган мектеб жайлары болуп, ал жердин окутуучулары да аял кишилер болгон, кол өнөрчүлүк, тамак-аш жасоо, үй тиричилиги менен бирге поэзия үйрөтүлгөн.

5. Медресе – орто жана жогорку мусулман окуу жайлары. Диний философия, ислам укугу, араб грамматикасы, фикх, риторика, хадис, логика, математика, география, тарых, адабият окутулган.

Диний окуу жайларында ислам догмалары гана окутулбастан, ар тараптуу билим-илим берилген. Мисалы, медреселерди ачып мутавалилик жана мударистик кылган, өзүнүн жазганын кол китеп кылып элге тараткан акын-агартуучу Молдо Нияз «...араб, фарсий тилдеринде окуп гана эмес, жаза да билген өз мезгилинин өзгөчө сабаттуу адамы болгондуктан Күнчыгыш поэзиясынын улуу дөөлөттөрү ырчы үчүн чоң чыгармачылык булак болгондугу өзүнөн өзү түшүнүктүү» [24, 59-б.]. Демек, анын шакирттери Молдо Нияз Эрназар уулунун айткандары, окуткандары аркылуу Фирдоуси, Низами, Навои, Хафиз, Омор Хаем, Рудаки, Сопу Алдаяр, Ахмед Яссави ж.б. классикалык поэзияны жана ислам дининин идеяларын өздөрүнө сиңдирип турган.

«Куранды жана хадистерди үйрөтүүнүн тарыхы жана таалим-тарбиялык мааниси» деген параграфта мусулман окуу жайларынын ар биринде сөзсүз

үйрөтүүлүчү курандын, аны чечмелөөнүн, хадистерди окутуунун мааниси, ал эмгектердин этикалык-педагогикалык орду тууралуу айтылат.

«Борбор Азияда орто кылымдарда жашаган энциклопедист-аалымдардын эмгектерин медреселерде окуп-үйрөнүүнүн мааниси жана мазмуну» деген бөлүмдө биз сөз кылган аймактагы жана мезгилдеги медреселерде Сопу Алдаяр, Аль-Хорезми, Аль-Фараби, Ахмед Аль-Фергани, Абу Райхан Беруни, Али Абу Ибн Сина, Жусуп Баласагын, Махмуд Аль-Кашкари-Барсканий, Кулкожо Акмат Йассави, А. Жугунаки, Насир Ал-Дин Туси, Эмир Темир, Мырза Улукбек, Алишер Навои ж.б. аалым-ойчулдардын эмгектери кайсыл аспектиден окуп-үйрөнүлгөндүгү көрсөтүлөт. Алардын идеялары ХХ кылымдын башына чейинки ислам окуу жайларында билим берүүнүн негизги мазмунун түзгөн. Ошолор иштеп чыккан жана окутуу процессине киргизген диний билим берүүнүн маңызы, принциптери, каражаттары, формалары ХІХ кылымдын экинчи жарымында жана ХХ кылымдын башында Фергана өрөөнүндө негизинен сакталган жана он кылымдан ашык созулган салттары жаңы тарыхый-коомдук окуяларга ылайык реформаланып турган.

Жалпысынын, диний билим берүү эл ичинен чыккан айрым адамдарды илим менен тааныштырып, ошолор аркылуу жалпы элди адептүү, ыймандуу кармап тургандыгы бул бапта ар тараптуу чагылдырылды.

ТӨРТҮНЧҮ БАП. ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНДӨ БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ ЖАДИД ЖАНА ОРУС-ТУЗЕМ МЕКТЕПТЕРИНИН ПАЙДА БОЛУШУНУН КООМДУК-ТАРЫХЫЙ ӨБӨЛГӨЛӨРҮ, ПЕДАГОГИКАЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮКТӨРҮ

4.1. Фергана өрөөнүндөгү жадидчилик багытындагы билим берүү уюмдарынын тарыхый орду, педагогикалык системасынын өзгөчөлүктөрү

Түркестанда, анын ичинде Фергана өрөөнүндө XIX кылымдын экинчи жарымында XX кылымдын башында «усулу жадид», же «жадид», «жаңы тартип», «жаңы усул» деп аталган билим берүү уюмдары иш жүргүзгөн. Аларды жалпысынан «жадид» мектептери деп койгон.

Мындай билим жана тарбия берүү жайларынын пайда болушунун бир катар себептерин изилдеп чыктык, алар төмөнкүлөр болду:

- коомдук турмуштагы тез жүрүп жаткан ар кандай өзгөрүүлөр;
- өлкөлөр ортосундагы өндүрүштүн, соода-сатыктын, дипломатиялык мамилелердин мурда болуп көрбөгөндөй өсүшү;
- мусулман элдеринин дүйнөлүк интеграцияга аралашуу кыймылынын тездеши;
- «усулу кадим» («эски усул») деп ат берилген мурдагы мусулман мектеб, медреселеринин окутуу-тарбиялоо методикасына ыраазы болбой, аларды реформалоо, модернизациялоо боюнча жаңы көз караштардын пайда болушу;
- сопулук агымынын таасири солгундап, мурдагы терең философ, педагог дервиш-сопулардын ордуна эми элди алдаган, өз пайдасын көздөгөн, же бийлик ээлерине жагынган эшен, сопулардын пайда болушу;

Орусиянын мамлекеттик бийлиги жана жергиликтүү жетекчилиги тарабынан улуу орустук жана христиандык саясатынын биринчи планга чыгып, башка улуттарды жана диндерди кемсинтүү идеясынын күчөп кетиши. Мисалы, 1899-жылы 26-октябрда Түркстан генерал-губернатору С. Духовский

Падышалык Орусия империясынын императоруна доклад жазып, анда ислам орустардын динине гана эмес, жалпы маданиятына зыян келтире тургандыгын баяндайт ж.б.

Мындай окутуу системасы мурдагы «усулу кадим» системасынан айырмаланып, анын өнүккөн формасы жана мазмуну болгондуктан «усулу жаид» деп аталган. Орус илимий булактарында жаидизм деп таралган өзүнчө бир прогрессивдүү кыймыл катары каралган.

Анын негиз салуучусу *Исмаил Гаспринский (Гаспыралы)* (1851-1914-жж.) болгон. Ал 1851-жылы Таври губерниясынын Ялта уездинин Авжыкөй айылында (азыркы Крымдын Бахчисарай району) орус армиясынын офицеринин үй-бүлөсүндө туулган. Адегенде үй тарбиясын алып, анан диний мектебде, эркектер гимназиясында, кадеттер корпусунда, аскер гимназиясында окуган. 1871-1875-жылдарда Францияда, Түркияда жашаган. Персия, Индия, Египет ж.б. өлкөлөрдү кыдырып чыккан. Атактуу Сорбонна университетинде философия, социология, филология боюнча лекция угуп, Парижде котормочулук менен шугурланган. Кайрылып Крымга келип, башталгыч класстын мугалими болгон. Андан соң Бахчисарай шаардык думасынын депутаты, 1879-1884-жылдарда шаар башчысы катары кызмат кылган. «Файдалы эглендже» (1879-1880), «Закон» (1881), 1883-жылдан «Переводчикъ-Терджиманъ» деген газеталарды ачып, ошол басылмалар аркылуу өз идеяларын тараткан. 1907-1908-жылдарда Мисирде араб тилинде «Аль Нахда» («Кайра жаралуу») деген ат менен газетанын бир нече сандарын чыгарууга жетишкен.

1884-жылы Крымдагы крым-татар балдары үчүн ачкан мектеби усулу жаид тибинде болуп, мына ушундан тартып башка жердеги бир катар ислам диний окуу жайлары жаңы методикага ээ боло баштаган.

Анын окуусунун башкы маңызы – жаидизмди негиздегендигинде. Бул адегенде башталгыч мектебде диний гана эмес светтик да мазмун берүүсү, билим берүүгө мусулман этноконфессионалдык системасын киргизгендиги менен байланышат. Ошон үчүн билим берүүнүн мазмунун жана методдорун жаңылашкан, ал жаңылыктар Крымда башталып, Татар, Башкорт, Кавказ,

Борбор Азия, Түркия, Түндүк Персия, Кытайдын Чыгыш Түркстан аймактарына чейин тараган.

Бир нече агартуучулар И. Гаспринскийдин идеясы жана жетекчилиги менен усулу-жадид мектебдери үчүн окуу китептерин жазган, алардын бири «Ходжа и субьян» («Балдардын мугалими») деп аталган.

Анын идеялаштары: Исмаил жана Амет Муфтии-заде, Мустафа Кипчакский, Асан Сабри Айвазов, Абдурахман Мемет оглу, Асан Тарпиев, Сулейман Крымтаев, Абдурешит Медиев, Рустам Ахундов, Ибраим Гурзуф, Али Булгаков, Аббас Корбек ж.б. кишилер болгон. Алар жаңы үлгүдөгү реформаны ишке ашыруу максатында 25 миңден ашуун мектептерди ачышкан. Жадид мектеби биринчи жолу 1884-жылы Крымда ачылып, кийин Түркстанга тараган. Ал өзү да 1893-жылы Самаркан, Бухара, Ташкен шаарларына келип, каршылыктарга карабай жадидчилик идеяларын таратып кетет, андыктан түркстандыктар аны жадидчиликтин «идеялык атасы» катары кабыл алат.

Жадид кыймылындагылар Орусия бийлигине түрдүү талаптарды коё баштаган. Мисалы, 1913-жылдагы «Голос Туркстана» гезетасында мындай талаптар коюлгандыгын өзбек тарыхчысы Х.Зиёев жазып чыгат:

1. Сибирь темир жолунан Ооганстанга жана Иранга чейинки жердеги жашаган бүткүл жергиликтүү калктар менен орустар арасында укук жана салыктар боюнча тең укуктуулук сакталышы керек.

2. Көчмөн турмушта жашаган мусурмандарга кыштактардан жана шаарлардан жер бөлүнүп берилгенге чейин келгин орустарга жер бөлүп бербөө зарыл.

3. Заманбап агартуу ишин таркатуу кажет [210, 213-б.].

Ал мезгилде мындай талаптарды коюу падышалык Орусия үчүн албетте коркунучтуу болгон.

Жадидчилер борбор азиялык жаштар орус тилин эле билбей, чет өлкөлөрдүн тилин билсин, Германия, Англия, Франция сыяктуу мамлекеттерден окусун деген алысты көздөгөн ойлорду айтышкан.

А. Бенигсен жадицизмдин калыптануусунун үч этабын көрсөтөт: биринчиси – диний (теологиялык); экинчиси – маданий; үчүнчүсү – саясий реформалык [117, 79-б.]. Мына ушуга караганда ал кыймылдын чеги жөнөкөйдөн башталып, улам татаалдаша берген, мындай прогресс Орусиянын бийлигин аябай эле коркуткан.

Жадицилик саясий кыймыл болгон, тилдер менен тилдердин, диндер менен диндердин, цивилизациялар менен цивилизациялардын ортосундагы кагылышуулардан чыккан. Буга биринчи кезекте Фергана өрөөнүндөгү, жалпы эле Түркстандагы элдин эркин боло албай кысылышы, динге үстөмдүк кылуу себеп болгон. Мисалы, жергиликтүү калк Кокондо эски мүрзөлөрдү бузбоо талабын коюп, падышалык бийликтин төбөлдөрүнө кат жазышат. Мына ушул кат үчүн орустар 25 казыны иштен бошотот [559, 43-б.]. Облустун аскер губернатору А.А. Абрамов ошол окуядан улам элдин козголуп кетишинен чочуп казыларды эгер элди тыйбасаңар Сибирге сүргүн болосуңар деп коркутат [557, 22-б.]. Дагы коркутуу үчүн «эгер дин кызматкерлери тартипсиздикке катышса, медреселери жабылып, вакуп жерлери мамлекетке алынат» деген билдирүү менен Кокон уездинин башчысына расмий кат жазган [558, 27-б.]. Ушул окуяда сегиз элүү башы камалган, арызчылардын башчысы катары казы Молдо Ашурга Сибирге сүргүн кылуу өкүмү чыккан, бирок элдин сүрүнөн коркуп бул өкүм убактылуу токтотулган [560, 53-б.].

Мындай коркутуу жергиликтүү калктын кысылашына алып келди, бул кысылуудан орус келгиндери пайдаланып, Кара-Алма, Көк-Арт сыяктуу жерлерди ээлеп алып, өздөрүнүн посёлкаларын курду.

Фергана өрөөнүндөгү бардык 157 пахта тазалоочу заводдун 50сү гана жергиликтүү байларга калып, калганына Орусиядан келген капиталисттер ээлик кылган. Кокондо «Орус-Азия», «Орус тышкы соода», «Волга-Кама», «Азов-Дон», «Москва» ж.б. орусиялыктарга таандык эсеп банктары, Цинделия менен Савва Морозовдун кампалары иштеп турган.

XIX кылымдын аягында орустардын саны 197420 жан болсо, 1909-жылы алардын саны 619320 жанга өсүп жетти. Падышалык Орусия орусташтыруу

саясаты үчүн чоң каражат ажыраткан, Түркстанды «Русский Түркстан» аташты, жергиликтүүлөрдү «инородец» («бегона зот»), «туземец» («ерли ахоли») деп атап, казактарды «кыргыздар» дешип алды [210, 210-б.]. Ошондой эле жергиликтүү адамдарга карата «варвары», «дикие», «дикокаменные» деген эпитеттерди колдонуп айтышкан.

XX кылымдын башталышында Түркстанга 750000 орус оторчул дыйкандары жана орус казактар көчүп келген [232, 294-б.], эгер 1897-жылдагы эл каттоонун маалыматы боюнча Ош уездинде 1373 орус келгиндери болсо, эки жылда – 1898-жылга жетип алардын саны 1650 адамга өскөн [23, 36-б.].

Мына ушул коомдук- саясий өзгөрүүлөр, жергиликтүү элдин тилин, динин кысуу, жерлерин тартып алуу жаңы кыймылынын жанданышына өбөлгө жаратты.

«Дин – адамзат маданиятынын улуу катмары. Андан айрылсак биз ишенимсиз, борпоң руханий үй курабыз, – деп жазат Г.Н.Волков. Мухаммед көптөгөн элдердин тарбиячысы, адамзатты алдыга жылдырган улуу окутуучу болгон. Анын окуусу бүткүл араб маданиятынын негизин түзгөн. Ошол эле учурда исламды бек туткан адамдар элдик педагогикага барчу жолду Курансыз таба албайт. Светтик мектеп жана үй-бүлөлүк педагогика дин сыяктуу тарбиялоонун абдан кубаттуу факторунан жүзүн буруп, аябай көп нерсени жоготуп алды» [168, 151-б.]. Ошол сыңары советтик учурда билим берүү жана педагогика мусулман динин туткан элдерди атеист кылабыз деп, атеисттик тарбиялоонун өркүндөтүп, мектепке дин сабактарын киргизбей, каалоочулардын медреседен окуу мүмкүнчүлүгүн чектеп, окутуунун мазмунуна дин менен элдик педагогиканы айкалыштыра албай бир топ ыймандык-адептик баалуулуктарды жоготуп алдык.

Жаңы окуу жайларынын педагогикалык-методикалык өзгөчөлүктөрү. Жаңы тартип менен окуткан жаңы мектеп-медреселери мурдагы мектеп-медреселерге караганда бир топ айырмачылыктарын көрсөткөн, алар биринчи кезекте төмөнкүлөр менен байланышат:

1. «Усулу кадим» мектебдеринде мурда колдонулуп келген тамгалык-муундук усулдун ордуна жаңы «усулу жадид» билим берүү мекемелеринде тыбыштык-добуштук усул колдонулган, б.а., тамга (көрүүгө) гана негизделбестен, тыбышка (угууга) өзгөчө маани берилген, бул араб тилиндеги тыбыштарды жана сөздөрдү туура айтууга жатыктырган.

2. Окуган текстти түшүндүрүү методуна артыкчылык берилген, б.а., мурдагы куру жаттап алуу ыкмасынан качып, эми окуганын түшүнүүгө жана түшүнгөнүн айтып берүүгө өзгөчө маани берилген, бул болсо өз кезегинде балдардын логикалык ой жүгүртүүсүн калыптоого, сөз байлыктарын өстүрүүгө чоң көмөк көрсөткөн.

3. Үйрөнүүчүлөрдүн оозеки кеби менен жазуу кеби бири-бирин толуктап барышына ыңгайлуу шарт түзүлгөн.

4. Мурдагы мектеб-медреселерде тизелеп отурушуп, тактачага, тери бетине, койдун же уйдун далы сөөктөрүнө жазышкан болсо, эми доска жана бор сыяктуулар пайдаланылды.

5. Окутуу каражаттары (мисалы, китеп, дептер, географиялык карталар, глобус ж.б.) колдонула баштаган.

6. Окуу процессинин уюштурулушун жалпы педагогикалык илим иштеп чыккан илимий дидактикага негиздешкен.

7. Жаңы усулдагы мектеб жана медреселерге европалык билим жана тарбия алган, татар, крым татары, башкорт жана Казан, Уфа шаарынан барып окуп келишкен кыргыз, өзбек, казак, тажик жаштары аралашып, сабак өтө баштаган.

8. Окуучулардын илимий-билимдерин, дүйнө таанымын кеңейтүү максатында математика, география, тарых, биология, дене тарбия сыяктуу сабактар окутулган.

9. Улуттук маданиятты, оозеки жана жазма адабиятты окутууга көңүл бурулган.

10. Балдарга эне тилинде билим берүү артыкчылык багыт катары эсептелген.

11. Биринчи жолу сабакка келгендер араб тилинен мурда эне тилиндеги «Алиппе» китебин окуй баштаган.

12. Окутуунун класстык-сабак системасы киргизилип, белгилүү убакыт жана орун (класс) тартиби иштелип чыккан.

13. Кыз-келиндерди окутууга да маани берилген.

14. Падышалык Орусиянын колониялык саясатына каршы болуп, элдердин жана улуттардын эркиндигин жогору койгон идеяны алдыга сүрөгөн. Ошондуктан орусиялык падышалык бийлик бул билим берүү жайларынын иштеп турушун каалаган эмес.

15. Эски диний мектеб-медреселердин окутуу методдорун реформалап жибергендиктен мусулман окуу жайларынын диний фанаттары да жаңид билим берүү мекемелеринин ачылышына жана иштеп турушуна каршы болгон учурлар кездешкен.

16. Окуу жүгү көбүнчө мындай болгон: бир жумада – 25 саат, анын 20 сааты дин багытындагы сабактар, 5 сааты, б.а., 20 пайызы светтик илим-билимдер.

Азыркы Кыргызстандын аймагындагы 1909-жылы Чоң-Кеминде ачылган Шабдан Жантай уулунун «Шабдан медресеси», 1912-жылы Ак-Талаанын Куртка деген жеринде ачылган Калпа ажынын, Кочкор жериндеги манаптар Ыбыке уулу Канат менен Өтөмбай Төрөгелдин ачкан медреселер, Тондун Туура-Суу деген жеринде Мали уулу Сагаалынын, 1911-жылы Жумгалдагы Байзак менен Курман манап ачкан «Курмандын мектеби», Чүйдүн Сайлык айылдындагы Дүр Сооронбай уулу ачкан мектеб дал ушул усулу-жаңид системасында билим берген.

Мына ошондой жаңы усулдагы билим берүүчү окуу жайлары Фергана өрөөнүндө да активдүү иш жүргүзө баштайт. Мисалы, «Ош шаарында Балтыходжа Султанов жана Фазылбек Касымбеков тарабынан мектеб ачылып, 60тан ашуун бала, Кара-Суудагы мектебда 20дай бала окуган. Куршабда (Өзгөн) Эраалы миңбашы Ташкенттен Гулам Зафари деген мугалим алдырып, мектеб ачса, Өзгөндүн өзүндө 1907-жылы Факриддин, Рахим молдолордун

демилгеси менен ачылган. Жалал-Абадда Мырзакул болуш жадин мектебдери үчүн атайын имарат салдырып, Бухарадан мугалимдерди алдырып, окууга шыктуу балдар үчүн билим алууга ыңгайлуу шарттарды түзгөн» [278, 219-б.].

Жадинизм динди мамлекеттен бөлүп кароо үчүн атайын секуляризациялык максатта түзүлсө да, башкы орунга ислам динин таратууну, башка диндердин басып киришине каршы турууну туу кылган. Фергана өрөөнүндө эң биринчи жадин окуу жайлары 1898-жылы Кокон шаарында ачылып, 1911-жылы Түркстан республикасы боюнча алардын саны 63гө жетип, 4106 бала окуган, мугалимдеринин көпчүлүгү татарлар болгон [1, 225-б.].

Жадин медреселеринен кийин казактан атактуу уулдары болгон А. Кунанбаев, С. Торайгыров, М. Жумабаев, Б. Майлин, кыргыздардан И. Арабаев, О. Сыдыков, Молдо Кылыч, Тоголок Молдо, Абдыкалык Чоробаев, Токтораалы Талканбаев, Ысак Шайбеков, Базаркул Данияров ж.б. улут каймактары бүтүрүп чыккан.

XX кылымдын башында Уфа, Казань шаарларынан жогорку диний медреселерди бүтүрүп келген кыргыз жаштары кыргыздардын өздөрү ачкан жаңы тартип мектептеринин мугалимдери болуп калган [19, 39-б.]. Алар ошол шаарлардан үйрөнгөнү боюнча татар тилиндеги Каюм Насири, Таиб Яхин деген авторлордун окуу китептерин колдонуп, дал ошол китептерден А.С. Пушкиндин ырлары жана жомоктору, И.А. Крыловдун тамсилдери, Л.Н. Тостойдун аңгемелери, М.Е. Салтыков-Щедриндин сатиралык чыгармалары менен таанышып, татар тилин жана адабиятын Ала-Тоого алып келип, бул тилди кыргыздар көпүрө катары пайдаланган [299, 53-б.].

Петр Кокайсл, Амирбек Усманов тарыхый документтерден, эскерүүлөрдөн турган китебинде Фергана өрөөнүндөгү эки адамдын тагдырын да жазат [262]. Алардын бири – Усман Ходжаев Стамбулда жашайт, Ош шаарындагы айтылуу соодагер Атакожоевдердин тукумунан. Бухарада туулуп, Бухарадан медресени бүтүрүп келип, 1910-жылы Стамбулда Бухарадан барган жаштардын башын кошуп «Окутуу жана тарбиялоо үйүн» ачкан. Кийин кайра Бухарага барып, Гасперинскийдин мектебине окшогон жадин медресесин негиздеген.

Экинчи тагдыр Баткен областынын Кадамжай районуна караштуу Марказ айылында жашаган Кимсан апа Молдо Шады кызынын тагдыры. Анын атасы гана эмес жолдошу Сатар ажы уулу Молдо Абдраим (1905-1996-жж.) да диний илим алган киши болгон, 12 жыл азыр эми Өзбекстандын Фергана областына карап калган, бирок биздин Кыргызстан менен чектешкен Вуадил деген жерде медреседе окуган. Советтик мамлекет анын сары изине түшүп, үч жыл качып жүрүп, ага да болбой Владивостокко кулак катары сүргүнгө айдап, ит көрбөгөн күндөрдү көрөт. Келип да тынч жүрө албай Тажикстандын Сарыкол аймагына – тоо арасына качып кетет. Атасы Сатар ажы да Өзгөн тарапта качып жүрөт. Булардын айыбы медреселерде окугандыгы, ажыга баргандыгы, диний ислам илимин тараткандыгы.

Демек, ислам медреселерин, анын ичинде жадид мектеб-медреселеринде окуган адамдар Падышалык Орусиянын убагынан тартып эле, кийин советтик учурда да куугунтукка алынган.

Жаңы усулдагы билим берүү мекемелерине адистерди даярдоо проблемасы. Жадид кыймылы боюнча эмгектерде бул кыймылдын кеңири фронт боюнча тез темп менен кулач жайганы, эң негизгиси элге таасирин адабият, басма сөз жана агартуу иштери менен көрсөткөндүгү белгиленет [408; 102; 6; 278; 539; 513; 527]. Анын негиздөөчүлөрү И. Гаспринский, Ш. Маржани, А. Ибрагимов, М. Абдурашидханов, М. Бехбуди, А. Фитрат ж.б. агартуучулар, жазуучулар, окумуштуулар Фергана өрөөнүнө мугалимдерди Казань, Уфа, Оренбург, Стамбул, Багдад шаарларынын даярдап жөнөткөн, өзгөчө Уфадагы «Галия», Оренбургдагы «Хусеиния», Казандагы «Мухаммедия» медреселеринен адистер келишип, жергиликтүү агартуучу кадрларга өз идеяларына тараткан.

1917-жылга чейин Орусияда 20 миллиондон ашык мусулмандар жашаган, ири диний аалымдар жана байлар ислам окуу жайларын көп ача баштаган, мисалы, Казандагы «Мухаммадия» медресеси Г.М. Галиев-Барудиники, Уфадагы «Госмания» Х.Г. Усманов, «Хусания» М.-С.М. аль-Хасани, «Галия» З.Дж. Камали деген кишилердин ээлигинде жана кыржылоосунда болгон. Ошол

эле кезде жалпы Орусия падышачылыгында 26000 мечит болуп, ал жердеги мектеб-медреселерде исламий билим берилген [243, 48-б.].

Булардын айрымдарын азыркы күндүн аспектисинен карап көрөлү.

1891-жылы соода-сатык менен алектенип жүргөн Ахмед, Ганы, Махмут деген үч бир тууган Хусеиновдор Оренбург шаарына мечит жана медресе салышкан. Ал жерге прогрессивдүү, светтик билим бере турган мугалимдерди чакырган да, динден тышкары татар, орус, араб тилдерин, тарых, география, физика, химия, укук, таза жазуу, сүрөт сабактарын, эң негизгиси педагогиканы киргизген, мугалимдери сабак өтүүдө чет өлкөлөрдөн чыккан китептерди пайдаланган [548]. Ал жерде мезгилдүү басма сөз үзгүлтүксүз келип турган, орус, араб, фарсий, татар тилиндеги көркөм жана педагогикалык, илимий китептерди топтогон китепканасы болгон. Дал ошол медресенин шакирттери казак тилинин грамматикасын, алгачкы окуулуктарын түзүүгө катышкан [453, 38-б.].

Ал эми Өфө (Уфа) шаарындагы «Галия» медресеси тууралуу А. Осмонкуловдун жазганына караганда бул окуу жайы жөнүндө 1981-жылы басылган «Уфа тарыхында» (191-б.) мындай маалыматтар берилген: «Усмания», «Галия», «Хакимия» жана «Хусанияда» 580 шакирт окуган. Алардын ичинде 1906-жылы ачылган «Галия» медресесинин даңкы өзгөчө чоң болуп, жогорку мусулман окуу жайы катарында («Медресе-и-Олийе» же «Гали» – арабча «жогорку») татар, башкыр жана Россиядагы башка мусулман элдеринин агартуу тармагында орошон чоң ролду аткарган. Анда ислам динине байланыштуу сабактар менен катар алгебра, геометрия, физика, химия, тарых, география, табият таануу, орус тили, татар тили жана адабияты, педагогика ж.б. предметтерди окутуу жагы жакшы жолго коюлган. Медресенин физика, химия кабинеттери жакшы жабдылып, китепканасы бай болгондуктан, анын шакирттери илимий-методикалык китептер менен катар татар, орус, араб, түрк тилдеринде чыккан газета-журналдарды кеңири пайдаланган.

Адегенде ар кимдин ашарлашып алып келген акча, мал-мүлк, курулуш материалдарынан курулган бул окуу жайында жогоруда А.Осмонкулов

белгилеген предметтерден тышкары дене тарбиясы, психология, музыка, араб тили (морфология, синтаксис, грамматика, риторика, адабият), жалпы тарых, татар жана түрк тарыхы, математиканын бөлүмдөрү (планиметрия, стереометрия, тригонометрия), физиология, ислам дини боюнча тафсир, хадис, хадистерди окутуу методдору, Мухаммед пайгамбардын биографиясы, фикх, фараид окутулуп, балдары өтө тың жүрчү экен, кийин алардын ичинен революционерлер да, а түгүл атеисттер да чыгыптыр.

Педагогиканы үч жыл үзгүлтүксүз үйрөткөн: биринчи жылы – жалпы педагогика, тарбиялоонун теориясы жана психология тууралуу түшүнүктөр; экинчи жана үчүнчү жылы – дидактика жана куран окуу класстарында баштооч билим берүүнүн методикасы.

«Галия» башка медреселерден окуу процессинин алда канча өркүндөтүлгөндүгү менен гана эмес, шакирттер арасында эркин ойдун, талаш-тартыштардын көп болуп, ар кандай талкуулар, адабий кечелер системалуу түрдө өткөрүлүп, кол жазма түрүндөгү журнал чыгарылып тургандагы менен да айрымаланган. 1906-1916-жылдары 950 киши медреседен билим алып, алардын басымдуу көпчүлүгү мугалим, улут маданияты менен илимдин белгилүү өкүлдөрүнөн болушкан» дейт да [359], андан ары ошол жылдарды бул окуу жайында казактардан Б. Майлин, Ж. Тилепбергенов, Н. Манаев окуганын билдирет. Дагы бир инсан – кийин кыргыз фольклорун жыйноочу Каюм Мифтаков да 1911-жылы «Уфанын жогорку медресеси – «Галияга» кирет. Аны белгилүү башкыр акыны Ш. Бабич, Эл комиссарлар советинин төрагасы Х. Халиковдор менен бирге бүтөт» [220].

Ошол «Галияда» окуган кезде казак жаштары 1915-жылдан «Садак» деген ат менен кол жазма журналын чыгарат, анын редактору адегенде Б. Майлин, андан кийин Ж.Тилепбергенов болгон.

Уфа шаарындагы дагы бир окуу жайы «Усмания» («Гусмания») медресеси. 1887-жылы ачылган, 6 мударис иштеген. Башкыр, араб, орус тилдери окутулган, алардын бүтүрүүчүлөрүнүн бири Кашшаф Жданов башкыр алиппесин жазган.

Мына ошол окуу жайларынын бүтүрүүчүлөрү Түркстандын алыскы чөлкөмдөрүнө чейин келип иштеп кеткен. Казандан чыккан «Каяш» гезитине (1914-жыл, 23-август) жазуучу, мугалим С. Габделмановдун «Тянь-Шань тоосуна кыска бир саякат» деген макаласы басылат, анда автор Кочкордогу Канат ажынын Исках аттуу уулу Уфадагы «Медресе и Галияны» бүтүп келгенин, Канат ажы өз каражаты менен бир медресе салдырганын, анда «Галияны» бүткөн үч мугалим сабак берерин жазат» [172]. Ошол кезде Молдо Кылыч акындын чоң аталары Темир тукумунан анын Абыр деген уулунун баласы Нарынкул Уфадан медресе «Галияны» 1914-жылы 15-апрелде бүтүп келген, Ыбыке деген уулунан тарагандардан Канат дегени ажыга барган, атактуу киши эле, анын уулу Ыскак да 1914-жылы 21-апрелде медресе «Галияны» бүтүрүп келген [458, 36-б.]. Дал ошол Молдо Кылычтын «Кыссаи зилзала» аттуу китебин Уфада медреседе окуган И. Арабаев баш болгон шакирттери чыгарып берген.

Канат Ыбыке уулу болуш болуп жүрүп, 1904-жылы ажылык сапарга аттанып, ал жактан келип, Кочкор өрөөнүндөгү Талаа-Булак деген жерге медресе салдырып, илим-билимдүү мударистерди ар тараптан чакырып, балдарга мыкты тарбия, билим тартуулаган. Канат өз балдарына да мыкты тарбия берип, Ыскак деген уулу Уфадагы жогорку окуу жайы «Медресе-и Галияны» 1914-жылы 21-апрелде бүтүрүп келген.

Мына ушундай устаттардын келиши менен медреселердин окутуу мазмуна жана методдору жаңыланды. Бул тууралуу О. Сыдыков мындай пикирин айткан: «Наху» (синтаксис), «Сарф» (морфология) илимдери окутула баштады. Кыраат андан бетер артты. Кыргыз баласынан «Каарылар» (Куранды жатка айткандар) чыга баштады. Тарых, Жуграфия, Эсеп илими, «Усул жадид» ушул заттан башталды. Балдарыбызга азыраак жан кирди. Дамбылданын амир магруфу боюнча бул күндөрү балдарыбыз чоң шаарларга катышып, «Тарых» жаза тургандар чыкты. Уфа шаарына барып, «Медресе Алияны» бүтүрүп келүүчүлөр да чыкты. Жана да чоң шаарлардан возифа (айлык) төлөп, мугалимдер чакыра тургандар да чыкты» [458, 38-б.].

«Галия» медресесинин ээси Зия Камали болуп, ал европалык маданият менен тарбия алган киши эле, диний фанатизмге каршы турган, жаштар арасында демократияны колдогон, шакирттери ар кандай темада диспут, түрдүү ийримдерди уюштурган, интерноционализмге тарбиялоо күчтүү болгон. «Галиядан» кыргыз тарыхында орду бар И. Арабаев, Мамбеталы, Токтоналы Чынгышев, Исхак Канатов, Осмонаалы Сыдыков, К. Шабданов, Нарынкул Абиров ж.б. интеллигенттер окуган. Жазуучу Сайфи Кудаш аталган окуу жайын бүтүргөндөрдүн ичинен «өзүм жакшы билген жүз кишинин тизмесинде 20 киши профессионал жазуучу, 28 киши журналист, 8 киши илимий атагы бар окумуштуу, 8 киши маданий-агартуу, ички иштер, азык-түлүк жана жер-суу эл комиссариатында, алтоо агроном, зоотехник, төртөө дарыгер, төртөө дипломат, үчөө артист, үчөө юрист, үчөө инженер, бирөө композитор, калгандары мектептерде, атайын окуу жайларда окутуучу болуп иштешет», - деп жазыптыр [361, 18-б.].

Ошол эле С. Кудаш «Галия» медресесинде 1906-1916-жылда, он жыл ичинде Орто Азиядан 242 бала окуганын белгилесе [280, 103-б.], Г. Музипов татар уулу Г. Рафик менен кыргыз жигити Маматалиев (же Мамыталиев болушу мүмкүн экен) бирге окуганын эскерет [315].

Мунун өзү, албетте, жалпы эл үчүн, өзгөчө билим алууга кызыккан жаштар үчүн прогрессивдүү көрүнүш болгон.

XIX кылымдын экинчи жарымында Түркстандагы жалпы абалды, коомдук- саясий, маданий, агартуучулук жагдайды көрүп туруп, ушул чөлкөмдүн алдыңкы интеллигенттери болгон Ахмад Дониш (1827-1897-жж.), Саттархан Абдулгафаров (1843-1902-жж.), Фуркат (1858-1909-жж.), Бердах (1827-1900-жж.) ж.б. прогрессивдүү инсандар бул жердеги элдер «өз казанында өздөрү эле быкший» бербей, башка маданияттар, коомдук түзүлүштөр менен алака кылышы керек, алардын оң жактарын үйрөнүү зарыл, адам билим жана эмгек менен өзүн өзү өстүрүшү керек, аны үчүн караңгылыктын көшөгөсүн ачып таштоо кажет, башка мамлекеттер илим, техника, билим берүү жагынан алдыга кетип жатат, а биз баягы эле ордубузду турабыз» – деп айтып, жазып,

коомдук пикирлерди түзүшкөн. Ошол ойлор окутууда «усул-и-джадид» («жаңы метод») формасын ойлоп табууга түрткү берди. Бул жадид кыймылы билим берүү тармагында эле болгон жок, адабият жана көркөм өнөр, тил жана укук, журналистика жана саясат ж.б. тармактар жаңы методиканы кабыл ала баштады. Алар, мисалы, мурдагы диний билим берүүчү мектеб-медресе системасын 1917-жылдан кийинки большевиктерчесинен түп тамырынан талкалап салган жок. Окутуунун жана тарбиялоонун методдорун, мазмундарын жана принциптерин гана прогрессивдештирди, тармакка кайра куруу жаратты. Коомду өзгөртүүнү билим берүүдөн баштоо керек деп эски социалдык жана саясий түзүмгө реформа сунушташты. Бул идеялар улуттук баалуулуктар менен жалпы адамзаттык гуманисттик идеялардын ширөөсүнөн чыкты: бул орунда диний философия, орто кылымдагы Борбор Азия ойчулдарынын илимдери, поэзиясы, элдик педагогика биринчи катарда турду. Ал агартуудан саясий чоң күчкө чейинки жолду басып өттү.

Натыйжа эмне болду?

– биринчи кезекте билим берүү тармагындагы ислам дининин таасири алсыздашып, исламдык тар билим берүүдөн жалпы илимдерден билим берүүгө өтүү процесси жүрдү;

– экинчиден, жалпы билим берүү мекемелерине бирдиктүү окуу пландары жана программалары киргизилип, ал мекемелерди текшерип туруу, методикалык жактан жардам берүү, окуу китептери менен камсыздоо иши бир кыйла жолго коюлду;

– үчүнчүдөн, табият таануу, арифметика, география, тарых сыяктуу сабактар окутулуп, окутуунун мазмуну турмушка жакындашты, бүтүрүүчүлөрдүн компетенттүүлүгү жогорулады;

– төртүнчүдөн, мугалимдерди жана билим берүү жетекчилерин адистик жактан тандоо өркүндөп, билим берүүнүн сапаты жогорулады.

Бирок муну менен эле Фергана өрөөнүндө сабаттуулук маселелери чечилген жок, ал жадид окуу жайлары да колунда жок кишилердин балдарынын баарын эле кабыл ала бербеди.

Түркстанда жаңы усулдагы жадид мектебдери 1886-жылы Наманган аймагында Исхакхан Ибрат, 1889-жылы Кокондо Салахиддин Мажидий, 1890-жылы Ташкенде Мунаввар-кары Абдурашидханов, 1899-жылы Анжиянда Шамсиддин дамбылда, 1900-жылы Бухарада Молдо Жираваб, 1901-жылы Ферганада Абдукодир Шакури тарабынан ачыла баштап, 1903-жылда жалпы Түркстан боюнча 102 башталгыч мектеб, 2 медресе жадидчилик методу менен иш алып бара баштаган.

1908-жылы Түркстан боюнча 30 жадид мектеби болуп, аларда 1300 бала окуса, 1911-жылы алардын саны 63гө жетип, 4106 бала окуган. Ушундай жадид билим берүү мекемеси Анжиянда биринчи жолу 1897-жылы Султан Муратбайдын пахта тазалоо заводунда иш баштаган, эки жылдан кийин мындай жаңы усул мектебин Шамсиддин деген дамбылда ачкан. Андай окуу жайларынын саны 1908-жылга келип Анжиян уездинде 8ге жетип, жалпы 365 бала билим алган. Жаңы усул мектеб-медреселерине каршы кыймылдар да жүргөн. Мисалы, 1910-жылы Анжияндагы З. Казыев мектебине эски усул менен иш жүргүзгөндөр келип, карталарын, окуу китептерин жана колдонмолорун жок кылып кеткен. Ошол эле кезде айрым бир адамдар, мисалы, анжияндык демокарт акын Закиржан Фуркат эски усулдагы да, жаңы усулдагы да, орус-тузем мектебинде да окуп чыккан. Мына ошолордон ал пайда гана көрүп, билимин ар тараптуу жогорулаткан.

Мунаввар-кары Абдурашидханов (1878-1931-жж.). Ташкент шаарынын борбордук бөлүгүндө мударис Абдурашидхон ата менен атинча Хосиятхон апанын үйүндө төрөлгөн. Жети жашында атасынан ажыраган баланы энеси, андан соң Осмон молдо окутат. Шаардагы Юнусхан медресесине кирет. Кийин, 1898-жылы Борбор Азиядагы дин борбору болгон Бухарага окуу үчүн барат, бирок каражат жагынан каржалып, кайра туулган шаарына келип, Дархан мечитине имам болуп иштей баштайт. Ошол кезде жадид кыймылдары башталап, биринчилерден болуп алардын идеясын колдоп чыккан. Ташкентте жадид улуттук-агартуу кыймылын негиздеп, алардын «Түркстан Шура-и-Ислам» уюмун жетектеген. 1918-жылы большевиктер бийликке келгенде

антисоветтик «Түрк учоги» уюмун негиздейт. Түрк тилдеринен тышкары орус, араб, фарсий тилдерин жакшы билген. Мунаввар-кары тууралуу соңку эмгектерде [59; 60; 507; 506] анын падышалык Орусиянын оторчул саясатын да, совет бийлигин да кабыл албаганы, ошон үчүн сталиндик репрессиянын айынан 1931-жылы 23-майда Москва шаарында атууга өкүм кылынганы белгиленип келет.

XX кылымдын башталышында Фергана өрөөнүндөгү жаңы билим берүү мекемелери анын жаңы методикалык табылгаларын колдонушкан. Ал киши жазган «Адиби аввал» (окуу үчүн алгачкы китеп), «Адиби соний» (Арифметика), «Ер юзи» (география) ж.б. окуу китептерин окушкан жана 1906-жылдан тартып анын «Хуршид» (Шоола) деген журналы таратылган. Ал жаңы билим берүү мекемелеринде жалпы Түркстандагы ушундай окуу жайлары үчүн окуу китептери, методикалык колдонмолор даярдалган. Алар үч баскычтан турган: биринчи баскыч 4 жылдык башталгыч мектеб, экинчи баскыч 7 жылдык жаңы медреселери, үчүнчү баскыч – ислам жаңы университети.

Мунаввар-кары жазган эмгектер азыр өз окурмандарын тапты деп айтууга болот [11, 317-б.]

Махмудходжа Бехбуди (1875-1919-жж.) – Самарканга жакын Бахшитепа деген кыштакта диний кызматкерлердин үй-бүлөсүндө туулган. Атасы Бехбу кожо Салик кожо уулу түркстандык атактуу шейх, сопу акыны Кулкожо Акмат Йассавинин авладинен болгондугу айтылат. Ошол кездеги Самаркан, Бухара шаарындагы медреселерден абдан терең билим алган Махмуд кожо Самарканда имам-хатиб, казы, муфтий деген мартабалуу диний кызматтарды аркалаган. 1899-1900-жылдары ажы сапарына барып, Мекке-Мединеде жана жолдогу Мисир, Ыстамбул шаарларында бир нече убакыт жашап, ал жактан көп нерселерди үйрөнүп, көзү канып келет. Келип өз шаарында басмакана ачат. «Ойна» («Күзгү») деген газета чыгара баштайт, 1903-1904-жылдары Москва жана Петербург шаарларын, 1907-жылы Казанды, Уфаны, Нижний Новгородду кыдырат.

Ал абдан билимдүү жана чечен болгон, 1905-жылы жалпы орусиялык

мусулмандардын («Иттифак») партиясынын жайынына катышса, 1907-жылы Нижний Новгороддо өткөн Орусия мусулмандарынын маданиятына арналган жыйынга түркстандык делегацияны жетектеп барып, мазмундуу сөз сүйлөгөн.

Орусиянын Мамлекеттик думасынын мусулмандар фракциясы менен кызматташып турган.

Анын эки жүздөн ашык эмгектери жазылган, тажик жана өзбек тилдерин бирдей билген, «Мунтахаби жугрофияи умумий» – «Кискача умумий жугрофия» («Кыскача жалпы география») (1903), «Китоб-ул-атфол» – «Болалар учун китоб» («Балдар үчүн китеп») (1904), «Болалар мактублари» («Балдар каттары»), «Мухтасари тарихи ислом» («Кыскача ислам тарыхы») ж.б. китептери Фергана өрөөнүндөгү жадид медреселерине таралган.

1911-жылы «Падаркуш» («Атасын өлтүргөн») деген драмасы жазылып, ал чыгарма өзбек драматургиясынын башаты катары бааланып келет. Бул чыгарма ошол кезден тартып эле көптөгөн жерлерде сахналаштырылган жана элдин аң-сезимин көтөрүүгө таасир эткен.

1913-жылдан өзбек жана тажик тилдеринде «Самарканд» аттуу газета чыгара баштаган.

Анын «Хак олинмас – олинур» – «Право берилбейт, алынат!» деген сөзү жадидчилердин девизи болгон жана алар ошол максатта улуттук идеологияны – театрды, журналистиканы, жазма адабиятты негиздешкен, аялдарды тең укукта карашкан, диний уюмдардын ишмердүүлүгүн прогрессивдештирүүнү талап кылышкан, эне тилинде окутууга жана жалпы илимдердин негиздерин үйрөтүүгө кызыгышкан [125, 150-б.].

Бехбуди 1919-жылы Карши шаарында жүргөн кезде Бухар эмирлигине баш ийген бир бек карматып, өлтүртүп коёт, анын себеби түшүнүксүз бойдон калган. Бехбуди тууралуу изилдөөлөр ишке ашып, анын ишмердүүлүгү тарых, маданият, билим берүү үчүн кайра такталды [24; 25; 37; 275; 424; 475] жана өзүнүн эмгектери да жарыяланды [108].

Абдурауф Фитрат (1885/1986-1938-жж.) – тарыхчы, котормочу, тилчи, жазуучу, профессор. Бухара шаарында туулган. Атасы Абдурахим жана апасы

Мустафо-биби (Бибиджон) экөө тең билимдүү адамдар болгон. Адегенде мектебе, андан соң Бухарадагы айтылуу Мир Араб медресесинде билим алган. 1902-жылы ажы зыяратына кетип, Арабияга, Түркияга, Персияга, Ооганстанга, Индияга, Кавказга барып, эл-жер көрөт. Андан туулган шаарына кайра келип, 1906-жылдан эки жылдай Орусиянын Казань, Нижний Новгород, Ярославль, Москва, Петроград шаарларын кыдырат. 1909-1913-жылдарда Түркиянын Ыстамбул университетинде окуйт. Ошол учурда «Жаш түрктөр» уюму менен байланышат, жердеш студенттердин башын кошуп «Бухара билим коомун» («Бухоро таълими (умумий) маориф») уюштурат. Ал жылдарда фарсий тилинде жазылган «Мунозара» деген китеби Ташкенден орус (1911-ж.) жана өзбек (1913-ж.) тилдерине которулуп жарыяланат.

1913-1914-жылы Бухарада жадид кыймылына жетекчилик кылат. 1912-жылы Ыстамбулда «Сайяхи хинди» («Баянати сайяхи хинди» – «Индия сапарынын баяндары») аттуу романы жарыяланат, 1915-жылы Петроградда «Рахбар-и-Наджот» («Боштондуктун жол көрсөткүчү») аттуу философиялык эмгеги басылган. Ушул китептеринде жадидчилик идеялары көтөрүлөт.

1917-1918-жылдарда Самарканда «Хуррият» газетасына редактор, андан соң Ташкентте Ооганстан эмирлигинин өкүлчүлүгүндө котормочу болуп иштейт. Коомдук-адабий «Чигатой гурунги» коомун уюштурат жана жетектейт, жадидчилердин урааны болгон «Баш мээде эч бир өзгөрүү болбосо, анда башка өзгөрүүлөрдү күтүү мүмкүн эмес» деген чакырык менен «Тонг» («Таң») журналын чыгарат.

Совет бийлигинин жылдарында коммунисттик партиянын катарына кирип, ар кандай чоң, анын ичинде министрлик кызматтарды аркалайт, бирок «кызмат абалынан кыянаттык менен пайдаланган» деген жарлык менен иштен алынат. Андан соң Москвада Чыгыш тилдер институтунда профессор катары окутуучулук жана илимий иштер менен алектенет.

Фитраттын «Темирдин мүрзөсү», «Огузхан» деген драмалары, «Тилимиз», «Узбек тили сарф китоби», «Узбек тили нахв китоби», «Шеър ва шоирлик», «Адабиёт коидалари» «Аруз хакида» деген теориялык-агартуучулук эмгектери

өз кезегинин эң эле пайдалуу иштерин аткарган. «Девону луготит турк», «Мукаддимат ул-адаб», «Кутадгу билиг», «Хибат ул-хакоик» деген мурастар боюнча ойлорун жазган, Ахмед Йассави, Алишер Навои, Бабур, Мухаммед Салих, Машраб, Умар хан, Турды, Фирдоуси, Омар Хайям, Бедил ж.б. чыгармачылык инсандардын өмүрүн жана чыгармачылыгын изилдеп, жаңыдан чыгып жаткан илимий коомчулукка ачып берген. «Мухтасар ислом тарихи» китеби ислам дининин тарыхын изилдеген эмгек болгон.

Ал орто кылымдагы энциклопедист-аалымдардын салтын уланткан. Анын билим берүүгө эң чоң таасири – ислам менен заманбап жана салттуу илимдерди айкалыштыруунун классификациясын түзгөндүгүндө. Динди философия менен байланыштырат, анын гуманизм жана толеранттуулук тууралуу идеяларын колдойт. 1924-жылы Өзбекстанда биринчи болуп, профессор наамын алган.

Пантүрк идеяларын жайылтуучу улутчул деп 1937-жылы камакка алынып, 1938-жылы 28-мартта «сталиндик кара тизмеге» киргизилип, СССРдин Жогорку сотунун Аскер коллегиясы 1938-жылы 5-октябрда атууга өкүм чыгарып, ошол эле күнү Ташкентте өкүм аткарылган.

Т.Чоротегин Фитраттын чыгармаларында Куранды курулай жаттатуу менен чектелген жана ар кыл заманбап билим тармактарын үйрөнүүнү жактырбаган түркөй молдолордун жадитчи агартуучуларга каршы терс мамилеси аёосуз сынга алынганын, бул жагынан кыргыздын Осмонаалы Сыдык уулу, Эшенаалы Арабай уулу сыяктуу агартуучулары Фитрат сыяктуу өзбек агартуучулары менен пикирдеш жана үзөңгүлөш болгонун айтып келип, андан ары мындай дейт: «1919-жылы май (бугу) айында Фитрат телегейдеги (космостогу) Көк жылдызга (Марска) карап, мындайча ыр саптарын жазган:

«Көзөл (кооз) жылдыз, Жерибиздин эң кадырлуу тууганы,

Неге бизден качып, шунча узак жакка түшкөнсүң?

Тууганыңа неге бир да сөз сүйлөбөй турасың?

Сүйлө, жылдыз, алың кандай? Не деп таптың дүйнөнү?

Биздин Жерде орун алган тополоңдор, кордуктар,

Сүйлө, жылдыз, сенин жарык кучагыңда болорбу?»

Бул саптар, албетте, жүрөгү либерал болгон жана инсандардын эркиндигин самаган калемгердин дүрбөлөндүү өткөөл доордогу санааркоо сезимин кылдат чагылдырганын туябыз» [516].

Өзбек окумуштуулары анын өмүр баянын, чыгармачылыгын, анын ичинде жаид кыймылындагы ордун эгемендүүлүк жылдарынан баштап эле ар тараптуу изилдешти [149; 173; 213; 244; 524]. Анын адабий, илимий эмгектери да элге тартууланды [490; 491; 492].

Ишеналы (Эшеналы) Арабаев (1882-1933-жж.) – Пишпек уездинин Курман-Кожо болуштугунун Сүлүк деген жеринде туулган. Атасы бир жашында каза болуп, үч кыз, эки уул жетим калып, ар жерде малай болуп жүрүп, 12 жашка келгенде бир кыргыз молдонун кызматын да кылып, диний илимин да үйрөнө баштайт, анан беш жарым ай Каракол шаарында молдодо окуп жүрүп, ошол жерден Таир Заиров деген кишинин сунушу менен Оренбургга барат. Оренбургда жолу болбой Түркияга кетет.

Константинополдогу (Ыстамбул) диний мектебге 3-класска кабыл алынат. Ошол жерден ажылыкка кетет. 1909-жылы Оренбургга кайра келип «Хусания» медресесине кирет. Ал тууралуу 1912-жылы «Айкап» журналына «Оренбургдан Ташкентке чейин» деген макала жазган [72]. Оренбургда «Хусания» медресесинде бир жыл билим алып, Уфадагы «Галия» медресесине барып үч жылдай (1910-1912) окуп, 27 жашында жерине кайтат. Төрт жыл мугалимчилик кылып жүргөндө Үркүн чыгып, эл менен Кытай жерине качып барат. 1917-жылы кайра келип, Качкындарга жер берүү комиссиясында бир жылдай иштеп, кайра мугалимдик жумушун улантат. 1920-жылы Ташкентке келип, 1921-жылы Ташкенттен Жети-Сууга жиберилген экспедицияга мүчө болуп, андан соң саясий, мамлекеттик кызматтарга тартылат. 1921-жылы 6-февралда Алма-Ата шаарында партияга кабыл алынат [567].

1924-жылы Эл агартуу комиссарлыгынын коллегиясынын мүчөсү катары жазган жеке баракчасында (личный листок) 1907-жылы 9 ай Ыстамбулда (Константинополдо) окуганын, Бейрутта, Измирде болгонун, чет өлкөлөрдөн Медина, Мекке шаарларына, Үркүндө Кашкарга, Ак-Сууга барганын билдирген

[567].

Ал 1911-жылы бирге окуган досу Хафиз Сарсекеев менен «Алипфе йаки – төтө окуу» («Алиппе, же тез окууга үйрөтүү») деген китеп жазып чыгарышат [73]. Анда араб графикасы менен кыргыз-казак тилиндеги жазуу, окуу иштерин үйрөнүүчүлөргө жардам болгон. Бул эң алгачкы китеп талабалар тарабынан жазылып, аны жазган авторлордун бири И. Арабаев жыйындарда мударистер менен бирге отуруп, аларга жакын болуп жүрчү экен. Ошол кадыр-барк менен 1911-жылы Казань шаарынан Молдо Кылычтын «Кысса – и – Зилзала» деген китебин чыгарат [309].

1912-жылы И. Арабаев элдин сабатын көтөрүү идеясын улай «Жазуу өрнөктөрү» китебин тартуулайт [74]. Бул 35 беттен турган китептин алгачкы 18 бетинде тамгалардын жазылышы көрсөтүлсө, калган беттеринде тамгалардын каллиграфиялык үлгүлөрү берилет. Казактар үчүн жазылып жаткан бул «өрнөктөргө» казак тилиндеги эмес, кыргыз тилиндеги алышып, ашырып, камыш калем, акча, бакча, кайыш, аш, жемиш, «баш бергенге аш бер», мал, баш, казан астырма, чай бал менен тати, кыйгач, алгач, «ийилген башын кылыч кесмес» ж.б. сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын кирип кеткенинен улам ал кыргыздарга да ылайыкталган деп айтууга болот.

И. Арабаев «Галия» медресесинин толук курсун бүтпөй калгандыгы айтылат, 1913-жылы Ысык-Көлдүн тескейиндеги Тоңго барып мектеб ачат. Тогуз-Булак деген жердеги эки тегирменди жандай 20 боз үй тигип, окууну баштайт. Ал жерде бир жыл иштеген соң Сагалы манаптын чакыруусу менен Төрт-Күл деген жерге келип бала окутууга киришет.

Ал 1924-жылы «Кыргыз алиппесин» чыгарат, андан башка да агартуу тармагынын жетекчилик кызматтарында иштейт, окуу китептеринин автору болот [71].

XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн жаңы тартип окуулары ал кишинин китептерин, өзгөчө «Алипфе йаки – төтө окуу», «Жазуу өрнөктөрү» деген эмгектерин окуу китеби катары пайдаланган.

Абдулла Авлони (1878-1934-жж.) – акын-агартуучу, коомдук жана саясий

ишмер Ташкент шаарында туулуп, эски медреселерден билим алат. 1908-жылы өзү жаңы тартип менен окуткан мектеб ачат, балдарга эне тилинде өзүнүн «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим» деген китептери менен окуу жүргүзөт. 1913-жылы элдик театр негиздейт. 1914-жылы «Сабзавор» аттуу макалар жана ырлар жыйнагын чыгарат, 1917-жылдын жайында «Турон» аттуу газета чыгара баштайт. Ошол эле мезгилде анын «Адабиёт», «Туркий гулистон», «Мектеб гулистони» деген окуу китептери жана педагогикалык эмгектери жарыяланат. Анын бул китептери Фергана өрөөнүнүн жаштарын окутууга жана табиялоого чоң салым кошкон.

Хамза Хаким Заде Ниязи (1889-1929-жж.). Акын, жазуучу, актёр, композитор, агартуучу. Кокондо табыштын үй-бүлөсүндө туулган. Адегенде мектебде, соң медреседе окуп билим алып, он жашынан ыр жаза баштап, көптөгөн жыйнактарын чыгарат. 1911-1915-жылдарда өзү да бей-бечараларды окута баштайт. Ошол кезде 1-класстар үчүн «Енгил адабиёт», 2-класстар үчүн «Укиш китоби», «Кироат китоби» деген окуулуктарын жазат. 1919-жылы Ташкент балдар үйүндө башчы, 1925-жылдан Фергана билим берүү бөлүмүнүн башчысы, 1929-жылдан Шайымардан мектебинде мугалим жана директор болуп иштейт. Ал светтик билим берүүнү, мугалимдин макамын жогорулатууну, адабий билим берүүнү өркүндөтүүнү, балдардын көркөм окуусун үн кубултуу менен коштоону колдогон.

Жадид билим берүү уюмдарынын окуу куралдары жана окуу каражаттары. Жадид агартуучуларында басма сөздүн орду. Жадидизм идеяларын таратуунун бирден-бир жолу – басма сөз болгон, басма сөздү чыгаруучулар, таратуучулар жана окуй алуучулар жогору бааланган. Фергана өрөөнүнө Бахчисарайдан И. Гаспиринский чыгарган «Тарджиман» («Котормочу»), Казандан «Юлдуз» («Звезда»), «Анг» («Мысль») жана «Баянуль-хак» («Актыкты баянда»), Астрахандан «Идель» («Эдил» – Волга дарыясынын эски аты), Оренбургдан «Шуро» («Кеңеш») деген басылмалар келип турган [20:267].

Билим берүү ишинде газета-журналдар өзгөчө маанилүү экендигин

түшүнгөн жадидчилер газета-журналдарды негиздеп, басмаканаларды ачып, басма продукциялары менен өз идеяларын агартуучуларга таратып турган. Алардын ичинен айрым газеталар төмөнкүлөр болду: «Тараккий» (Исмоил Обидий, 1906-ж.), «Хуршид» (Мунаввар-кары, 1906-ж.), «Тужжор» (Саидкаримбой Саидазимбоев, 1907-ж.), «Садои Туркистон» (У. Асадуллахужаев, 1914-ж.), «Нажот» (Мунаввар-кары, 1917-ж.), «Шурои Ислом» (Абдулла Баттол, 1917-ж.) ж.б.

Журналдар: Ташкентте басылган: «Ал-ислох» (Абдурахмон Сайёх, 1915-1918-жж.), «Чаён» (1917-ж.), «Изхорул ҳақ» (Мулла Садриддинхўжа муфтий, 1918-ж.), «Ал изоҳ» (1917-1918-жж.); Ферганада басылгандар: «Садои Фаргона» (Обиджон Махмудов, 1914-ж.), «Фаргона нидоси» (1917-ж.), «Тирик сўз» (1914-ж.) ж.б.

Кокондон «Эл байроғи» (Б. Солиев, 1917-ж.), «Тирик сўз» (О. Махмудов, 1915-ж.) газеталары, «Кенгаш» (Хамза Хакимзода, 1917-ж.), «Юрт» (Ашурали Зохидий, 1917-ж.) журналдары басылып турган.

Мына ошолор эл арасына таратылган, мисалы, 1913-жылы Ош почта-телеграф канторасына 81795 нускада 78 аталыш менен газеталар келген [560].

Эгерде мурда бир аймак менен экинчи аймак байланышсыз же оозеки байланыштар менен бири-биринен тажрыйбаларын үйрөнүп турса, эми сабактарга керектүү маалыматтар, мугалимдердин тажрыйбалары, бул же тигил предметти окутуу усулдары газета-журналдар аркылуу агартуучуларга жетип турган. Ушул максатта жадидчилер басмаканаларды ачууга, басылмаларды чыгарууга, аларга калың эл арасына таратууга өзгөчө маани берген.

Жаңы тартип методдору менен билим берген мектеб-медереселердин окуу куралдары. Бул багытта алгачкы китептердин бири Саидрасул Саидазизовдун «Устози аввал» («Биринчи устаз») деген өзбек тилиндеги алиппе китеби. 1902-жылы Ташкенттик мугалим тарабынан жазылган бул окуу китеби өзбек гана эмес, кыргыз балдарынын арасында да өтө популярдуу болгон, 14 жолу кайра басылып чыккан. Китепте адегенде дидактиканын принцибине ылайык айтууга жеңил тамгалар берилип, анан улам татаалдары

сунуш кылынат. Тамгалардын жазылышы сүйлөмдүн башында келсе кандай болору, ортосунда келсе кандай болору көрсөтүлөт. Бул «Алиппе мезгили» деп аталат. Экинчи бөлүктө жөнөкөй ырлар, тамсилдер, макалдар, ылакаптар берилет, алардын айрымдары орус тилине да которулуп коюлган. Үчүнчү бөлүктө Курандан үзүндүлөр келтирилген, араб алфавитиндеги тексттин өзбекче транскрипциялары да катар сунушталат.

Өзбек тилинде окугандар үчүн Али Аскара ибн Байрамали автор болгон «Муаллими аль-Соний» («Экинчи мугалим», 2003), Мунаввар-кары Абдурашидхановдун «Адиби аввал», А.Авлонинин «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», А. Ибодинин «Тахсил ул-Алифбо», казак тилинде окугандарга Ы. Алтынсариндин «Мактубат» («Кат», Санкт-Петербург, 1889-ж.) деген китеби пайдаланылган, ошону менен катар З. Иргалиевдин «Казак алиппеси» (Уфа, 1910-ж.), К. Сыргалинанын «Алиппе» (Казань, 191-ж. 3) китеби, «Казак балаларына карагат китеби» (М. Дебердиев), «Казакша алиппе» (М. Нурбаев), «Казакша эң жаңы алиппе» (М. Молдобаев), «Үлгүлүү бала» (Кубаев) ж.б. китептер колдонулган.

Кыргыз жана казак балдары үчүн Э. Арабаев менен Х. Сарсекеев жазган «Алиппе йаки – төтө окуу» («Алиппе, же тез окууга үйрөтүү», 1911-ж.) деген китеп кеңири пайдаланылган.

Маалыматтарга караганда 1910-жылы мусулмандар үчүн Орусия империясынын 13 басмаканасында китептер, газета-журналдар басылып турган. Алардын ичинен бизге жакыныраагы Казань шаарында 5 типография, Оренбургда 3 типография, Уфада «Шарк» басмаканасы болгон. 1911-жылы «Восточная печать» аттуу электробасмадан О.Сыдыковдун портрети менен чагатай тилиндеги «Муктаси тарихи Киргизия», «Тарихи кыргыз Шадмания» деген эки китеби басылган.

1910-жылы Ташкентте «Суфи-Аллаяр» деген китеп басылган, аны мударистер кеңири пайдаланган, анда ислам динин поэтикалык формада пропагандалоо балдар үчүн кызыгууну туудурган. Ушул эле китепке Шамсетдин Махаммед Хафиздин ырлары да киргизилген.

Мунаваар-кары 1901-жылы Ташкенде «усули жаид» методикасы менен окуткан 1-класска өзү сабак берип, ошол тажрыйбасына таянып, 1-класска «Адиби аввал», 2-класска «Алиби соний», «Ер юзи» («География», 1908-ж.) деген окуулуктарды жазган. 3-4-класстар үчүн «Сабзор» деген хрестоматия түзүп, ага Ками, Хислат, Суфизаде, Хамза ж.б. акындардын ырларын, татар тилинен өзү которгон «Тажвилди», ислам кайдаларын үйрөткөн «Хавойжи диния» деген эмгектерди киргизет. Ал 2-5-класстар үчүн «Узбек тили сабоклиги» окуулугун чыгарган.

1-класстар үчүн «Адиби аввал» деген китеби бир нече жыл кайра-кайра басылган. Анда Саидрасул Азизинин «Устои Аввал» китеби өркүндөтүлгөн. «Адиби аввал» 4 бөлүктөн турат: биринчиси – араб тамгалары жеңилден оорго карай берилет, анан күнүмдүк тиричиликте колдонулуучу буюм-тайымдардын аттары, жазылыштары сунушталат, андан соң таалим-тарбия берер тексттер орун алган.

«Адиби соний» окуулугунда тил үйрөнүү шарият менен бирге алып барылат. 33 текст, анын ичинен элдик оозеки чыгармалар орун алган бул китеп 1911-жылы чыккан. Китеп үн чыгарып окуу этабына арналган деп айтылат. «Ер юзи» («География») окуулугу Өзбекстанда 1929-жылга чейин колдонулуп келген, абдан көп географиялык терминдер жана түшүнүктөр өзбекчелештирилген. «Хавойжи диния» (1908) китеби 3-4-класстарга арналып, анын 89 бети бүтүндөй ислам эрежелерин түшүндүрүүгө багышталган.

Окуу планы мындай болгон (1902-жылы Токмок шаарында ачылган «Экбалия» медресесинин мисалында):

1. «Мугалиму Шарша» (Шарият мугалими).
2. «Тарихи ислам» (Ислам тарыхы).
3. «Минг быр Хадис» (Мухаммед пайгамбардын 1001 хадиси).
4. «Куран».
5. «Тахарат» (Даарат алуу).
6. «Гакида» (Аллага жана пайгамбарга ишенүү тууралуу окуу).
7. «Мунтхаб» (Сыйынуу, кудайга кызмат кылуу).

8. «Намаз» (Намаз).
9. «Тарыхи Анбия» (Пайгамбарлар тарыхы).
10. «Анны Киаарат» (Жаңы кыраат менен окуу).
11. «Гамали Хисаб» (Арифметика амалдары).
12. «Мухтасар Джаграфия» (Кыскача георграфия).
13. «Рузы-Закат» (Орозо-Зекет) [519, 65-б.].

Жогорудагы окуу планына караганда жадидчилик мектебтеринде дале диний-исламий билим берүү биринчи орунга коюлуп, алардын бүтүрүүчүлөрү молдо, казы, имам ж.б. дин кызматкерлери болгон.

Усулу жадид мектептерин кадр менен камсыздоо бир топ кыйын болгон, аны үчүн ичкери шаарлардан мударистерди алып келишкен, мисалы, Эраалы деген миңбашы орус-кыргыз аралаш жашаган Куршабга Ташкенден устазды чакырып келип окутса, Жалал-Абад жана анын тегерегиндеги медреселерине Мырзакул болуш Бухарадан мугалим алдырткан.

Өзгөн шаарында 1907-жылы Факриддин, Рахим молдолордун демилгеси менен мектеб-медресе иштей баштаган. Бул тууралуу М.Султанова «Садои Туркестан» газетасынын 1914-1915-жылдагы №47 санына чыккан өзгөндүк Х.О.Кабулзода мындай дегенин мисал кылып көрсөтөт: «шаарыбыздын көркү болгон эки даана мектебибиз бар. Алардын бири молдо Фахриддин, экинчиси молдо Рахимжандын мектеби. Рахим молдо 20 жылдан бери балдарды эски усулда окутуп, төрт жылдан бери «жаңы усулда» окутуп жатат. Калем менен дептерди көп балдардын ата-энелери өздөрү алып беришет экен. «Эски усулдагы» мектептерде көп жыл окуган окуучу «жаңы усул» мектептеринде эки жылдын ичинде өздөштүрүүдө, ошондуктан мындай мектептерде иштеген окутуучулардын эмгегин баалоо керек» [454, 90-б.].

Ушул эле басылманын ушул эле жылдагы №28 санына чыккан макалада жыл башында Куршаб айылынын болушу Эраалы миң башы Ташкенттен жаңы усул менен сабак бере алуучу Гулам Зафарий деген кишини алып келип, Куршаб мечитинин алдында балдарды окутуп жаткандыгы жазылат [454, 91-б.].

1914-жылы Ош шаарында 100 окуучу билим алган эки усулу жадид

мектеби болгон, алардын бири 1910-жылы ачылган Фазылбек Касымовго таандык болуп, анда кыздар да билим алган, ал эми Кара-Суудагы мындай мектепте жыйырмадан бала окуган [563].

Ошол кезде эски мектеб-медреселер менен бирге жаңы усулдагы жадид мектебдери бирдей эле иш жүргүзгөн, айрым адамдар Орусиянын таасирин сезип, балдарынын келечегин ойлоп, аларды орус-тузем мектептерине бере баштаган.

1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшүндө жадидчилердин ролу. Түркстандагы, анын ичинде Фергана өрөөнүндөгү жадидчилик кыймылын изилдөө боюнча 1996-жылы Өзбекстан Республикасынын илимдер академиясынын Тарых институтунун алдында «Жадидчилик борбору» ачылган. Ошол борбордун башчысы Д.А. Алимова бир нече эмгектерин жарыялады [41; 43; 38; 40; 36; 39; 42], ал жерде иштеген С.С. Агзамходжаева [16], Р.М. Абдуллаева [7] диссертацияларын коргоду. Ошондон кийин эгемендүүлүктүн шарапаты менен жадидчиликтин пайда болушу, калыптануусу, тарыхый орду тууралуу ондогон эмгектер жазылды [407; 477; 470; 330; 270; 533; 505; 499; 300; 10; 237; 9; 342]. Мына ошолордун көпчүлүгүндө 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшүндө жадидчилердин ролу чоң болгондугу айтылат. XX кылымдын баш жагында Орусия падышачылыгынын Түркстан крайында ислам багытындагы мектеб-медреселери негизинен өзбек, араб, фарсий-тажик тилдеринде окутулган, Бухарада – 80, Кокондо – 40, Самарканда – 22, Маргаланда – 28, Ташкенде – 17, Хива хандыгында – 130 ири медресе болуп, аларда 5 миңден ашык бала окуган. Мына ошолордун көпчүлүгүндө Түркстанды башка диндегилерге талатпоо, мекендин боштондугу, адамдардын ыйманындагы «акыр заманды» ислам шариаты аркылуу тазалоо идеясы турган.

Падышалык Орусиянын IV Мамлекеттик Думасы Түркстан калкынын арасынан 19-43 жаштагы эркектерден мандикерге, согуш айланасындагы оорук жумуштарына алуу тууралуу чечим чыгарат (1916-жыл, 25-июнь). Ташкентте 1916-жылы августта ошол чечимге каршы атайын У. Асадуллахожаев төрага, Мунаввар кары Абдурашидхонов мүчө, К. Асадуллабеков катчы болгон

комиссия түзүлөт. Алар көп иштерди жүргүзөт. 4-июлда Фергана өрөөнүндө, тагыраагы, Кожент шаарында көтөрүлүш башталат жана анын учкундары башка жактарга оой баштайт. Натыйжада Николай II мандикерликке алуу мөөнөтүн 15-сентябрга чейин токтотуп туруу чечимин чыгарат. Мамлекеттик Думанын айрым мүчөлөрү (Керенский, Тавкелов) Түркстанга келип маселени жеринде үйрөнүп кетишет.

Падышалык администрация Түркстан жаштарынын аң-сезими өскөнүнөн, алардын Түркия, Иран ж.б. мусулман өлкөлөрү менен байланышынан коркуп, түркстандыктардын Мамлекеттик Думага депутат болушуна вето койгон. Буга каршы жадидчилер ар кандай саясий аракеттерге өтөт, мисалы, М. Бехбуди макала жазып [126], анда жадидчилерге кысым көрсөтүп жаткандыктан, эми саясий талаптарга барууга мажбур болобуз дегендей ойлорун айткан. 1905-1911-жылдардагы Түркиядагы жана Ирандагы төңкөрүштөр чын эле түркстандыктарды ойготкон, андыктан алар Ташкентте марказ (борбор) ачып, мажлис уюштурабыз, Түркстандын өнүгүшү үчүн борборго маселелерди коюп турмакчыбыз дешкен [95].

Фергана өрөөнүндө мусулмандардын чогулушуп, ар түрдүү темаларды талкуулоочу жыйындары «гап» («сөз») деп аталган. Жолугушуулардын бул формасы Түштүк Кыргызстанда азыркы күнгө чейин бар. Анда пикирлеш, куракташ, же ага дале карабай, 5-6 же 20-30га чейинки сандагы адамдар көбүнчө жумасына бир жолу чогулушат, тамак жешет жана кайсыл бир темада сүйлөшөт. «Жадидчилер бул гаптарда активдүү роль ойношуп, алардын таасири менен саясий маселелер, жума аралыгында болгон окуялар, жаңы усулдагы мектептерди ачуу жана аларга жардам көрсөтүү боюнча маселелерди талкуулашкан жана кайрымдуулук акцияларын өткөрүү максатында каражат жыйнашкан [278, 103-б.]. Айрым жерлерде ушундай «Гап» жана «Машраб» деген кечелер ортого 20 тыйындан акча да чыгарышкан [571, 4-б.]. Ушундай уюмдар Түркия сыяктуу мамлекеттердеги мусулман боордоштору менен байланыштарды түзгөн жана улуттук-боштондук көтөрүлүшкө чыгуу идеялары да коюлган болушу мүмкүн.

Жаштардын аң-сезими улуттук-боштондук көтөрүлүшүн жаратса, падышалык өкмөт көтөрүлүштү аёосуз басты. Жети-Суу областына караган кыргыздар менен казактардын 94 айылы бүлгүнгө учурады, 5373 үй өрттөлдү, 1905 адам өлтүрүлдү, 684 адам түрдүү деңгээлде жаракат алды, 1105 адам туткунга түштү. 1917-жылдагы Убактылуу өкмөттүн Жети-Суу областы боюнча комиссары М.Тынышбаевдин эсеби боюнча 44 облус жана элдеги 47 миң 759 түтүндүн 40 миң 250 түтүнү Кытайга качты, б.а, ушул аймактагы калктын төрттөн бир бөлүгү, болжолу 300 миң адам жеринен куулду [343]. Жалпысынан, көтөрүлүш жеңилди: Түркстан крайынан 123 миң киши согуштук-оорук иштерине жөнөтүлгөн, 347 киши өлүм жазасына тартылган, 587 киши сүргүнгө айдалган, 129 киши камакка алынган [288, 715-б.]. Мына ушул атуулдук зор иш чараларды идеялык жактан камсыздоодо, уюштурууда жаңы билим берүү системасы, жаңы кыйсылы, жаңычилер чоң ролду ойногон.

Жаңычилерден Исхак Канатов көтөрүлүштү уюштургандардын бири болгон, ал өлтүрүлгөн, И. Арабаев Кытай жерине качып гана аман калган. Ал: «...мугалим болуп иштегендердин көбү 1916-жылкы көтөрүлүшкө активдүү катышышты», – деп жазган [550].

«Түркстан аймагындагы болуп өткөн Анжиян көтөрүлүшүнөн кийин чочулаган падышачылык бийлик татар агартуучуларына каршы ачыктан ачык куугунтуктоо иштерин баштаган. Ар бир татар агартуучусу, жазуучу, ал турсун ар бир сабаттуу адамды аңдышкан» [278, 40-б.].

Мына ушундай абалда Фергана өрөөнү улуттук-боштондук көтөрүлүшүнө чыгып, анын азабын жергиликтүү эл тартып, падышалык Орусиянын бийлиги чыңдалып жатканда Улуу Октябрь социалисттик революциясы жеңип чыгып, башкача доор, башкача система орноду. Жаңычилердин көбү большевиктер менен иштешип кетти, көбү кедей-кембагалдардын бийликке келишин кабыл албады. Жаңы бийликке кызмат кылган жаңычилердин да өтө көбү адегенде лениндик, отузунчу жылдарда сталиндик репрессиянын курмандыгына айланышты.

4.2. Орус-тузем мектептеринин педагогикалык системасы жана алардын элге билим берүүдөгү ролу

Ар кандай эле басып алуучулар ошол басып алган жерлеринде өз саясатын жүргүзүп, жергиликтүү элди басып алуучуларга көз карынды кылып кармап турууну ойлойт. Бул акырын билинбеген саясатты ишке ашыруунун эффективдүү жана таасирдүү жолу – билим берүү тармактарына басып алуучулардын идеяларын киргизүү. Падышалык Орусия да мына ошол салттуу жолду тандады. Бул боюнча алардын Волга бою, Урал, Сибирь, Кавказ, Балтика бою жерлеринде топтогон мол тажрыйбасы бар эле.

Орусиянын Агартуу министрлиги 1869-жылы «Сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев» аттуу жоболор жыйнагын жарыялаган. Ошондон бир жыл өтпөй эл агартууну тейлеген министр-граф Д.А. Толстой (1823-1889-жж.) «Биздин Ата журттан сырткары турган тууган эместерге (инородцов) билим берүүнүн түпкү максаты – талашсыз, аларды орусташтыруу жана орус эли менен бириктирүү» деп айткан. Ошол идеяларды ишке ашыруу үчүн 1876-жылы Түркстан генерал-губернаторлугунда атайын окуу жайлары боюнча башкармалык түзүлүп, анын негизги милдетине жергиликтүү калкты орусташтыруу маселеси коюлган. Генерал-губернатор фон Кауфман орусташтыруу саясатын жабык түрдө акырындык менен билгизбей жүргүзүү тапшырмасын койгон, себеби бул чөлкөмдө исламий мектеб-медреселердин таасири абдан күчтүү болгондуктан ошолордон чочулаган [545, 245-б.].

Борбор Азияга падышалык Орусия аскер күчтөрүн киргизип, баш ийбеген элди башкарып турууну гана көздөбөй соода-экономикалык, маданий-агартуучулук тармакка да көңүл бурган. Бул жердин жашылча-жемиштери, тоо кендери, пахтасы, жүн-терилери жаңыдан капитализм жолуна түшүп жаткан Орусия үчүн өтө керек болгон. 1881-1899-жылы Орусиядан Ташкентке келүүчү темир жолу курулду. Май чыгаруучу жана пахта тазалоочу заводдор ишке

берилди. «Орусия илимдер академиясынын окумуштуулары падышалык өкмөттүн тапшырмасы боюнча Түркстанды ар тараптуу илимий изилдөөгө киришти. Орус зоологу жана саякатчысы, Дарвиндин окуусун жактоочу Н.А. Северцев (1827-1886-жж.) «дүйнөнүн чатыры» деп аталган Памир тоолорун изилдөөнү баштады. Орус географы П.П. Семенов-Тяньшанский (1827-1914-жж.) Тянь-Шань тоо катмарларын изилдеп, мөңгүлөр жана байыркы жанар тоолор тууралуу кызыктуу ачылыштарды жасады. А.П. Федченко (1844-1873-жж.) Фергана өрөөнүн, Алайды, Зарафшан өрөөнүн, Кызыл-Кумду иликтөөгө алды. Геолог жана географ И.В. Мушкетов (1850-1902-жж.) Түндүк Тянь-Шань тоо катмарларынын геологиялык түзүлүшүн аныктады. Ал Г.Д. Романовский менен бирге биринчи жолу Түркстандын пайдалуу кен байлыктарынын жана минералдарынын картасын түздү. В.В. Докучаев Борбор Азиянын топурагынын курамын үйрөндү. Орустун алдыңкы окумуштууларынын көпчүлүгү Түркстандын маданий мурастарын, этнографиясын, жаратылышын изилдеп, кандайдыр бир даражада өздөрүнүн илимий милдетин аткарды. Бирок падышачылык бийлик алардын ошол изилдөөлөрүн колонизациялоо кызыкчылыгы үчүн пайдаланып кетти. Орус интеллигенттеринин алдыңкы өкүлдөрү тарабынын Түркстанда китепканалар, музейлер, ар кандай илимий коомдор иштей баштады. 1867-жылы Ташкентте крайдын климаттык өзгөчөлүгүн изилдеген метеорологиялык станция, 1870-жылы химиялык лаборатория ачылды. 1870-жылы Түркстан китепканасы негизделди, 1871-жылы Орус географиялык коому, 1897-жылы Илимий географиялык коом түзүлдү. 1897-жылы негизделген Азиялык илимий коом Орто Азиянын тарыхы, географиясы, этнографиясы, статистикасы, экономикасы боюнча маалыматтарда топтоого киришти. 1874-жылдан обсерватория иштей баштады. 1910-жылы Ташкентте Элдик театр ачылды. Жалпы край боюнча 15 илимий коом аракетке кирди» [545, 24-б.].

Мына ушундай илимий иш-аракеттер менен бирге агартуучулук иштер жүргүзүлүп жатты. XIX кылымдын орто ченинен Түркстанга көчүп келген оторчу-орустардын балдарын окутуу чоң проблема болгон. Андыктан орус

посёлкаларын билим берүү мекемелерин курууга ылайыктуу жерлерге орноштурган. Орус балдарына милдеттүү башталгыч билим берүү талабы коюлган. Ошол сабаты ачылган оторчу орустар жергиликтүү элдин балдарын да окутуп, сабатын жоёт деп эсептешкен, себеби жергиликтүү калктын көбү эле мусулман мектеб-медереселеринде окуй алышкан эмес, ошол боштукту орус мектептери толтуруу керек дешкен. Аны үчүн мугалим кадрлары керек болгон. Ушундай муктаждыктан улам Түркстан крайынын борбору Ташкент шаарында 1876-жылы Түркстан крайынын окуу жайлары боюнча башкармалык түзүлгөн. 1879-жылы ошол эле шаарда 4 жылдык мөөнөт менен билим берүүчү мугалимдер семинариясы ишин баштаган. Ошол семинарияда окугандарга жергиликтүү элдин тилин, салтын билүү милдети да жүктөлгөн.

Ушул эле мезгилде орус дыйкандары, офицерлери, жумушчулары ж.б. көчүп келген оторчулар үчүн жалпы жана кесиптик окуу жайлары ачыла баштайт, алар:

1. Ташкент кыздар жана эркектер прогимназиясы (1877-ж.).
2. Верный кыздар жана эркектер прогимназиясы (1877-ж.).
3. Ташкент реалдык училищеси (1894-ж.).
4. Ташкент элдик кол өнөрчүлүк мектеби (1871-ж.).
5. Ташкент жибекчилик мектеби (1873-ж.).
6. Верный бакчылык мектеби (1887-ж.).
7. Ашхабад бакчылык, бакчачылык, жибекчилик мектеби (1892-ж.)
8. Ташкент ремесленник училищеси (1896-ж.)
9. Ташкент айыл чарба гидротехникалык мектеби (1902-ж.) ж.б.

XIX кылымдын 90-жылдарында Самаркан, Маргалан, Ашхабад шаарларында кыздар мариин училищалары ачылган (кийин кыздар гимназияларына айланган).

Жогорудагы окуу жайлары орус келгиндери үчүн ачылганы менен бара-бара жергиликтүү элдин өкүлдөрүн да окута башташкан. Ага негиз орус-тузем мектептеринин ачылышы болгон.

Эки маанидеги кош сөздөн турган түшүнүктүн биринчи сөзү «орус»

(«русский») – Түркстан крайына Орусиянын Борбордук бөлүгүнөн көчүрүлүп келген, жумушка келген, кызматка келген жалпы эле славян улутундагы калктар, экинчи мааниси «тузем» («туземцы») – жергиликтүү калк, алгачкы мааниси «тузем» деген «караңгы», «артта калган», «жапайы» дегенге жакын болгон. Жалпы алганда орус келгиндери менен жергиликтүү калк бирге окуган мектептер ушундайча аталган. Аларды Түркстан крайынын орус администрациясы ачкан жана жарым-жартылай каржылаган, калган каржы маселесин колунда бар кишилер көтөргөн.

Мындай мектептерди ачуунун себептери төмөнкүлөр болгон:

1. Бул жердеги мурда иштеп келген диний окуу жайларынын эл ичиндеги таасиринен корккондук жана аларга альтернатива издегендик.

2. Улам көбөйүп жаткан келгин орустардын окууга болгон талабын канааттандырууга кам көргөндүк.

3. XIX кылымдын соңку жылдарында жана XX кылымдын башында Түркстандын экономикалык, соода жана маданий кызматташтыктарынын кеңейип, орус жана жергилик элдин тилдерин бирдей билген адистерге муктаждык.

4. Жалпы падышачылык Орусиянын дүйнөлүк илим-билимден артта калып келе жаткандыгы жана ошол бөксөлүктү толтуруу үчүн илим-билимге маани бергендик.

5. Орто Азиянын элдери менен мамилени жогорулатуу үчүн алардын жаштарына билим берүүнү туура көргөндүк.

6. Түркстан крайында жалпы орусиялык типтеги мектептер анчалык натыйжалуу болбой жаткандыгы аныкталып, башкача бир типтеги билим берүү мекемелеринин зарылдыгы сезилгендиги.

7. Бул аймактардан ислам дининин ордун сүрүп чыгарып, ордуна христиан динин жайылтууга аракет кылгандык ж.б.

Орус-тузем мектептеринин эң эле биринчи көңүл бурган өзгөчөлүгү – орус тилин үйрөтүү болгон, андыктан да балдар мындай мектептерге кирери менен сабактар орусча өтүлгөн, бири-бири менен орусча сүйлөшкөн, орус

маданиятын, тарыхын, адабиятын окуп үйрөнүшкөн, орус этикасын жана эстетикасын карманышкан.

Түркстандагы биринчи орус-тузем мектеби 1884-жылы Ташкент шаарында С. Саитазимбайдын үйүндө ачылган. Адегенде эки гана класс болгон: бири орус класс, экинчиси «тузем» класс. Орус балдарга 1-класста жазуу, окуу, эсеп, орус тили сабактары кирген, «туземдер» – өзбек тилине орусчадан которулган Орусиянын тарыхын, Орусиянын географиясын, орус тилин жана ислам боюнча куранды жана хадистерди окушкан.

Орус-тузем мектептеринде окуу мөөнөтү – 4 жыл болуп, айрым жерлерде даярдоо класстары да иштеген, негизинен адегенде 7ден 17 жашка чейинки уландар окушса, кийинчерээк кыздар үчүн эки жылдык жана кечки мектептер да ачылган. Негизги сабактарды орус мугалимдери окутуп, туземдерге диний билимди жана арабчаны молдолор, мурадистер, атимчалар берген. Бир күндө алгачкы эки сааты орус тилинде, окуу, жазуу өтүлсө, экинчи эки сааты жергиликтүүлөрдүн тилинде болгон. Демек, аларда кош тилдүүлүккө өзгөчө маани берилген.

Түркстан крайында 1901-жылы – 45, 1905-жылы – 82, 1912-жылы 89 орус-тузем мектеби иштеген. «Кыргыз жеринде 1887-жылы Токмокто жана Ошто биринчи орус-тузем мектептери ачылса, 1898-жылы Сокулукта, 1899-жылы Тынай жана Жумгал болуштуктарында, 1900-жылы Кетмен-Төбөдө, 1911-жылы Токмок жана Пржевальск шаарында ачылган. 1917-жылы Кыргызстандын аймагында 17 мектеп иштеп, 800дөй адам (анын ичинде 700ү жергиликтүү калктын балдары, алардын 56сы кыздар) таалим алган. 1930-жылы орус-тузем мектептери жабылган» [288, 726-б.].

Түркстанда агартуу тармагына жалпы бюджеттин бир пайызы гана жумшалса, анын да 74 пайызы орус мектептерине бөлүнүп, орус-тузем мектептерине 26 пайызы гана ажыратылганы [209, 217-б.] жергиликтүү калктын билим алуусуна анчалык көңүл бурбагандыгын, элди орус-тузем мектептери массалык сабаттуу кылып кете албагандыгын көрсөткүчү болуп саналат.

Орус-тузем мектептери мурдагы жаид мектептерин талкалап, аларды жок кылып, ошолордун ордуна келди деп түшүнүү туура эмес, албетте, алардын ортосунда атаандаштык болгон, бирок, бири-бирин таптакыр жок кылган эмес. Мисалы 1896-жылы жалпы Түркстанда 28 орус-тузем мектеби болсо, 1906-жылы 83гө, 1911-жылы 86га жетип, улам өсүп турган. Мындай мектептер орустар көбүрөөк жайгашкан шаарларга жана орус посёлкаларына гана ачылган. Ташкентте 1910-жылы 8 орус-тузем мектеби, 16 жаид мектеби болсо, 1911-жылы Кокондо 162 окуучусу бар 2 орус-тузем мектеби, 530 окуучусу бар жаид мектеби иштеген [103, 137-б.]. Демек, жаид мектебдери менен орус-тузем мектептери, эски усулдагы мектеб-медреселер, анан орус мектептери болуп билим берүү мекемелеринин төрт түрдүү тиби иштеп турган.

«Туркестанские ведомости» газетасынын 1886-жылдын 25-ноябрындагы санында ушул жылдын 1-октярбынан тарта Анжиянда орус-тузем мектептерин ачуу боюнча буйрук чыкканын жана аны колдоо үчүн 720 сом ажыратылып, ал эми материалдык-техникалык жабдуу, окуу куралдары үчүн 275 сом бөлүнгөнү тууралуу маалымат жарык көргөн. Ал мектепке Түркстан мугалимдер семинариясын бүтүп келген Бутен деген киши жана жергиликтүүлөрдөн Махдум Молдо Сопу Ахун Аламов дайындалган. Бул мектептин иш аракетин Түркстан мугалимдер семинариясынын окутуучусу В.П. Наливкин 1888-жылы апрелде Анжиян-Ош жакка ушундай мектептерди текшерип келген сапарында жогору баалаган.

«Падышачылыктын мектеп жана билим берүү саясаты жергиликтүү калкты орусташтыруу жана Орусия империясы менен тыкыр байланыштыруу максатын жетекчиликке алган. Албетте, бул саясаттын натыйжасы белгилүү деңгээлде оң натыйжа бергени менен түпкүлүктүү максатына жеткен эмес. Ага жооп иретинде жаңы усул мектептери – жаидизм кыймылы келип чыккан» [15, 126-б.].

Орус-тузем мектептерин кийин Кыргызстандын атактуу адамдары болгон «кызыл профессор» К. Тыныстанов, тилчи Х. Карасаев, коомдук ишмерлер А. Сыдыков, Т. Айтматов, Ж. Абдрахманов, адабиятчы Т. Жолдошев, жазуучу-

журналисттер С. Карачев, О. Алиев ж.б. окуп бүтүргөн.

Орус-тузем мектептеринин пайда болушу, калыптанышы үчүн салым кошкон агартуучулар. Владимир Петрович Наливкин (1852-1918-жж.) – чыгыш таануучу окумуштуу, агартуучу, коомдук ишмер. 1852-жылы Калуга жеринде дворяндын үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Орусияда 1-аскер гимназиясын, Павлов аскер окуу жайын бүтүп, кызматын Оренбург казак полкунда өтөйт. 1873-1875-жылдарда Хива жана Кокон жерлерин Орусияга каратуу иштерине аскер адамы катары катышат жана генерал М.Д. Скобелевдин жергиликтүү элге көрсөтүп жаткан кыянаттарына чыдай албай отставкага кетет. Андан Фергана областынын Наманган уездинин начальнигинин жардамчысы кызматын беришет. Бирок ал жерде да көпкө иштебейт, 1878-жылы Фергана өрөөнүндөгү калктын салт-санасын, үрп-адатын изилдөөгө киришет, араб, фарсий, өзбек тилдерин үйрөнөт. Аялы экөө бул жердеги аялдардын турмушу, жашоосу, үй-бүлөлүк мамилелери тууралуу китеп жазып чыгарат.

Анын орус-тузем мектептериндеги агартуучулук ишмердүүлүгү 1884-жылдан Ташкентте мугалим болуп иштөөдөн башталат. Адегенде орус-мусулман мектептери үчүн алиппе, мугалимдер семинариясы жана орус-тузем мектептери үчүн окуу китептерин даярдайт. Ал орус-тузем мектептеринин мугалимдерин даярдоочу Түркстан мугалимдер семинариясында өзбек, тажик тилдерин окуткан, анын сабагын алгандар кийин жергиликтүү, анын ичинде Фергана өрөөнүндөгү орус-тузем мектептерине мугалим болуп кетишкен.

1890-жылдан беш жылдай Сыр-Дарыя, Фергана, Самаркан областтары боюнча элдик училищалардын инспекторлук кызматында иштеп Түркстандын агартуу иштерине активдүү катышат. 1901-жылдан Фергана областынын аскер губернаторунун жардамчысы болуп иштейт. 1907-жылы Ташкент шаарынан 2-Мамлекеттик Думага мүчө катары шайланат. Андан соң падышалык бийликтен кийин да Убактылуу Өкмөттүн Түркстан комитетинин башчысы, Түркстан аскер округунун башкы командачысы кызматтарын аркалайт. Анын эмгектеринде [333; 338; 335] этнографиянын, тарыхтын, педагогиканын

көптөгөн проблемалары изилденген. Ал орус-узбек, өзбек-орус тилинин сөздүктөрүн биринчилерден болуп түзгөн.

Сергей Михайлович Граменицкий (1859-1919-жж.) – Владимир губерниясынын Покровка уездинин Костерово айылында туулган. 1881-жылы Петербург университетинин табигый билимдер (физика-математика) факультетин бүтүрүп, Түркстанга мугалим болуп келет.

Орус-тузем мектептери үчүн «Первая книга для чтения. Пособие для обучения русскому языку в инородческих училищах» (1898-1915-жылдар аралыгында 13 жолу басылган), «Вторая книга для чтения» (1898-1916-жылдар аралыгында 8 жолу басылган), «Третья книга для чтения» (1899-1912-жылдар аралыгында 6 жолу басылган), «Начальная арифметика» (1891-жылдан 1924-жылга чейин басылып турган), «Сборник задач и примеров для начального обучения арифметике» (1892), «Сборник задач по арифметике, по русскому языку» ж.б. сегиз окуу китебин жазган, «Очерки по развитию народного образования в Туркестане» деген китеби билим берүү жана педагогиканын тарыхы боюнча Борбор Азиядагы эң алгачкы китеп болуп саналат [176]. Анын окуу китептери 1900-жылы Парижде дүйнөлүк китеп көргөзмөсүндө күмүш медаль алган.

«Книга для чтения» деген китеби төрт бөлүктөн турат: биринчи бөлүк – А.С. Пушкин, Н.А. Некрасов, Л.Н. Толстой, К.Д. Ушинский, И.А. Крылов ж.б. орус классик акын-жазуучулары; экинчи бөлүк – Орусия тууралуу тарыхый маалыматтар, баяндар; үчүнчү бөлүк – Орусиянын жерлеринин географиясы; төртүнчү бөлүк – табигый билимдер боюнча маалыматтар.

Анын китептери менен Түркстандагы билим берүү уюмдарынын гана эмес, Борбордук Орусиянын да, Борбор Азиядагы өзбек, кыргыз, тажик мектептеринин алгачкы окуу китептерин жазгандар да пайдаланган жана жалпы ишмердүүлүгү илимий изилдөөлөрдө [114; 115; 276] жогору бааланып келет.

Николай Иванович Ильминский (1822-1892-жж.) – чыгыш таануучу окумуштуу, педагог-миссионер, Петербург илимдер академиясынын мүчө-

корреспонденти (1870). Пенза жергесинде туулган. 1846-жылы Казан дин академиясынын физика-математика бөлүмүн бүтүрүп, ошол жерде сабак берген. 1861-1872-жылдарда Казан университетинде штаттан тышкаркы окутуучу болуп иштеген. Жакынкы Чыгыш өлкөлөрүндө болуп, ислам дини менен таанышкан. Ал Түркстанда болгон эмес, бирок ал жердин калкын орус элинин таасиринде тарбиялоо боюнча миссионердик иштерди жүргүзгөн. Орус эместерди эне тили менен катар орус тилинде окутуп баштоо керек деген идеясы кеңири колдоого ээ болгон. Анын «Н.И.Ильминскийдин системасы», «Н.И. Ильминскийдин алфавити» дегендей миссионердик-агартуучулук окуулары өз кезегинде орус-тузем мектептерине да таасири тийгендигин, орус эмес улуттагыларды христиандаштырууга өзгөчө эмгек кылганын изилдөөчүлөр белгилешти [495; 265].

Фергана өрөөнүндөгү орус-тузем мектептери. Фергана өрөөнү – келгин оторчу европалыктар кеңири отурукташкан аймактардын бири болгон. 1887-жылы Ош шаарында эң алгачкы орус-мусулман мектеби ачылган. Ачылган күнү 15-январда он бир улан окуу үчүн келген. Класка парталар, доска коюлуп, балдарга дептер, жаза турган перо жана карандаш берилген. Славян улутундагы окуучулар болгондуктан, алар мугалимдин суроосуна так жооп берип, аталарынын аттарын туура аташкан. Алардын жүрүш-турушу жергиликтүү кыргыз, өзбек ата-энелерин да өзүнө тарта баштаган.

1914-жылы Рахманберди Мадазимов деген киши Ош шаарындагы орус-тузем мектебинин мугалими Балтыкожо Султанов менен бирге театралдык ийрим ачышкан. Анын ишине Бекназар Назаров, Иброхим Мусабоев, Журахон Зайнобиддинов, Назирхан Камолов, А. Саидов, А. Эшонхонов, Абдукодир Исхоков, Исроилжон Исмоилов, Жалил Собитов ж.б. мугалимдер активдүү катышып, элди маданий тейлөөгө аракет кылган.

Ош орус-тузем мектебинде Казан университетинде окуп келген Алымбек датканын небереси *Жамиитбек Карабеков* мугалим болуп иштеген. И.П. Ювачев 1902-жылы 15-мартта Ош шаарына келгенин, ал жерден Курманжан датканын уулу Махмудбек Мады кыштагынан орус-тузем мектебинин

мугалими, котормочу Жамшитбек Карабаевди ээрчитип келгенин «Курбан-Джан-Датха, кара-киргизская царица Алая» деген макаласында жазган [542], ал материал кыргызча да жарыяланды [543].

Жамшитбек (Джамшидбек) Карабаев Октябрь революциясынын кийин М. Чокаев, Алихан төрө, М. Тынышбаев, М. Бегбуди ж.б. 32 кишинин курамында Кокон Мухтар Жумириятын жарыялаган Түркстан автономиясынын Уламалар кеңешине мүчө болуп кирген. Өз кезегинин аябай сабаттуу, билимдүү уулу болгон.

Ушул эле мектепте агартуучу, саякатчы, улуту тажик, **Мырза Фазылбек Касымбеков** (1863-1919-жж.) да эмгектенген. Ал азыр Тажикстанга карап калган Тоолуу-Бадахшандын Шунган айылында туулган. Чыгыш таануучу, тарыхчы, саякатчы-географ. Маргаландагы Султан Муратбектин медресесин бүтүргөн. Ал жаштайынын Ошто жашап, тилмеч, жол көрсөткүч, чарба иштеринин башчысы катары Кашкар, Тибет, Гиндикуш, Памир, Түркия, Ооганстан жерлерине жасалган илимий экспедицияларга катышкан жана өзү да коллекцияларды жыйнаган, кол жазмаларды жыйнаган. Россия география коомунун 2 алтын, күмүш, коло медалдары менен сыйланган. 1907-жылы Бадахшандын өткөн жүз жылдык тарыхын жазып, Мырза Сан-Мухамбет Бадахшанинин ишин уланткан. Анын дагы бир эмгеги 1911-13-жылдарда Ош орус-тузем мектебин ачып, анда мугалим болуп иштегендиги. Аймакта демократияны орнотууга салым кошкон.

Али толук такталбаган маалыматтар боюнча Ош шаарында мугалимдик кесипте **Василий Лаврентьевич Вяткин** (1869-1932-жж.) да иштептир. Таанымал чыгыш таануучу жана археолог Ташкенттеги мугалимдер семинариясын тамамдаган. Чыгыштын орто кылымдагы кол жазмаларын табуу, изилдөө боюнча таанымал адис Самаркан археологиялык музейинин директору болуп көп жыл иштеп турганда Ошко келген жана ал жерден Улукбек обсерваториясы тууралуу маалыматтарды таап, болжолдонгон жерди казып, илим жана маданият үчүн чоң ачылыш жасаган.

Бул тууралуу тарыхчы Т. Чоротегин мындай жазат: «Тилчи окумуштуу,

ыраматылык Сатыбалды Мамытовдун маалымдашынча, айтылуу Курманжан датканын күйөө балдарынын бири Алымбек датканын урпактары сактап жүргөн жекече китепканадан бир нече кол жазманы алып кеткен экен. Андагы вакуп-наамалардын биринин маалыматын колдонгон археолог Василий Лаврентьевич Вяткин 1908-жылы Самаркандагы атактуу обсерваториянын калдыгынын ордун тапкан. Таланттуу тарыхчы жана өзү да Алымбек датканын урпактарынан болгон Турсунай Өмүрзакова айым бул жагдайга кыйла тактоо киргизип, маалымат булагы катары Капитолина Новоселованын «Алтаир жылдызы» аттуу романына шилтеме жасайт... Анда В.Л. Вяткин араб жазмасындагы ар кыл тилдердеги тексттерди мыкты окуган самаркандык Абу Сайид Магзумдун кыйла көмөгүн колдонуп келгени баяндалат. Кургак учук илдетине кириптер болгон Абу Сайид Магзумдун оорусуна кымыз дары болорун угуп, В.Л. Вяткин аны Алайга алып жөнөйт. Орто жолдо, Ошко келгенде, Абу Сайид Магзумдун акыбалы оорлошуп, шаарда чакан ооруканада жатып калат. Дал ошол күндөрү В.Л. Вяткин Абу Сайид Магзумга Оштогу болуш Асанбекти тааныштырат. Алымбек датка менен Курманжан датканын уулдарынын бири Асанбек Абу Сайид Магзумга өзүнүн кол жазмалардан, эски каттардан, вакуп-наамалардан жана китептерден турган таңгак-таңгак болуп ирээттүү жыйылган китепканасындагы чыгармаларды темаларына жараша иргеп бөлүштүрүп, кыскача системалуу баяндап көрсөтүү өтүнүчүн айткан экен. Бул үчүн, албетте, акы төлөнмөкчү болот. Дал ошол иргөө иштери маалында табылган самаркандык вакуп-наамеде (менчик ээси көрсөтүлгөн расмий документте) камтылган маалымат Улукбектин обсерваториясынын ордун тактоодо ачкыч кызматын аткарган...

...Жакында өзбек тилиндеги бир материалды интернеттен окудум. Анда Абу Сайид Магзумду В.Л.Вяткин Алайга чейин алып баргандыгы тууралуу айтылат. Оштогу чакан ооруканада жаткан Абу Сайидди Алайга алып барып, кымыз менен дарылайын деп В.Л.Вяткин дарыгер Лебедевден уруксат сурайт. Ошентип, Абу Сайид Магзум айтылуу Курманжан датканын Алайдагы жайлоодогу конушунда да болуп, саамал ичип дарыланган. Курманжан датка

В.Л. Вяткинге жана Абу Сайидге меймандостук ызаат көрсөткөн.

Абу Сайид Магзумга Курманжан датканын конушунда 5 сандыкка топтолгон эски китептердин казынасын көрсөтүшкөн. Сакайган соң кайра Алайдан Самарканга кайткан чагында Абу Сайид беш сандыктын ичинен өзү иликтөөгө эч үлгүрбөгөн бешинчи сандыкты өзү менен ала кетет. Андагы вакып-наамаларды иликтеп жатып, Абу Сайид Магзум XVII кылымга таандык документке кызыгат. Анда самаркандык бир жесир аял өзүнүн менчигиндеги жер тилкесин дервиштик диний жайга белек кылгандыгы тууралуу айтылган. Мында эскерилген сөздөрдүн арасында Оби Рахмат арыгы жана Толе-Расад деген жер аталыштары учураган. Дал ушул маалыматты Абу Сайид Магзум В.Л. Вяткинге сүйүнчүлөп жеткирген.

Академик В.В. Бартольддун өтүнүчү менен В.Л. Вяткинге археологиялык казуу жүргүзүү үчүн атайын каражат бөлдүрүлгөн. В.Л. Вяткин мырза 1908-1909-жылдары Толе-Расад дөңсөөлүү жайында жүргүзгөн казуу иштеринин натыйжасында Улукбектин обсерваториясынын ордун аныктап берген. Демек, Алымбек датка менен Курманжан датканын чогулткан кол жазма байлыгынын аркасында илимде чоң ачылыш жасалып, Улукбектин жылдызканасынын калдыгы жайгашкан жер аныкталган. Азыр бул жерде заманбап татынакай музей курулган [518].

Ал таберик мурастын келип калышы тууралуу мындай дагы бир пикир бар. Алымбек датка «...мамлекет куруп, эркиндикке чыккан соң, бийликти ишеничтүү бирөөнүн колуна өткөрүп берип, өзү илим иштерине киришмек экен. Ошондо ал Самаркандга барганда кадимки Улукбек обсерваториясынын көчүрмөсүн ала келген экен. А бирок ал ою иш жүзүнө ашпады. Ал обсерваториянын долбоорун кийин Курманжан датка небересин самаркандык жигитке күйөөгө бергенде кыздын себи салынган сандыкка адашып кошо салып берген экен. Ал сандыкта чыгыш элинин залкар ойчул акылмандары жазган китептер да кошо кеткен экен» [256, 137-б.].

Бул жерде Алымбек датка алып келген Улукбек обсерваториясынын көчүрмөсү жана анын кайсыл жерде жайгашканы тууралуу чиймелер болушу

мүмкүн жана ал тууралуу самаркандыктар билишсе керек да атайын издеп келген сыяктанат. Ал эми датканын кол жазмаларды адашып сепке салып коюушу шек туудурат.

Кыскасы, мына ошол келишинде В.Л. Вяткин кошо эрчитип келген кишиси Абу Сейит максым (Абу Сайид Магзум) дарыланып аякканча жана кол жазмалар менен таанышып турганча Оштогу орус-тузем мектебинде сабак берген болушу толук мүмкүн.

Бир топ орус изилдөөчүлөрү (В.Л. Вяткин, М.С. Андреев, А.А. Диваев, Б.Н. Кастальский, Н.С. Лыкошин, Н.Г. Маллицкий, Н.П. Остроумов ж.б.) Борбор Азиянын аймагын жеринде келип изилдешкен, аларга жергиликтүү адистер (Абу Саид Махзум, Мирза Абдар ар-Рахман, Мирза Бухари, Акрам Палван Аскарлов ж.б.) жакшы жардам берген. Мына ошолор орус-тузем мектептери менен, Ташкенттеги мугалимдер семинарийи менен байланышта турган.

1915-жылы өзбек агартуучусу, жадидчи Чолпон Ош шаарына келет жана ошол кезде шаарда жаңы усулдагы эки мектеп бар экендигин, бир орус-тузем мектеби иштегендигин жазат, ошол бир мектепте күндүз 40ка жакын, кечкисин 60тай мусулман бала окугандыгын, бирок китепкана жоктугун, Кадыржан Кабылжанов жана Жусупжан Юнусов деген эки киши китепкана ачуу үчүн арыз бергенин белгилейт [278, 40-б.].

Орус-тузем мектептеринин окуу программасына куран жана хадис үйрөнүү киргендиктен жергиликтүү эл балдарын ошол мектептерге берүүгө кызыккан. Класстык-сабак системасы кирген, мугалим менен окуучунун диалогу негизги метод болгон.

Кийин 1907-жылы 29-майда Түркстан генерал-губернатору бекиткен С.М. Граменций түзгөн программа менен окутуу ишке ашырылган. Ага ылайык бала биринчи жылы төмөнкүдөй иштерди аткарган: айлана-чөйрөсүн карап туруп сөздөрдү оозеки айткан; тамгаларды элементи менен жазууну үйрөнгөн; баш тамгаларды айырмалоого көнүшкөн, орусча сөздөрдү көчүрүп жазууну өздөштүргөн. Экинчи жылы сөз байлыктарын өстүрүп тегерек-четти сүрөттөп

жазган; чакан тексттерди кайра айтып же жазып берген. Үчүнчү жылы сөздү сөзгө курап, сүйлөм түзүп текст жазышкан; жат жазууну (диктант) үйрөнгөн. Төртүнчү жылы бир кыйла чоң тексттерди оозеки айтып берген, маанисин түшүнүп жазып берген; окуялардын сүрөттөп айтып жана жазып беришкен, иш кагаздарынын ичинен кат, телеграмма, арыз жазып үйрөнгөн.

Мына ушул мезгилде окуучулар Орусиянын тарыхы, географиясы тууралуу маалымат алып турган. 1-4-класстардын арифметикасында жөнөкөй сандарды ирети менен санашкан; көбөйтүүнүн таблицаларын айтып берген; көбөйтүүнү жана бөлүүнү билген.

Эң эле белгилей турган нерсе ал мектептерде К.Д. Ушинскийдин «Родное слово» деген китеби окулган, анда моралдык-этикалык кыска аңгемелер берилет, кийин ушундай аңгемелерден турган окуу китептерин орус-тузем мектептеринде окуган Касым Тыныстанов кыргыз мектептери үчүн жазып, окуу китептерине киргизген.

Ошондой эле «Азбука» (Наливкин), «Самоучитель» (Оракулов), «Книга для чтения» (Яшин) деген китептер, Букин менен Лапиндин сөздүгү окутулган.

XIX кылымдын соңку жылдарындагы жана XX кылымдын башындагы орус-тузем мектептери Фергана өрөөнүндөгү билим берүү мекемелерин жалгыз тиби болгон эмес, усули кадим (эски ыкма) жана усули жадид (жаңы ыкма) менен окуткан татар, өзбек, тажик, кыргыз мектеб-медреселери, орус-тузем жана орус мектептери иштеген. Мисалы, 1883-жылы Ош уездинде 86 мектеб-медреселер болуп, аларда 940 бала окуган, ал эми 1914-жылы 83 мектеб-медресе иштеген. Окуучулардын саны 4000ге жеткен. 1914-жылы жалпы Фергана облусунда 2600 мектеб, 368 медресе, 37 усули жадид мектептери иштеп турган, аларда 54 миң бала окуган, алардын улуттук курамы өзбектер, кыргыздар, тажиктер, орустар, татарлар, түрктөр, лөлүлөр ж.б. элдерден болгон. Бирок жергиликтүү калктын медреселерге, орус-тузем мектептерине окуу муктаждыгы жогору болгон. Мисалы, Миркомил Мирмуминбаев Андижан шаарында медреселерди кеңейтүү жана жаңыларды куруу боюнча Фергана облустук башкармалагына уруксат сурап кат жазганда, бир медреседе

молдобаччалардын саны тез эле 160тан 600гө өсүп кеткендигин айткан [209, 220-б.].

Бул тууралуу «Антология педагогический мысли» деген китепте «усул-иджидид» кыймылынын негизинде ачылган жаңы методдогу мектептерге кирүү кыргыздардын көчмөн-томаяктары үчүн мүмкүн болбогонун, анда байлардын, манаптардын, дин кызматкерлеринин жана соодагерлердин гана балдары окушканын жазат [67, 16-б.]. Бирок ошол балдар да, анча-мынча кедей-кембагалдын балдары да жалпы кыргыз үчүн чоң олжо болгонун, мисалы, 1905-1914-жылдарда казакча басылып чыккан «Салсал», «Боз жигит», «Муңдук-Зарлык», «Завкум», «Шакир шакирт», «Кыз Дарига», «Кыз Жибек», «Касым Жомарт», «Шахимаран», «Шортанбай», «Айман-Шолпан», «Алпамыс», «Биржан сал менен Сара кыздын айтысканы», «Кесирбаш», «Кербала» сыяктуу поэмалар, огуз түрктөрүнүн ортоктош тилиндеги «Көроглы султан» дастаны, Алишер Навоинин айрым чыгармалары, татар тилиндеги «Тоту-наме», «Миң бир түн», «Сеид Баттал» сыяктуу прозалык туундулар кыргыздар арасына дурус эле тараганын Х. Карасаев жазат [242, 5-б.].

Мына ошол чыгармалар аркылуу иран, араб, инди, казак, өзбек, татар, башкорт, түрк адабиятынын табылгалары оошуп кирген, аларды ислам медреселеринде, орус-тузем мектептеринде окуп жаткандар жана окуп бүтүргөндөр алып келишкен жана эл арасына тараткан. Ал эми кат сабаты жок адамдар ал мурастарды биринен бирине оозеки тараткан. Бул чыгармаларга ислам дининин идеялары да терең киргизилген эле, ал эми «...ислам менен кошо кыргыз коомуна жалаң реакциячыл идеялар, диний мистика, сокур шенимдер, тескери көз караштар гана эмес, жалпы мусулман цивилизациясынын жана орто кылымдык араб билиминин динге байланышпаган айрым элементтери, исламдашкан иран жана түрк тилдүү калктарга тиешелүү көркөм сөз маданиятынын кээ бир дөөлөттөрү да келип кирген. Буга эң оболу революцияга чейинки кыргыз тилине араб, парсы тилдеринен көп сандаган лексикалык туюнтмалардын, өзгөчө абстракттуу логикалык түшүнүктөрдүн оошуп өткөнү, кыргыз фольклорунун күн чыгыш

адабиятындагы кээ бир салттуу сюжеттер менен образдардын трансформацияланып сиңип кеткени жакшы далил. Экинчи жактан, канчалык теңирден тетири, татаал, ыңгайсыз болсо да, араб жазуусу Тоголок Молдо сыяктуу бирин-экин сабаттуу кыргыз ырчыларына өз чыгармаларын кагазга түшүрүш үчүн кызмат кылган; ошол эле араб тамгалары менен тектеш түрк тилдеринде басылып чыккан демейки адабий китептер жана демократчыл газета-журналдар революцияга чейинки кыргыз журтчулугунун бир ууч билимдүү катмарын жаңыча китеп маданиятына, көркөм сөз өнөрүнө, дагы башка пайдалуу информацияга аздыр-көптүр кооштурган» [196, 138-б.].

Адабиятчы белгилеп жаткан араб тилиндеги мектеб-медреселерде, орус-тузем мектептеринде билим алып окуй жана жаза алууга жетишүү кыргыздар үчүн прогрессивдүү мааниге ээ болгон. Алар:

- мусулман цивилизациясынын мурастарын үйрөнгөн;
- орто кылымдык араб билиминин динге байланышпаган айрым элементтери менен да таанышкан;
- исламдашкан иран жана түрк тилдүү калктарга тиешелүү көркөм сөз маданиятынын кээ бир дөөлөттөрүн окушкан;
- кыргыз лексиконуна араб, парсы тилдеринен көп сандаган лексикалык туюнтмалар, өзгөчө абстракттуу логикалык түшүнүктөр оошуп өткөн;
- кыргыз фольклору менен күн чыгыш адабиятындагы кээ бир салттуу сюжеттер менен образдар трансформацияланып сиңишип кеткен;
- араб жазуусу Тоголок Молдо сыяктуу кыргыз ырчыларына өз чыгармаларын кагазга түшүрүш үчүн кызмат кылган (бирок бул жерде ошол учурдагы саясатка байланыштуу С. Жигитов жазгыч акындар Молдо Нияз, Нурмолдо, Алдаш Молдо, Молдо Кылыч ж.б. инсандардын атын атай албай жатат);
- араб тамгалары менен тектеш түрк тилдеринде басылып чыккан адабий китептер жана демократчыл газета-журналдар менен таанышып, аң-сезимин өстүрүүгө жана маалыматтар менен таанышып турууга шарт түзүлгөн;

- сабаттуу кыргыз жаштарынын китеп окуу маданияты пайда боло баштаган;
- улуттук маданият, тил башка элдердин жана цивилизациялардын тили жана маданияты менен интеграциялашкан ж.б.

4.3. XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү уюмдарынын салыштырма педагогикалык анализи

Ар кандай эле доордо, ар кандай мамлекеттик түзүлүштө, ар түрдүү элде билим берүү тармагы ошол учурдагы тарыхый доордун өзгөчөлүгү, ошол элдин географиялык-территориялык жайгашуусу, башка элдер менен дипломатиялык байланышы, ассимиляцияланышы менен тыгыз байланыштуу.

XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагы да мына ушул мыйзамченемдүү көрүнүштөн обочо боло алган жок. VIII-IX кылымдардан башталган араб баскынчылыгынын таасири, ал таасирдин XII кылымдан баштап аябай күчөшү аталган аймакка ислам динин таратуу менен ислам окуу жайларынын ачылышын шарттады. Бул жерде бир гана багыттагы арабдардан келген ислам окуу жайлары XIX кылымдын аягына чейин иштеп турган. Салттуу ислам окуу жайлары билим берүүнүн альтернативасыз системасы болуп келип XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып Борбор Азияга татар, башкырт, крым татарлары, түрк, азербейжан улутундагы интеллигенттердин түбү бирге түрк элдерин издеп келе башташы, дүйнөнүн Европа бөлүктөрү менен интеграциялануу, Орусияда, Түркияда капиталисттик түзүмдүн орноп, өнөр жайынын, техниканын, илимдин тез темп менен өнүгүп жатышы ислам мектеб-медреселерин реформалоо талабын коюп эски (кадими) усулда окуткан мектеб-медреселердин ордуна жаңы усулда (усулу-жадид) окуткан ушундай билим берүү уюмдарынын ачылышын күн тартибине койду.

Андан соң 1860-жылдардан тартып Борбор Азияны Падышалык

Орусиянын колонизаторлук саясаты кызыктырып, адегенде казак талааларын, Ташкент шаарын каратып алгандан кийин Фергана өрөөнүн да басып алган соң орус-тузем мектептери ачылды, анда Борбордук Орусиядан келген орус улутундагы балдар менен жергиликтүү элдердин балдарды бирге окуй башташты.

Албетте, XIX кылымдын соңунда жана XX кылымдын башында жалаң окутуу орус тилинде окуткан мектептер да ири шаарларда бирин-серин ачыла баштаган, бирок алар али аз санда болгондуктан биз изилдөөбүзгө мындай окутуу уюмдарын кошуу зарыл эмес деп эсептедик.

Негизинен билим берүү уюмдарынын биз талдоого алган үч түрү бири жабылып, ордуна экинчиси келген эмес, алар, мисалы, кылым тогошкон мезгилде параллель иш жүргүзө берген.

Ошентип, биз ишибизди жыйынтыктап Фергана аймагындагы 70 жылдай мезгил аралыгындагы үч түрдүү окуу уюмдарынын педагогикалык ишмердүүлүктөрүнүн салыштырма анализин жүргүздүк.

Таблица 4.3.1 – XIX кылымдын экинчи жарымында жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагынын салыштырма педагогикалык анализи (иштөө мезгили, уюштурулушу, окутуунун милдети, максаты боюнча)

	Ислам динин үйрөтүүчү усул-кадим (эски усулдагы) мектеб, медреселер	Ислам динин үйрөтүүчү усул-жадид (жаңы усулдагы) мектеб, медреселер	Орус-тузем мектептери
Билим берүү тармактарынын Фергана өрөөнүндө иш	XII-XIX кылымдар	1898-1920-жылдар	1894-1922-жылдар

жүргүзгөн мезгили			
Билим берүү системасынын уюштурулушу	<p>Үч баскычтан турган: адио (төмөнкү); аусот (ортоңку); агло (жогорку). Мунун баарын кошкондо 20 жылга чейин созулуп кеткен. Балдар кайсыл бөлүмүн бүтсө, андан ары улантууну өздөрү жана медреселер чечкен.</p> <p>Окуу мезгили октябрдан апрелге чейин болгон.</p> <p>Негизги талап – ислам шариатынан чыкпоо.</p> <p>Уюштуруучулары – соодагерлер, дин аалымдары, молдолор, байлар, аскер</p>	<p>Ислам динин үйрөтүүчү усулу-кадим (эски усулдагы) мектеб, медреселери жаңы усулдар менен окутууга өткөн.</p> <p>Мурдагы окуу имараттары – мектеб, медреселер сакталган.</p> <p>Окутуу иши ошол кездеги европалык стандартка жакындашкан.</p> <p>Билимдүү кадрлар көбөйгөн.</p> <p>Окуу предметтерине светтик</p>	<p>Падышалык Орусиянын мамлекеттик уюмдары жана айрым жеке адамдар тарабынан уюштурулган.</p> <p>Көбүнчө Борбордук Орусиядан келген аскер адамдарынын, помещиктердин, жумушчулардын, кызматкерлердин балдары үчүн ачылган.</p> <p>Окуу имараттары орусиялык типте салынган.</p> <p>Мугалимдери да европалык типте кийинген.</p> <p>Окуучулары ачык кийинген.</p> <p>Кыздар менен уландар бирге окуган.</p> <p>Класстык сабак</p>

	<p>башчылары, манаптар, бийлер. Менчик формасы – жеке менчик, бир-эки Кокон хандыгынын казынасынан каржыланган хандык медреселер да болгон.</p>	<p>сабактар кошулган. Дин сабактары азайып, жалпы билим берүүчү сабактар көбөйгөн. Менчик формасы – жеке менчик.</p>	<p>системасы ишке ашырылган. Мектептер ар кандай кокустуктарга каршы аскер адамдары тарабынан коргоого алынган. Жогору турган билим берүү башкармалыктарына отчеттуу болгон.</p>
<p>Окутуунун милдети, максаты</p>	<p>Куран жаттоо, куран чечмелөө, хадис жаттоо, хадистерди чечмелөө. Арабча, фарсча жазууга, окууга көнүгүү. Арабча, фарсча тексттерди которуу.</p>	<p>Куран жаттоо, куран чечмелөө, хадис жаттоо, хадистерди чечмелөө. Арабча, фарсча жазууга, окууга көнүгүү. Арабча, фарсча тексттерди которуу. Жалпы билим берүүчү</p>	<p>Орус тилинде окууну, жазууну, сүйлөөнү үйрөнүү. Падышалык Орусиянын тарыхы менен таанышуу. Орусиянын географиясын, климатын билүү. Орус адабиятынын үлгүлөрүн окуу жана аларга адабий талдоо берүү. Жергиликтүү элдин (туземдердин) салт-санаасын сыйлоо, этнографиясын</p>

		билимдер (математика, тарыхы, география, табияттаануу, тил илими ж.б.) менен таанышуу. Коомдук илимдерди, саясатты таанып билүү.	үйрөнүү ж.б.
Окутуу тили	Араб, фарси	Араб, түрк, анча-мынча учурда эне тили	Орус тили, анча- мынча жергиликтүү элдин тили. Иш-чаралар орус тилинде өтүлгөн.

Жогоруда көрсөтүлгөн Фергана өрөөнүндөгү билим берүү уюмдарынын өзгөчөлүктөрү шарттуу түрдө берилген, кээ бир айылдардагы мектебдерде, медреселерде бул жерде көрсөтүлгөн талаптар толук аткарылбай калса, хандыкка караштуу каржылык колдоосу күчтүү медреселердин окуу базасы кубаттуу, мутавалилер жана мударистер курамы билимдүү болгон.

Жалпысынан, XIX кылымдын экинчи жарымында жана XX кылымдын башында Фергана өрөөнүндө жашаган кыргыздар, өзбектер, тажиктер, уйгурлар, барластар, лакайлар өз эне тилинде окуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон эмес, айрым гана учурда жергиликтүү элдин тилдеринде окутуу ишке ашырылган, бирок бул массалык көрүнүш катары тарых барактарында катталган эмес.

Экинчиден, билим алууга кеңири эл массасы тартылбаган, билим алуу

айрым гана жаштардын энчиси болгон, мунун себептери: мектеб-медреселердин жетишсиздиги; элдин өтө жакыр катмарынын арбындагы; шаар калкынын аздыгы жана анын карама-каршысы катары элеттиктердин, тоолуктардын көптүгү; башка тилде (араб, фарси) тилинде окуунун кыйынчылыгы ж.б.

Таблица 4.3.2 – XIX кылымдын экинчи жарымында жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагынын салыштырма педагогикалык анализи (окутуучулар курамы, окутуу үчүн каражаттар, окуу китептери, окутуу орду боюнча)

	Ислам динин үйрөтүүчү усулу-кадим (эски усулдагы) мектеб, медреселер	Ислам динин үйрөтүүчү усул-жадид (жаңы усулдагы) мектеб, медреселер	Орус-тузем мектептери
Окутуучулар курамы	мутавали, мударис, имам, азанчы	мутавали, мударис. Уфадагы «Галия», Оренбургдагы «Хусеиния», Казандагы «Мухаммедия», Бухара, Багдад, Дамаск шаарларындагы медреселерден окуп келген адистер жана жергиликтүү медреселерди бүтүргөндөр.	Орусиянын борбордук шаарларынан педагогдук билим алып келген славян улутундагы адистер. Падышалык Орусия ачкан Ташкент шаарындагы мугалимдер

			семинарийлерин, гимназияларын бүтүргөн өзбек, кыргыз, тажик ж.б. жергиликтүү улуттардын өкүлдөрү.
Окутуу үчүн каражаттар	Минбар, китеп окуу үчүн алдыга коюучу тактайлар. Тери бетине, койдун же уйдун далы сөөктөрүнө жазышкан	бор катары арчанын көмүрү, доска катары колдонуучу тактай	Класс, парталар, доска, дептер, карандаш, географиялык карта жана атлас
Окуу китептери	Кураны карим, хадистер, ислам укуктары боюнча китептер	Куран, хадистер, «Аптиек», «Суфи-Аллаяр» , «Чаар китеп». Суфий акындарынын (Ахмет Яссавий, Машраб, Рабгузий ж.б.) ырлары. Классикалык чыгыш поэзиясы: Низами, Хафиз, Саади, Жами, Навои ж.б. Татар тилиндеги Каюм	«Азбука» (Наливкин), «Самоучитель» (Оракулов), «Книга для чтения» (Яшин) деген китептер. Букин менен Лапиндин сөздүгү. А.С.Пушкин, И.А.Крылов, М.Ю.Лермонтов,

		<p>Насири, Таиб Яхин ж.б. авторлордун окуу китептери. Мунаввар-кары Абдурашидханов жазган окуулуктар: «Адиби аввал» (окуу үчүн алгачкы китеп), «Адиби соний» (Арифметика), «Ер юзи» (география) ж.б. Махмудходжа Бехбуди жазган «Мунтахаби жугрофияи умумий» – «Кискача умумий жугрофия» («Кыскача жалпы география»), «Китоб-ул-атфол» – «Болалар учун китоб» («Балдар үчүн китеп»), «Болалар мактублари» («Балдар каттары»), «Мухтасари тарихи ислом» («Кыскача ислам тарыхы») ж.б. окуулуктар. С.Саидазизовдун «Устози аввал» («Биринчи устаз»)</p>	<p>Л.Н.Толстой ж.б. орус классик жазуучуларынын чыгармалары. К.Д.Ушинский «Родное слово» ж.б.</p>
--	--	--	---

		деген өзбек тилиндеги алиппе китеби. Э.Арабаев менен Х.Сарсекеев жазган «Алиппе йаки – төтө окуу» («Алиппе, же тез окууга үйрөтүү», 1911-ж.) деген казак, кыргыз тилиндеги китеп ж.б.	
Окутуу орду	Окуу өтө турган жайы – мектеб, медресе, мечит, үйлөр. Эркек балдар өзүнчө, кыздар өзүнчө мектеб, медреселерде окуган.	Мектеб, медресе. Уландар менен кыздар бөлүнүп окушкан.	Атайын салынган, класстык бөлмөлөрү, мугалимдер бөлмөсү, китепканасы бар мектеп имараттары.

Мындан көрүнүп турган нерсе кадимки ислам окуу жайларына караганда жаңид мектеб-медреселери бир кыйла прогрессивдүү болгон, аларда европалык билим алып келген адистер иштей баштаган жана атайын жазылган окуу куралдарын пайдаланышкан. Окуу китептеринде жергиликтүү материалдар да кошулуп окутулган. Араб, фарси тили менен бирге эле эне тилин үйрөнүү да керектиги баса белгиленген.

Таблица 4.3.3 – XIX кылымдын экинчи жарымында жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагынын салыштырма педагогикалык анализи (окуу предметтери, окутуунун дидактикалык принциптери боюнча)

	Ислам динин үйрөтүүчү усулу-кадим (эски усулдагы) мектеб, медреселер	Ислам динин үйрөтүүчү усулу-жадид (жаңы усулдагы) мектеб, медреселер	Орус-тузем мектептери
Окуу предметтери	Араб тили, фарси тили, ислам илими, ислам мыйзамы, логика	Араб тили, куран чечмелөө, куран жаттоо, хадис илими, исламият. 20 пайызы тарых, эсеп-алгебра (ал-Хоразмий окуусу), география, агрономия, медицина ж.б.	1-класста жазуу, окуу, эсеп, орус тили. «туземдер» – жергиликтүү тилдерде орусчадан которулган Орусиянын тарыхы, Орусиянын географиясы, орус тили. Куран. Хадис. Ислам укугу.
Окутуунун негизги дидактикалык принциптерин колдонуусу	жөнөкөйдөн – татаалга, улануучулук	Жаттоо аркылуу эске тутуу, теория менен практиканын байланышы, жөнөкөйдөн – татаалга	Акыл-эстүүлүк, аң-сезимдүүлүк, ырааттуулук, жеткиликтүүлүк, улануучулук

Окуу ишин ийгиликтүү жүргүзүү иши – окуу предметтеринин тандалышы менен байланыштуу. Окуу предметтери – окуучулардын дүйнө таанымын ар тараптуу өнүктүрүүгө жардам берет. Эски ислам медреселеринде окуу предметтери чектелүү болуп негизги көңүл куран аяттарын жаттоого багытталган. Куранды башынан аягына чейин жатка айтып бергендер бүтүн каары аталган. Бүтүн каарылар фонеменалдуу эс тутумга ээ болуп, курандын кайсыл жеринин болбосун жатка айтып кете алган. Алар кырааты менен үн кубултуп куран окушат. Мындай ишмердүүлүктү толук ишке ашыруу үчүн алар кеминде 5-6 жыл окушкан. Бирок буларда схолостика, догма үстөмдүк кылып, текстти чечмелөө жагынан кыйынчылыкка учурашкан.

Ал эми молдолордун көбү курандын бүт тексттин жатка билген эмес, алар китептен карап куранды шар окушкан жана отурган элге бул же тигил аяттагы айтылган ойлорду чечмелеп, түшүндүрүп берген. Булар да ар тараптуу илимдер менен кеңири тааныш болбогондуктан куранга илимий комментарий берүүдөн кыйналган.

Каарылар жана молдолор коомдук-саясий турмушка активдүү аралашкан эмес, алар элдин диний сабатын көтөрүүгө гана өзгөчө кам көргөн.

Жадид ислам медреселеринде окугандар табият таануу жана коомдук гуманитардык илимдер менен да таанышкандыктан ар тараптуу өнүккөн, айрымдары орус, түрк, татар тилдерин билген адистер болгон. Диний билими өтө терең болбой калган учурлары кездешет. Бул окуу жайларын бүтүргөндөр коомдук, саясий, мамлекеттик турмушка кеңири аралашкан, 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшүн уюштурууга да, өткөрүүгө да, Кеңеш бийлиги орногондон кийин эл агартуу ишине да булар чоң салым кошкон.

Таблица 4.3.4 – XIX кылымдын экинчи жарымында жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагынын салыштырма анализи (окутуу технологиялары боюнча)

	Ислам динин үйрөтүүчү усулу-кадим (эски усулдагы) мектеб, медреселер	Ислам динин үйрөтүүчү усулу-жадид (жаңы усулдагы) мектеб, медреселер	Орус-тузем мектептери
Окутуу технологиялары	Текст окуу, текст жаттоо, текстин маанисин чечмелөө, кыраат менен үн кубултуп окуу, окуганын которуп берүү, оозеки сүйлөө, арабча жазуу.	Оозеки жаттоо, текст окуу, тексти которуу, сөздүк жумуштары, сөздүк менен иштөө, булактар менен иштөө, комментарийлөө, эсептин төрт амалын аткаруу. Фонетиканы тыбыштык-добуштук усул менен үйрөтүү. Текстти түшүндүрүү ыкмалары колдонулган. Оозеки кеп жана жазуу кеби байланыштуу өнүккөн.	Окутуунун класстык-сабак формасына ылайык белгилүү убакытта сабакты бышыктоо, тапшырма суроо, кайталоо, жаңы теманы түшүндүрүү. Сөздүк жумуштарын жүргүзүү ж.б.

Биз изилдөөгө алган мезгилде албетте окутуу методдору, окутуу технологиялары деген түшүнүктөр жок болгон, бирок Я.А.Коменский (1592-1670) табиятка ылайыктап билим жана тарбия берүү, көрсөтмө жолу менен окутуу, окутуудагы уланмалуулук, аң-сезимдүүлүк, ырааттуулук, бышыктык

деген дидактикалык принциптерди негиздеп, ошолор тууралуу ойлорун айткан. Ошол ойлор Фергана өрөөнүндөгү билим берүү уюмдарына да акырындап киргизилгенин байкоого болот.

Таблица 4.3.5 – XIX кылымдын экинчи жарымында жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагынын салыштырма педагогикалык анализи (каржылоо формалары, бүтүрүүчүлөрү боюнча)

	Ислам динин үйрөтүүчү усулу-кадим (эски усулдагы) мектеб, медреселер	Ислам динин үйрөтүүчү усулу-жадид (жаңы усулдагы) мектеб, медреселер	Орус-тузем мектептери
Каржылоо формалары	вакуп мүлктөрү, орозо битир, зекет, менчик ээлеринин каражаттары, ата-энелер	вакуп, орозо битир, зекет, ээлик кылуучулардын каражаттары, ата-энелер, талабалар, соопчулук үчүн берилген каражаттар	Падышалык Орусиянын жана анын жергиликтүү бийликтеринин бюджети, Орусиялык жана жергиликтүү байлар, чиновниктер

Бүтүрүүчүлөрдү жумуш менен камсыздоо	Молдо, каары, казы ж.б. ислам дининин кызматкерлери	Билим берүү кызматкерлери, дин ишмерлери, агартуучулар	Аскер кызматкери, котормочулар, Орусиянын жогорку окуу жайына тапшыруучулар
---	---	--	---

Биз сөз кылган географиялык алкактагы жана тарыхый доордогу билим берүү уюмдарынын каржыланышы чоң проблема болгон. Анткени бул мезгилде өрөөндө массалык баш аламандыктар өкүм сүрүп, Кокон хандыгында улам бийлик алмашуулар, сарай төңкөрүштөрү, элдик көтөрүлүштөр болуп билим берүүнү каржылоо хандыктын ири байлары, соодагерлери үчүн да кооптуу эле. Хандыктын казынасы бир-эки гана ири медресени каржылоо жагын албаса, калган медреселер, мечиттер, мектебдер мамлекеттик бюджетке алынган эмес. Бирок хандыктын бир прогрессивдүү жагы – вакупнаама менен вакуп системасын киргизип, окуу жайларына айдоо жерлерин, базарларды, дүкөндөрдү, мончолорду ж.б. акча түшө турган жайларды өткөрүп берип, ошолор аркылуу камсыздап турган. Кийин Падышачылык Орусия бул чөлкөмдөргө ээлик кылып алган соң мына ошол Кокон хандыгы киргизген вакуп системасы сакталып калган.

Медреселердин бүтүрүүчүлөрүн жумуш орду менен камсыздоо өтө оор бойдон калган, аларды мамлекет иш менен камсыз кыла алган эмес, бүтүрүүчүлөрдүн бир бөлүгү молдо, имам, казы, азанчы ж.б. диний кызматкерлер болуп кайра эле ислам динин жайылтуучу уюмдарга жумушка орношсо, өтө аз гана бөлүгү Бухара, Дамаск, Меке сыяктуу шаарларга окуусун андан ары улантканы кетишкен. Бүтүрүүчүлөрдүн аябай көп бөлүгү ислам боюнча алган билимин пайдалана албай жөн жай кесиптеги адамдарга сиңип дыйкан, малчы, соодагер болуп кеткен.

Ал эми жадид окуу жайларын бүтүргөндөргө талап жогору болгон, себеби

ошол кезде бул формадагы мектеб-медреселер кеңири ачылып жаткан. Ошону менен бирге алар агартуучулук кызматтарга, жаңыдан уюштурулуп жаткан басма, массалык маалымдоо каражаттарына жумушка кирүүгө да шарт түзүлгөн.

Орус-тузем мектептеринин көпчүлүк бүтүрүүчүлөрү аскер кызматтарына, Борбор Азияны, Кытай тарапты илимий изилдөө иштерине тартылган. Бул мектепте окугандардын көп бөлүгү биринчи дүйнөлүк согушта, 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшүндө, большевиктер жасаган революцияда, граждандык согушта каза болуп калган.

Таблица 4.3.6 – XIX кылымдын экинчи жарымында жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагынын салыштырма педагогикалык анализи (бүтүрүүчүлөрү ээ болгон компетенттүүлүктөрү боюнча)

Бүтүрүүчүлөрү ээ болгон компетенттүүлүк төр:		Ислам динин үйрөтүүчү усул-кадим (эски усулдагы) мектеб, медреселер	Ислам динин үйрөтүүчү усул-жадид (жаңы усулдагы) мектеб, медреселер	Орус-тузем мектептери
Кептик-коммуникативтик	Угуу	Мударистин жана талабалардын окуган тексттерин угат жана алардын суроолоруна жооп айта алат.	Мударистин жана талабалардын окуган тексттерин угат жана алардын суроолоруна кеңири формада жооп айта алат.	Мугалимдин сөзүн жана окуучулардын сөзүн угат, түшүнөт жана эне тилинен башка тилде да айта алат.
	Окуу	Тексттин мазмунун окуйт, сөздүктөрдүн	Текстти шар, кырааты менен окуйт, түшүнөт,	Текстти окуйт, орус жана жергиликтүү

		жардамы менен түшүнөт.	чечмелейт. Тексттин мазмуну боюнча оюн айта алат.	элдин тилиндеги тексттерди түшүнөт жана башкаларга түшүндүрөт.
	Сүйлөө	Тексттин негизинде эмне ой жатканын түшүндүрө алат. Араб тилинде кыска сүйлөмдөрдү түзө билет	Тексттин мазмунун ача билет, тексттин айланасында турмуш тууралуу ой жүгүртө алат. Араб, татар, түрк (чагатай) тилдеринде текст түзө билет.	Орус тилиндеги тексттердин негизинде оозеки сүйлөй алат. Сүйлөм түзөт. Монологдук жана диалогдук речти талдай билет. Падышалык Орусиянын мамлекеттик концелериялары талап кылган деңгээлде иш кагаздарын жүргүзө алат.
	Жазуу	Араб алфавитинде чакан сүйлөмдөрдү жаза алат.	Араб алфавитинде текст жаза билет. Өз оюн татар, араб, түрк тилдеринде жөнөкөй сүйлөмдөр менен жаза билет.	Орус алфавити менен жаза билет. Кат, справка ж.б. кеңсе документтерин толтура алат.

Тилдик	Араб жана фарси тилдериндеги бирдиктерди жана алардын кеп түзүүдөгү функцияларын тааныйт жана түшүнөт.	Араб жана фарси тилдериндеги бирдиктерди түшүнөт, тааныйт, айырмалай алат жана кебинде аларды грамматикалык эрежелердин негизинде колдоно билет.	Орус жана жергиликтүү элдердин тилдериндеги бирдиктерди түшүнөт, тааныйт, айырмалай алат жана кебинде аларды грамматикалык эрежелердин негизинде колдоно билет.
Социомаданий	Өзүн өз өлкөсүнүн, улутунун жараны катары эсептебейт. Араб элдерин, ислам динин баарынын жогору коёт жана дүйнөдө бир гана ислам калыйпалыгы орношун колдойт. Бул дүйнөдө күнөө кылуу аркы дүйнөдө тозокко түшүү деп эсептейт ж.б.	Ислам дини үчүн күрөшөт. Улутунун тагдырын ойлой баштайт. Башка элдерге, өлкөлөргө жетүүнү кыялданат. Башка диндерден эркин болгусу келет. Прогрессивдүү маданияттарды колдойт ж.б.	Падышалык Орусиянын империялык саясатын колдойт жана ошол үчүн кызмат кылууга даяр. Улуттук кызыкчылыкты ойлобойт. Маданияттар интеграциясын орусташтыруу катары гана түшүнөт ж.б.

Жогорудагы таблицада XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагын түзгөн эски (кадими) усулда окуткан мектеб-медреселердин, жаңы усулда (усулу-жадид) окуткан мектеб-медреселердин жана орус-тузем мектептеринин бүтүрүүчүлөрү ээ болгон, азыркы илимий педагогиканын термине менен айтканда, компетенттүүлүктөрү көрсөтүлдү. Бул компетенттүүлүктөр коомдун талабы жана региондогу саясий кырдаал менен тыгыз байланыштуу болгон.

Төртүнчү бап боюнча корутунду

Эмгектин «Фергана өрөөнүндө билим берүүдөгү жадид жана орус-тузем мектептеринин орду» деген төртүнчү бабы жыйынтыктоочу мүнөзгө ээ. Анда адегенде мусулман мектеб-медреселеринин жалпы дүйнөлүк прогресстен бир топ артта калып жатканын түшүнгөн зыялылардын аракети менен ислам динин тутунган элдер жашаган аймактарда жадид кыймылы жана жадид окуу жайларынын пайда болушу үчүн өбөлгө-шарттардын жарылышы тууралуу сөз болот. Андан ары жадидчилердин ишмердүүлүктөрүнө баа берилип, алардын агартуучулук багыттары талдоого алынат. Изилдөөнүн бир топ бөлүгү жадид окуу жайларынын педагогикалык-методикалык өзгөчөлүктөрүн ачып берүүгө арналды. Ал эми Фергана өрөөнүндөгү жадид мектебдеринин окутуучулук курамын аныктоо үчүн Уфа шаарындагы «Галия», Оренбург шаарындагы «Хусения» ж.б. жогорку билим берүүчү медреселердин окуу программаларын, окуу китептерин, окутуу системасын талдоого алдык, ал жерлерден окуп бүтүрүп келген айрым адистердин ишмердүүлүгүнө токтолдук.

Фергана өрөөнүнө жадидчиликти таратууда үлгү болгон агартуучулар катары Мунаввар-кары Абдурашидханов, Махмудходжа Бехбуди, Абдурауф Фитрат, Ишеналы Арабаев, Абдулла Авлони, Хамза Хаким Заде Ниязи сыяктуу агартуучулардын окуу китептерин, илимий-адабий чыгармачылыгын, педагогдук иш-аракеттерин жалпы билим берүү тармагынын контекстинде чагылдырууга аракет кылдык. Ошол эле учурда жадид билим берүү

уюмдарынын окуу куралдарын, окуу каражаттары жана басылмаларын атап көрсөттүк, алардын жадидчилик идеяларын таратуудагы маанисин ачып бердик. Биздин изилдөөдө 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшүндө жадидчилердин ролу да конкреттүү фактылардын негизинде тастыкталды.

Биздин изилдөөлөр боюнча XIX кылымдын экинчи жарымындагы XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүндө жадид мектептеринде окугандар мурдагы кадим мектеб-медреселерине караганда прогрессивдүү болуп, илимдин көп тармактары, искусство боюнча түшүнүктөргө ээ болгон жана коомдук- саясий түзүлүштү өзгөртүү үчүн аракет кылышкан.

Бул баптын экинчи параграфы орус-тузем мектептеринин педагогикалык системасын жана алардын элге билим берүүдөгү ролун көрсөтүүгө арналды, ал үчүн андан мектептердин ачылыш тарыхына экскурс жасап жана аларды ачуунун коомдук- саясий маанисин түшүндүрдүк.

Орус-тузем мектептеринин пайда болушу, калыптанышы үчүн салым кошкон агартуучулар катары В.П. Наливкин, С.М. Граменицкий, Н.И. Ильминский үчөөнүн ишмердүүлүгүн баяндап, Фергана өрөөнүндөгү, анын ичинде Ош шаарындагы орус-тузем мектептери тууралуу тарыхый маалыматтарды бердик, ал мектептердин агартуунун жана педагогиканын тарыхындагы ордун белгиледик, окутуу-тарбиялоо системасынын артыкчылактарын жана кемчилдиктерин көрсөтүлдү.

Бул баптын үчүнчү параграфы «XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү уюмдарынын салыштырма педагогикалык анализи» деп аталып педагогикалык көрүнүштөрдү салыштырма талдоо методу менен жазылды. Биз изилдеген мезгил жана аймак алкагындагы эски (кадими) усулда окуткан мектеб-медреселердин, жаңы усулда (усулу-жадид) окуткан мектеб-медреселердин жана орус-тузем мектептеринин окутуу технологияларын, окутуу процессинин максат-милдеттерин, окуу каражаттарын, билим берүү тармагынын каржыланыш формаларын көрсөттүк. Педагогикалык анализ катары окуу куралдарын, кадрлар менен камсыздалыш өзгөчөлүктөрүн, бүтүрүүчүлөрү ээ болгон

компетенттүүлүктөрдү салыштыра талданды. Ал салыштыра талдоо улам практикага кийин киргизилген окуу системасы прогрессивдүү роль ойногондугу тастыкталды.

ЖАЛПЫ ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР

Фергана өрөөнүндө жайгашкан билим берүү мекемелеринин, алардын негизгилери болгон мусурман мектеб-медреселеринин, жадид мектебдеринин, орус-тузем окуу жайларынын XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын баш жагындагы (Октябрь революциясына чейинки) абалын, окутуу жана тарбиялоо системасынын, окуу программаларынын, окуу китептеринин, окутуу методикаларынын өзгөчөлүктөрүн тарыхый-педагогикалык аспектиден изилдөөгө алган бул эмгегибизди жыйынтыктап төмөнкүдөй корутундуларга келдик.

1. XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүнүн билим берүү тармагынын тарыхый өнүгүшүн педагогикалык аспектиден талдоонун методологиялык-теориялык проблемаларын үйрөнүү болгондуктан, философиялык, тарыхый, педагогикалык багыттагы адабияттар, архивдик-документалдык материалдар теманы ачууга ар тараптуу жардам берди. Биздин тема боюнча иликтөөлөр XIX кылымдын экинчи жарымынан эле башталган, Фергана өрөөнүндөгү мектеб-медреселер тууралуу эң алгачкы маалыматтар европалык жана орус саякатчылары, Падышалык Орусиянын мамлекеттик жана аскердик чиновниктери, Түркстанга жиберилген агартуу тармагынын адистери тарабынан айтылган. Бул тарыхый-педагогикалык процессти кийин советтик окумуштуу тарыхчылар жана педагогдор изилдешти, алар бир топ терең изилдөөлөрдү аткарганы менен ал учурдагы саясий кырдаалга байланыштуу диний билим берүү мекемелери тууралуу толук объективдүү баасын айта алышкан эмес, себеби коммунисттик-тоталитардык доор, атеисттик идеология ислам дининин прогрессивдүү жактарын көрсөтүүгө тымызын да, ачык да тыюу салып келген. XX кылымдын 90-жылдарынын кийин гана кайра куруунун, эгемендүүлүктүн шарапаты менен мусулман окуу жайларына, жадид жана орус-тузем мектептерине тарыхый принцип менен объективдүү баа бериле баштады. Биз темабыздын тегерегиндеги мына ушул процесстин эволюциясына токтолуу менен аларды ырааттуулукта өнүктүрүп,

жаңы көз караштар менен мындан 100-150 жыл мурдагы агартуу тармагынын тарыхый өнүгүшүнө педагогика илиминдеги компетенттүүлүк, ааламдашуу доорундагы илимий билимдердин интеграцияланыш мыйзам ченемдүүлүктөрү, социомаданий байланыш ж.б. парадигмалардын призмасы аркылуу чагылдырылды.

2. XIX кылымдын экинчи жарымында жана XX кылымдын башында Фергана өрөөнүндө курулган жана иштеп жаткан ислам динин үйрөтүүчү мектеб-медреселердин окуу ишмердүүлүгүн уюштуруу өзгөчөлүктөрүнө анализ жүргүзүү эле, бул багытта биринчи кезекте изилдөөнүн логикасына ылайык араб билим берүү системасынын Борбор Азияга тарашы, куран жана хадистердин тарбия-таалим берүүдөгү орду, орто кылымдагы энциклопедист аалымдардын илимий ачылыштары жана табылгалары кайсыл аспектиден окуу программаларынан орун алгандыгы көрсөтүлдү. Андан ары Кокон хандыгына караштуу медреселердин, Алымбек датканын, Молдо Кыргыздын, Молдо Нияздын, Мырзакул болуштун медресеси сыяктуу Кокон, Ош, Андижан, Наманган, Маргалаң, Каниадам ж.б. Фергана өрөөнүндөгү ондогон шаарлардагы медреселердин ачылыш тарыхы, окуу процессинин өзгөчөлүктөрү, каржылык булактары, мутавали-мударистери, талабалары тууралуу маалыматтар анализденди. Ислам динин үйрөтүүчү мектеб-медреселер, каарыханалар элди ыймандуу, сабырдуу, адептүү, эмгекчил, чынчыл болууга үндөп, калктын сабатын көтөрүүдө кандайдыр бир деңгээлде кызмат кылып келгендиги конкреттүү мисалдардын негизинде тастыкталды.

3. XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүндөгү мектеб, медреселердеги билим берүүнүн мазмунунун, принциптеринин, каражаттарынын жана формаларынын салттуулугун көрсөтүү болгондуктан Борбор Азияга араб билим берүү системасынын киргизилиши, диний билим берүү уюмдарында Куранды жана хадистерди үйрөтүүнүн тарыхы жана таалим-тарбиялык мааниси, Борбор Азияда орто кылымдарда жашаган энциклопедист-аалымдардын эмгектерин медреселерде окуп-үйрөнүүнүн максаты жана мазмуну ачылды.

4. Фергана өрөөнүндө билим берүүдөгү жадид жана орус-тузем мектептеринин пайда болушунун коомдук-тарыхый өбөлгөлөрүн жана прогрессивдүү орду белгилөө болуу менен жадид жана орус-тузем мектептеринин ачылышы үчүн коомдук-саясий өбөлгөлөрдү (Орусиянын колониялдык саясаты; орус окумуштууларынын Борбор Азияга кызыгуулары; жергиликтүү жаштардын ар тараптуу илим алууга кызыгуусу ж.б.) көрсөтүп, алардын иштөө принциптеринин оң жактарын (класстык сабак системасы; окуучу жана мугалим мамилеси; доска, китеп, дептер пайдалануу; окуу программасындагы ырааттуулук ж.б.) жана агартуу системасындагы ордун ачып бердик. Мындай билим берүү уюмдарында, мисалы, жадидчилик мектептеринде жалпы илимий негиздеги предметтер (математика, география, тарых, тил жана адабият ж.б.) окутуула баштаса, орус-тузем мектептерин Орусия падышачылыгы, биринчиден, жергиликтүү элди өзүнө тартуу, экинчиден, оторчулук саясатын ийгиликтүү улантуу, үчүнчүдөн, Түркстанга келген славян улутундагы адамдардын балдарына билим берүү, төртүнчүдөн, кош тилдүүлүктү өнүктүү багытында ачылгандыгы иште конкреттүү мисалдардын негизинде далилденди. Орус-тузем мектептеринин прогрессивдүү жагы орустун классикалык адабияты менен тааныштыргандыгы, окутууну орус тилинде жана жергилик элдин тилинде бирдей алып баргандыгыны менен белгилене тургандагы айтылды. Жадид жана орус-тузем билим берүү тармактарын өнүктүрүүгө кошкон агартуучулардын педагогикалык ишмердүүлүгүнө да азыркы учурдун талаптары эске алынуу менен баа берилди.

Илимий изилдөөдөн улам пайда болгон практикалык сунуштар:

Биринчи сунуш – Кыргызстандын жогорку окуу жайларында окутулуп жаткан педагогиканын тарыхы боюнча окуу китептерин кайрадан жазып чыгууда мектеб-медреселердин, жадид окуу жайларынын орду тереңирээк жана ар тараптуураак көрсөтүлүүгө тийиш.

Экинчи сунуш – диний багыттагы медреселердин көпчүлүгү тарых барактарында белгисиз бойдон калгандыктан мына ошол белгисиздикти ачыкка алып чыгуу үчүн окумуштуу-педагогдор менен тарыхчы-аалымдар, архив

кызматкерлери көптөгөн долбоорлорду биримдикте ишке ашыруусу керек.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ:

1. Абашин, С.Н. Этнографическое знание и национальное строительство в Средней Азии (проблема сартов в XIX начале XXI в.) [Текст]: дис. ... д-ра истор. наук: 07.00.07 / С.Н. Абашин. – М., 2009. – 355 с.
2. Абашин, С.Н. Население Ферганской долины (К становлению этнографической номенклатуры в конце XIX начале XX века) [Текст] / С.Н. Абашин // Ферганская долина: Этничность, этнические процессы, этнические конфликты. – М., 2004. – С. 38-102.
3. Абдирашидов, З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи-отношения-влияние[Текст] / З. Абдирашидов. – Ташкент: Академнашир, 2011. – 384 с.
4. Абдуллаев, Р.М. Национальные политические организации Туркестана в 1917-1918 г. [Текст]: дис. ... д-ра ист. наук / Р.М. Абдуллаев. – Ташкент, 1998. – 347 с.
5. Абдуллаева, Ш.А. История педагогики [Текст]: учебник для бакалавров / Ш.А. Абдуллаева, С.С. Сайтов, Г.И. Халикова. – Ташкент: Fan va texnologiya, 2008. – 258 с.
6. Абдурамонов, М. Научная деятельность А.З. Валидова в Туркестане [Текст]: автореф. дис. ... д-ра ист. наук / М. Абдурамонов. – Ташкент, 2005. – 54 с.
7. Абдурахимова, Н. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX первой четверти XX вв [Текст] / Н. Абдурахимова, Г. Рустамов. – Ташкент: Университет, 1999. – 162 с.
8. Абдурашидхонов, М. Хотираларимдан (Жадидчилик аракатидан лавалар) [Текст] / М. Абдурашидхонов. – Ташкент: Шарк, 2001. – 128 б.
9. Абдыразаков, А. Жусуп Баласагын жана анын Кутадгу билиг дастаны [Текст]: окуу куралы / А. Абдыразаков. – Бишкек, 2009.
10. Абдыраманов, Ш. Тарыхтагы ак тактар: тарыхый изилдөө [Текст] / Ш. Абдыраманов. – Бишкек, 2007. – 256 б.

11. Абдырахманов, Ы. Молдо Кылыч жөнүндө [Текст] / Ы. Абдырахманов // Ала-Тоо. – 1989. – №12. – 133-б.
12. Авазов, Э.А. Падышачылыктын Түркстандагы колониялык саясатын ишке ашырууда орус-тузем мектептеринин орду жана ролу (Анжиян көтөрүлүшүнө чейинки жана кийинки мезгилдерде) [Текст] / Э.А. Авазов // ЖАМУнун жарчысы. – 2014. – №1. – 126-131-бб.
13. Агзамходжаев, С.С. Туркистон Мухторияти: борьба за свободу и независимость (1917-1918 гг.) [Текст]: дис. ... д-ра ист. наук / С.С. Агзамходжаев. – Ташкент, 1996. – 289 с.
14. Азам уулу. Махмуд Кашгаринин мурасын казган илимий эмгек // Азаттык, 2018. –20-январь. https://www.azattyk.org/a/turkic_kyrgyz_science_1072-77_compendium-by-mahmud-kashghari-barskani/28985138.html
15. Азаров, Ю.П. Искусство воспитывать [Текст] / Ю.П. Азаров. – М.: 1985. – 448 б.
16. Айтмамбетов, Д. Дореволюционные школы в Киргизии [Текст] / Д. Айтмамбетов. – Фрунзе, 1961. – 129 с.
17. Айтмамбетов, Д. Культура киргизского народа во второй половине XIX и начале XX века [Текст] / Д. Айтмамбетов – Фрунзе: Илим, 1967. – 309 с.
18. Акматалиев, А. Байыркы орток түрк адабиятынын очерки [Текст]: окуу куралы / А. Акматалиев. – Бишкек, 2001. – 160 б.
19. Акматова, А.Т. Ош в XIX веке: социально-культурные аспекты [Текст]: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А.Т. Акматова. – Бишкек, 2012. – 178 с.
20. Алахан, С. Унутулган адабият. 1-китеп [Текст] / С. Алахан. – Бишкек: Бийиктик, 2006. – 352 б.
21. Алиев, А. Мамудхўжа Бебудий [Текст] / А. Алиев // Ўзбек тили ва адабиети. – Тошкент, 1992. – №3-4. – 67-72-бб.
22. Алиев, А. Мамудхўжа Бебудий [Текст] / А. Алиев. – Тошкент: Езувчи, 1994. – 34 б.
23. Аликулов, Х.А. Эстетические воззрения мыслителей Средней Азии и Хорасана (XIV-XV вв.) [Текст] / Х.А. Аликулов. – Ташкент: Фан, 1992. – 98 с.

24. Алимбеков, А. Түрк дүйнөсүнүн ойчулдарынын мурастарындагы педагогикалык идеялар [Текст] / А. Алимбеков. – Бишкек, 2017.
25. Алимов, И. XVI-XVIII асрларда Наманган беклигидаги мадраса, корихона ва мактаблар тарихидан [Текст] / И. Алимов // О'zbekiston tarixi. – Тошкент, 2010. – №4. – 3-9-бб.
26. Алимов, И.А. Андижон мадраса ва мактаблари тарихидан [Текст] / И.А. Алимов, Б. Тўхтабоев, Э. Эркаев. – Тошкент: Вектор-Пресс, 2009. – 23 б.
27. Алимов, И.А. XIX аср Кўкон хонлигининг Андижон беклигидаги мактаб ва мадрасалар [Текст] / И.А. Алимов // О'zbekiston tarixi. – Тошкент, 2007. – №1. – 13-19-бб.
28. Алимов, И.А. Из истории мактабов и медресе Ферганской долины [Текст] / И.А. Алимов // Тезисы докладов международного форума студентов и молодых учёных: Кыргызская государственность в государственности тюркоязычных государств и степной зоны в целом. Ош (Кыргызстан), 22-23 апреля, 2003 г. – Ош, 2003. – С. 12-14.
29. Алимов, И.А. Андижон мадраса ва мектеблари тарихидан [Текст] / И.А. Алимов, Б.А. Тўхтабоев, Э. Эркаев. – Тошкент, 2009. – 23 б.
30. Алимов, И.А. Ўзбекистонда вақф мулкларининг тугатилиши (1917-1929 йиллар) [Текст] / И.А. Алимов. – Тошкент: Фан, 2009. – 222 б.
31. Алимов, И.А. Эски мактаб ислохоти ташаббускори [Текст] / И.А. Алимов // Халқ таълими. – Тошкент, 1993. – №10-12. – 5-8-бб.
32. Алимова, Д.А. Мамудхўжа Бебудий ва унинг тарихий тафаккури [Текст] / Д.А. Алимова, Д. Рашидова. – Тошкент: Академия, 1999. – 53 б.
33. Алимова, Д.А. Жадидчилик аракатининг ижтимоий-сиёсий моияти ва жадидлар тафаккури [Текст] / Д.А. Алимова // Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустаиллик ва тарайёт учун кураш. (Туркистон ва Бухоро жадидчилиги тарихига янги чизгилар) // Даврий тўплам. – Тошкент, 1999. – №1. – 35-52-бб.
34. Алимова, Д.А. Бехбуди и его идеи относительно прогресса [Текст] / Д.А. Алимова // Филология масалалари. – Ташкент, 2005. – №1 (8).

35. Алимова, Д.А. Бухара конца XIX начала XX века и зарождение джадидизма [Текст] / Д.А. Алимова // ОНУ. – 1997. – №9-10-11. – С. 81-93.
36. Алимова, Д.А. Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформы, борьба за независимость [Текст] / Д.А. Алимова – Ташкент: Ўзбекистон, 2000. – 24 с.
37. Алимова, Д.А. Жадидчилик мустаиллик даври тарихчиси талинида // Ўзбекистон тарихи: янги ниго. Жадидлар аракатидан миллий мустаилликка адар [Текст] / Д.А. Алимова – Тошкент: Эльдинур, 1998.
38. Алимова, Д.А. Историческое мировоззрение джадидов и их проекция будущего Туркестана [Текст] / Д.А. Алимова // Туркистон мустаиллиги ва бирлиги учун кураш саифаларидан. – Ташкент, 1996.
39. Алимова, Д.А. Национально-прогрессивное движение джадидизм и его общественно-политическая сущность. Взгляды джадидов на государственность [Текст] / Д.А. Алимова // Очерки по истории государственности Узбекистана. – Ташкент: Шарк, 2001.
40. Алимова, Д.А. Олинур, берилмас [Текст] / Д.А. Алимова // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1997. – 14 февраль.
41. Алихожиев, М.О. Боболаримиз дорулфунун кўрганми? [Текст] / М.О. Алихожиев // Фан ва турмуш. – Тошкент, 2001. – №5-6. – 14-15-бб.
42. Алихожиев, М.О. Зиё масканлари [Текст] / М.О. Алихожиев // Ҳидоят. – Тошкент, 2001. – №10. – 13-б.
43. Алихожиев, М.О. Архитектурные памятники Кокандского ханства [Текст] / М.О. Алихожиев // Тезисы докладов международной научной конференции студентов и молодых учёных. – Ош, 2004. – С. 232-233.
44. Алихожиев, М.О. Коканд – культурный центр ханства [Текст] / М.О. Алихожиев // ФарДУ илмий хабарлари. – Фарғона, 2006. – №1. – 55-56-бб.
45. Алихожиев, М.О. Қўқон маданияти тарихидан [Текст] / М.О. Алихожиев // Буёқ ипак йўли ва Фарғона водийси. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент, 2004. – 143-146-бб.
46. Алихожиев, М.О. Қўқон хонлиги мадрасалари фаолияти тарихидан

- [Текст] / М.О. Алихожиев // Халқ таълими. – Тошкент, 2001. – №5. – 43-47-бб.
47. Алихожиев, М.О. Қўқон хонлиги: вақф ва таълим [Текст] / М.О. Алихожиев // Тафаккур. – Тошкент, 2011. – №1. – 122-123-бб.
48. Алихожиев, М.О. Қўқон хонлигида вақф ерларидан фойдаланиш [Текст] / М.О. Алихожиев // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 2010. – 133-134-бб.
49. Алихожиев, М.О. Қўқон хонлигида таълим тизими ва унда вақф мулкларининг тутган ўрни (1800-1876 йиллар) [Текст] / М.О. Алихожиев. – Тошкент, 2013. – 114 б.
50. Алихожиев, М.О. Қўқон хонлигининг маданий ҳаётида мектеб ва мадрасаларнинг тутган ўрни (1800-1876-йй.) [Текст]: тарих фанлари номзоди ... дис. Автореф. / М.О. Алихожиев. – Тошкент, 2012. – 20 б.
51. Алихожиев, М.О. Миллий маорифимиз [Текст] / М.О. Алихожиев // Ёшлик. – Тошкент, 2001. – №3-4. – 45-б.
52. Алихожиев, М.О. Памятники архитектуры города Маргилана в период Кокандского ханства [Текст] / М.О. Алихожиев // Марғилон асрлар силсиласида. Республика илмий-амалий семинар материаллари. – Фергана, 2005. – С. 84-85.
53. Алихожиев, М.О. Россия империяси ва совет даврида Қўқон хонлиги таълим тизимининг ўрганилиши [Текст] / М.О. Алихожиев // Илмий хабарнома, АДУ. – Андижан, 2014. – №3. – 65-69-бб.
54. Алляма, С. Абуль-Хасан Али ибн Усман аль-Оши Акыда Амали [Текст] / <http://www.azan.kz/kutub/view/akyida-amali-317>
55. Алымбаев, Ж.Б. Историография истории Кокандского ханства // Universum: Общественные науки: электрон.научн. журнал. URL: <http://7universum.com/ru/social/archive/item/3339> (дата обращения: 17.03.2017).
56. Амад, С. Мунаввар кори [Текст] / С. Амад // Шарк юлдузи. – Тошкент, 1992. – №5. – 105-119-бб.
57. Амад, С. Мунаввар кори Абдурашидхоновнинг миллий истивол аракатидаги ўрни ва роли [Текст] / С. Амад // O‘zbekiston tarixi. – Тошкент,

2000. – №4. – 13-18-бб.

58. Аманалиев, Б. Социально-политические и философские идеи Токтогула и Тоголок Молдо [Текст] / Б. Аманалиев. – Фрунзе: Киргосиздат, 1963. – 223 с.

59. Ананьев, Б.Г. О проблемах современного человекознания [Текст] / Б.Г. Ананьев. – М.: Наука, 1977. – 380 с.

60. Ананьев, Б.Г. Психология педагогической оценки. Избранные психологические труды [Текст] / Б.Г. Ананьев. – М.: Педагогика, 1980. – 267 с.

61. Ананьев, Б.Г. Человек как предмет познания [Текст]: избранные психологические труды: в 2-х т. / Б.Г. Ананьев. – М.: Московский университет, 1980. – Т.1. – С. 16-178.

62. Анисимов, С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление [Текст] / С.Ф. Анисимов. – М.: Мысль, 1998. – 253 с.

63. Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР / Сост. А.А. Агаев, А.Ш. Гашимов. – М.: Педагогика, 1989. – 592 с.

64. Антология педагогической мысли Киргизской ССР / Сост. А.С. Садыков, М.Р. Балтабаев. – М.: Педагогика, 1988. – 368 с.

65. Антология педагогической мысли Узбекистана / Сост. С.Р. Раджабов, К.Х. Хашимов и др. – М.: Педагогика, 1986. – 320 с.

66. Апыш, Б. Мухаммед пайгамбардын таалим-тарбия жөнүндөгү даанышман ойлору [Текст] / Б. Апыш, Т. Козукулов. – Бишкек, 2003. – 80 б.

67. Апыш, Б. Педагогика [Текст] / Б. Апыш, Д. Бабаев, Т.А. Жоробеков. – Ош, 2003. – 440 б.

68. Арабай уулу, Э. Кыргыз алиппеси [Текст] / Э. Арабай уулу. – Ташкент: Орто Азия мамлекеттик басмасы. – 1924. – 58 б.

69. Арабай уулу, Э. Оренбургдан Ташкентке чейин. Жол очерки [Текст] / Э. Арабай уулу // Айкап. – 1912. – №1.

70. Арабай уулу Э., Алип-бээ Жаки Төтө окуу [Текст] / Э. Арабай уулу, Х. Сарсекеев. – Уфа: Шарк. – 1911. – 52 б.

71. Арабай уулу, Э. Жазуу өрнөктөрү [Текст] / Э. Арабай уулу. – Оренбург: Вакыт. – 1912. – 36 б.

72. Ардакани, Р.Д. Фараби – основоположник исламской философии [Текст]: пер. с перс. А. Абсаликова / Р.Д. Ардакани. – М.: ООО Садра, 2014. – 132 с.
73. Ардаширов, А.Ф. Очерки истории школ Андижанской области (1876 – 1918) [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / А.Ф. Ардаширов. – Андижан, 1958. – 156 с.
74. Арипов, М. Из истории педагогической мысли таджикского народа [Текст] / М. Арипов. – Душанбе: Ирфон, 1962. – Ч.1. – 162 с.
75. Арипов, М. Из истории педагогической мысли таджикского народа [Текст] / М. Арипов. – Душанбе: Ирфон, 1965. – Ч.2. – 191 с.
76. Арстанбек. Ырлар [Текст] / Арстанбек / Тўз. Б. Кебекова. – Бишкек, 1994. – 180 б.
77. Архангельский, Н. Учебная литература на узбекском языке [Текст] / Н. Архангельский // Наука и просвещение. – Ташкент, 1922. – №2. – С. 8-10.
78. Асипова, Н. Билим философиясы жана тарыхы [Текст] / Н. Асипова. – Бишкек, 2010. – 240 б.
79. Аскарлов, Т. Образдуу ой жүгүртүүнүн чексиздиги [Текст] / Т. Аскарлов. – Бишкек: Кыргызстан, 2001. – 128 б.
80. Аскарлов, Т. Жаңыруунун жолунда [Текст] / Т. Аскарлов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1983. – 164 б.
81. Аскарлов, Т. Көркөм образдар дүйнөсүндө [Текст] / Т. Аскарлов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1967. – 151 б.
82. Аскарлов, Т. Философский анализ литературного процесса [Текст] / Т. Аскарлов. – Алматы, 1993. – 480 с.
83. Аскарлов, Т. Эстетикалык жаңы сапаттарга [Текст]: макалалар жыйнагы / Т. Аскарлов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980. – 376 б.
84. Аскарлов, Т. Эстетическая оценка словесного творчества [Текст] / Т. Аскарлов. – Бишкек: Кыргызстан, 2000. – 120 с.
85. Аскарлов, Т. Эстетическая природа художественной условности [Текст] / Т. Аскарлов. – Фрунзе: Илим, 1966. – 157 с.

86. Асмус, В.Ф. Вопросы теории и истории эстетики [Текст]: сборник статей / В.Ф. Асмус. – М.: Искусство, 1968. – 654 с.
87. Асташова, Н.А. Концептуальные основы педагогической аксиологии [Текст] / Н.А. Асташова // Педагогика. – 2002. – №8. – С. 8-13.
88. Ахмада, Аль Джинди. Педагогические идеи Абу Насра аль-Фараби [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ахмада, Аль Джинди. – М., 1991. – 20 с.
89. Бабанский, Ю.К. Избранные педагогические труды [Текст] / Ю.К. Бабанский. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
90. Бабанский, Ю.К. Оптимизация процесса обучения: общедидактический аспект [Текст] / Ю.К. Бабанский. – М., 1977.
91. Бабанский, Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса [Текст] / Ю.К. Бабанский. – М., 1992.
92. Базарбаев, К.К. Национально-прогрессивное движение: взгляды джадидов на государственность [Текст] / К.К. Базарбаев // Молодой ученый. – 2011. – №3. – С. 71-74.
93. Байгазиев, С. Ала-Тоодогу агартуу тарыхынын ак тактары [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек, 2012. – 64 б.
94. Байгазиев, С. Ала-Тоодогу агартуунун тарыхынын кыскача очерки [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек, 2005.
95. Байгазиев, С. Нурмолдо – XIX кылымдын тунгуч агартуучусу жана даанышман педагогу [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек, 2005. – 52 б.
96. Байгазиев, С. Цивилизация жана Ата журт тагдыры [Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек, 2008. – 798 б.
97. Баласагын, Ж. Куттуу билим: дастан [Текст]: которгон Т. Козубеков / Ж. Баласагын. – М., 1993. – 496 б.
98. Баранова, И.С, Народное образование, литература и искусство Маргилана в XIX в [Текст] / И.С. Баранова, Д. Мадгозиева // <http://uzluga.ru/potr>
99. Бартольд, В.В. История культурной жизни Туркестана [Текст]: соЧ./ В.В. Бартольд. – М.: Наука, 1963. – Т.2. – Ч.1. – 340 с.

100. Бартольд, В.В. История культурной жизни Туркестана [Текст] / В.В. Бартольд. – Л.: АН СССР, 1927. – 256 с.
101. Батаканова, С.Т. Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутууда көркөм чыгармаларга талдоо жүргүзүүнүн илимий-педагогикалык негиздери [Текст]: пед. илим. д-ру ... дис. автореф.: 13.00.02 / С.Т. Батаканова. – Бишкек, 2011. – 42 б.
102. Бахтин, М.М. Вопросы литературы и эстетики [Текст] / М.М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1975.
103. Бахтин, М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса [Текст] / М.М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1990. – 536 с.
104. Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества [Текст] / М.М. Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
105. Бебудий, М. Танланган асарлар. Тузатилган ва тўлдирилган 2-нашри [Текст] / М. Бебудий. – Тошкент: Маънавият, 1999. – 280 б.
106. Бейшеналиев, А. Мевланада дуализм [Текст] / А. Бейшеналиев, Н. Содиков // Китепте: Мевлана Желалиддин Руми жана дүйнөлүк цивилизация: макалалар топтому. / Түз.: А. Муратов, Ж. Борочоров. – Бишкек: ИМАК ОФСЕТ, 2013. – 16-17-бб.
107. Бекбоев, И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / И.Б. Бекбоев. – Бишкек: Педагогика века, 2004. – 384 б.
108. Бекбоев, И.Б. Окуучу, мектеп, мугалим: улуттук педагогика илиминин контекстинде [Текст]: илимий-педагогикалык макалалар жыйнагы / И.Б. Бекбоев. – Бишкек, 2015. – 2-китеп. – 464 б.
109. Белинский, В.Г. Полное собрание сочинений [Текст]: в 13 т. / В.Г. Белинский. – М., 1954. – Т. 5. – 537 с.
110. Белинский, В.Г. Тандалган чыгармалар [Текст] / В.Г. Белинский / Түз. Ж. Абдраимов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1973. – 274 б.
111. Бендриков, К.Е. Очерки по истории народного образования в

Туркестане (1865-1924 гг.) [Текст] / К.Е. Бендриков. – М., 1960. – 509 с.

112. Бендриков, К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924 гг.) [Текст] / К.Е. Бендриков. – М., 1969. – 253 с.

113. Бенингсен, А. Мусульмане в СССР [Текст] / А. Бенингсен. – Париж, 1983. – 79 с.

114. Бердяев, Н.А. О рабстве и свободе человека [Текст] / Н.А. Бердяев // Мир философии: Книга для чтения. Человек. Общество. Культура. – М.: Просвещение, 1984. – 325 с.

115. Бердяев, Н.А. Самопознание [Текст] / Н.А. Бердяев. – М.: Книга, 1991. – 445 с.

116. Бердяев, Н.А. Духовный кризис интеллигенции [Текст] / Н.А. Бердяев. – М.: Канон, 1998. – 389 с.

117. Бертельс, А.Е. Носир Хусрав и исмаилизм [Текст] / А.Е. Бертельс. – М., 1959. – 289 с.

118. Бертельс, Е.Э. Избранные труды. История литературы и культуры Ирана [Текст] / Е.Э. Бертельс. – М., 1988. – 558 с.

119. Бертельс, Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература [Текст] / Е.Э. Бертельс. – М., 1965. – 523 с.

120. Беспалько, В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения [Текст] / В.П. Беспалько. – М., 1995. – 336 с.

121. Беспалько, В.П. Слагаемые педагогической технологии [Текст] / В.П. Беспалько. – М., 1989.

122. Бехбудий, М. Икки эмас, турт тил лозим // Бехбудий Махмудхужа, Танланган асарлар. Тузатилган ва тулдирилган 2-нашри [Текст] / – Тошкент, Маънавият, 1999. – 150 б.

123. Бехбудий, М. Хайр ул-умури авсатухо [Текст] / М. Бехбудий // Хуршид. – 1906, 11-октябрь.

124. Библер, В.С. На гранях логики культуры [Текст]: книга избранных очерков / В.С. Библер. – М., 1997. – 440 с.

125. Библер, В.С. О сути диалогизма [Текст] / В.С. Библер // Вопросы

философии. – 1989. – №7. – С. 23-27.

126. Бийлибаев, К. Чонду ырчы (Сары ырчы): Жакшысыз калса эл карап, аялсыз калса эр карып [Текст] / К. Бийлибаев // Көк асаба. – 2010, 25-май.

127. Билик, В. Роль конфессиональной школы в жизни Туркестана [Текст] / В. Билик // Наука и просвещение. – Ташкент, 1922. – №1. – С. 27.

128. Бим-Бад, Б.М. Антропологические основания теории и практики образования [Текст] / Б.М. Бим-Бад // Педагогика. – 1994. – №5. – С. 3-10.

129. Бим-Бад, Б.М. Антропологическое основание теории и практики современного образования. Очерк проблем и методов их решения [Текст] / Б.М. Бим-Бад. – М., 1994. – 36 с.

130. Бим-Бад, Б.М. Очерки по истории и теории педагогики [Текст] / Б.М. Бим-Бад. – М., 2003 – 272 с.

131. Бим-Бад, Б.М. Педагогические течения в начале двадцатого века: [Текст]: лекции по педагогической антропологии и философии образования / Б.М. Бим-Бад. – 2-е изд. – М., 1998. – 116 с.

132. Блауберг, И.В. Проблема целостности и системный подход [Текст] / И.В. Блауберг. – М.: Эдиториал УРСС, 1997. – 448 с.

133. Бобобеков, Х.Н. Ўтмишда ўзбеклар саводсиз бўлганми? [Текст] / Х.Н. Бобобеков // Фан ва турмуш. – Тошкент, 1989. – №5. – 12-13-бб.

134. Бобровников, Н.А. Русско-туземные училища, мектебы и медресе в Средней Азии [Текст] / Н.А. Бобровников. – СПб, 1913. – 90 с.

135. Бобрышов, С.В. Методология историко-педагогического исследования развития педагогического знания [Текст]: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / С.В. Бобрышов. – Ставрополь, 2006. – 38 с.

136. Богачев, К.Ю. Становление и развитие культурологического подхода в российской педагогике [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / К.Ю. Богачев. – Ростов-на-Дону, 2006. – 22 с.

137. Богоутдинов, А.М. Избранные произведения [Текст] / А.М. Богоутдинов. – Душанбе, 1980. – 418 с.

138. Богоутдинов, А.М. Очерки по истории таджикской философии [Текст]

/ А.М. Богоутдинов. – Сталинабад, 1961. – 332 с.

139. Богуславский, М.В. Диалог прошлого и настоящего [Текст] / М.В. Богуславский // Педагогика. – 1995. – №4. – С. 118-119.

140. Богуславский, М.В. История отечественной педагогики (первая треть XX века) [Текст] / М.В. Богуславский. – Томск: НТЛТ, 2005. – 312 с.

141. Богуславский, М.В. Общечеловеческие и национальные ценностные ориентации отечественной педагогики (начало XX в) [Текст] / М.В. Богуславский // Педагогика. – 1998. – №7. – С. 82-87.

142. Божович, Л.И. Избранные психологические труды: проблемы формирования личности [Текст] / Л.И. Божович / Под ред. Д.И. Фельдштейна. – М., 1994.

143. Божович, Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте [Текст] / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.

144. Божович, Л.И. Отношение школьников к учению как психологическая проблема [Текст] / Л.И. Божович. – М., 1951.

145. Болтабоев, С.Д. XIX асрнинг 2-ярми XX аср бошларида Туркистон ўлкасида вақф мулклари [Текст]: тарих фан. номз. ... дис.: 07.00.01 / С.Д. Болтабоев. – Тошкент: ЎзР ФА ТИ, 1995. – 158 б.

146. Болтабоев, С.Д. Фитрат ва жадидчилик [Текст] / С.Д. Болтабоев. – Тошкент, 2007. – 286 б.

147. Бондаревская, Е.В. Смыслы и стратегии личностно-ориентированного воспитания [Текст] / Е.В. Бондаревская // Педагогика. – 2001. – №1. – С. 17-24.

148. Бондаревская, Е.В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания [Текст]: учебное пособие для студ. сред, и высш. пед. учеб. заведений, слушателей ИПК и ФПК / Е.В. Бондаревская, С.В. Кульневич. – М.-Ростов-на-Дону: Учитель, 1999. – 560 с.

149. Бордовская, Н.В. История русской педагогики выдающийся памятник русского педагогического самосознания [Текст] / Н.В. Бордовская, П.Ф. Каптерев // История русской педагогики. – СПб, 2004. – С. 5-8.

150. Бордовская, Н.В. Педагогическая системология: постановка проблемы

[Текст] / Н.В. Бордовская // Педагогика. – 1998. – №8. – С. 25-30.

151. Бордовская, Н.В. Системная методология современных педагогических исследований [Текст] / Н.В. Бордовская // Педагогика. – 2005. – №5. – С. 21-29.

152. Бордовская, Н.В. Педагогика [Текст]: учебник для вузов / Н.В. Бордовская, А.А. Реан. – СПб, 2000. – 304 с.

153. Ботобеков, У. Ааламды Айланткан Аалым Мевлана жана анын Орто Азия адабиятына тийгизген таасири [Текст] / У. Ботобеков // Китепте: Мевлана Желалиддин Руми жана дүйнөлүк цивилизация: макалалар топтому / Түз.: А. Муратов, Ж. Борочоров. – Бишкек, 2013. – 37-38-бб.

154. Брагинский, И.С. Из истории персидской и таджикской литературы [Текст]: избр. работы / И.С. Брагинский. – М.: Наука, 1972. – 524 с.

155. Брагинский, И.С. 12 миниатюр. От Рудаки до Джоми [Текст] / И.С. Брагинский. – М., 1976. – 304 с.

156. Брокгауз, Ф.А. Ефрон И.А. Вакуп. Энциклопедический словарь <http://www.infoliolib.info/sprav/brokgaus/0/767.html>

157. Булгаков, П.Г. Жизнь и труды Беруни. К 1000-летию со дня рождения [Текст] / П.Г. Булгаков. – Ташкент: Фан, 1972. – 428 с.

158. Булгаков, П.Г. Жизнь и труды Беруни [Текст] / П.Г. Булгаков / Отв. ред. И.М. Муминова. – Ташкент: Фан, 1972. – 425 с.

159. Буркашов, С. Мурзакул болуш. Тарыхый очерк [Текст] / С. Буркашов. – Ош, 1993.

160. Буттино, М. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР [Текст] / М. Буттино. – М., 2007. – 17 с.

161. Вакуп // Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү / А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек: Салам, 2016. – 800 б.

162. Вельяминов-Зернов, В.В. Исторические сведения о Кокандском от Мухаммед-Али до Худояр хана [Текст] / В.В. Вельяминов-Зернов // Труды Вост. отд. русск. археол. общ. – СПб, 1856. – С. 329-370.

163. Вельяминов-Зернов, В.В. Сведения о Кокандском ханстве [Текст] /

В.В. Вельяминов-Зернов // Вестник РГО. – СПб, 1856. – Ч.18. – Кн. 5. – С. 107-117.

164. Волков, Г.Н. Этнопедагогика [Текст] / Г.Н. Волков. – М.: Академия, 2000. – 176 с.

165. Вохидов, Ш. Қўқон хонлигида тарихнавислик [Текст] / Ш. Вохидов. – Тошкент: Akademnashr, 2010. – 109 б.

166. Вохидов, Ш. Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши [Текст]: тарих фан. д-ру ... дис. / Ш. Вохидов. – Тошкент, 1998. – 305 б.

167. Вульфсон, Э.С. Как живут сарты [Текст] / Э.С. Вульфсон. – М., 1908.

168. Выготский, Л.С. Педагогическая психология [Текст] / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.

169. Габделманов, С. Тянь-Шань тоосуна кыска бир саякат [Текст] / С. Габделманов // Zaman Кыргызстан. – 1997, 27-июль.

170. Ганиев, И. Фитрат, эътиод, ижод [Текст] / И. Ганиев. – Тошкент: Камалак, 1994.

171. Гафуров, Б.Г. Аль-Фараби в истории культуры [Текст] / Б.Г. Гафуров. – Душанбе, 1975.

172. Германов, В.А. Пулат Солиев и его время [Текст] / В.А. Германов. – Ташкент, 2006. – 85 с.

173. Граменицкий, С.М. Очерк развития народного образования в Туркестанском крае [Текст] / С.М. Граменицкий. – Ташкент, 1896.

174. Граменицкий, С.М. Очерки развития народного образования в Туркестанском крае // Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области [Текст] / С.М. Граменицкий / Под ред. И.И. Гейера. – Ташкент, 1896. Т. 4. – С. 2-104.

175. Граменицкий, С.М. Положение инородческого образования в Сыр-Дарьинской области [Текст] / С.М. Граменицкий. – Ташкент, 1916. – 159 с.

176. Григорян, С.Н. Великие мыслители Арабского Востока [Текст] / С.Н. Григорян. – М.: Знание, 1980. – 190 с.

177. Данилюк, А.Я. Проблема эмпирического и теоретического в

отечественной педагогике [Текст] / А.Я. Данилюк // Педагогика. – 1997. – №5. – С. 42-46.

178. Данилюк, А.Я. Развитие педагогической антропологии в контексте русской культурной традиции [Текст] / А.Я. Данилюк // Педагогика. – 2003. – №1. – С. 82-88.

179. Данилюк, А.Я. Два подхода к осмыслению историко-педагогического процесса [Текст] / А.Я. Данилюк, А.Н. Копыл // Славянская педагогическая культура. – 2004. – №3. – С. 33-37.

180. Джалалов, Г.Д. Индийская астрономия в книге Бируни Индия [Текст] / Г.Д. Джалалов // Историко-астрономические исследования. – 1962. – №8. – С. 195-220.

181. Джалалова, З.Г. Учение ал-Бируни о движении Солнца [Текст] / З.Г. Джалалова // Историко-астрономические исследования. – 1975. – №12. – С. 227-236.

182. Джамгерчинов, Б.Д. Добровольное вхождение Киргизии в состав России [Текст] / Б.Д. Джамгерчинов. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1963. – 436 с.

183. Джамгерчинов, Б.Д. Очерк политической истории Киргизии XIX века [Текст] / Б.Д. Джамгерчинов. – Фрунзе: Илим, 1966. – 191 с.

184. Джахид, А.М. Некоторые вопросы теории государства в воззрениях Абу Насра Аль-Фараби [Текст] / А.М. Джахид. – Душанбе, 1963.

185. Джахид, А.М. Учение Абу Насра Аль-Фараби о государстве [Текст]: автореф. дис. ... канд. филос. наук / А.М. Джахид. – Душанбе, 1982.

186. Джурунский, А.Н. Теория и методология истории педагогики и сравнительной педагогики. Актуальные проблемы [Текст] / А.Н. Джурунский. – М.: Прометей, 2014. – 130 с.

187. Добролюбов, Н.А. Избранное. 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1969.

188. Дьяченко, В.К. Новая дидактика [Текст] / В.К. Дьяченко. – М., 2001.

189. Емельянов, Н. Численность вакфов Туркестанского края [Текст] / Н. Емельянов // Туркестанский сборник. – Том 461. – С. 3-6.

190. Жалалиддин, Руми. Дил сыры: Тамсилдер, тамашалар [Текст] / Руми Жалалиддин / Которгон К. Басылбеков. – Бишкек: Учкун, 2000. – 164 б.
191. Жалалиддин, Руми. Дил сыры. [Текст] / Руми Жалалиддин / Которгон К. Басылбеков. – Тегеран: Альхудо, 2000.
192. Женижоктун өмүрүнүн белгисиз барактарынан // Азаттык, 2004. – 22-фев. <http://www.azattyk.org/a/1220299.html>
193. Жигитов, С. 20-жылдагы кыргыз адабияты [Текст] / С. Жигитов. – Фрунзе: Илим, 1984. – 158 б.
194. Жороев, С. Мурзакул болуш [Текст] / С. Жороев // Кыргыз туусу. – 2012, 24-июль.
195. Залкар акындар. Женижок. Ырлар, айтыштар / Түз. А. Акматалиев, А. Жусупбеков, М. Мукасов. – Бишкек: Шам, 1999. – 2-т. – 320 б.
196. Зарринкуб, А.Х. Ислам цивилизациясы [Текст] / А.Х. Зарринкуб. – Бишкек, 2013. – 176 б.
197. Захарова, А.Е. Историко-архитектурное наследие города Ош (Конец XIX – начало XX вв.) [Текст] / А.Е. Захарова. – Ош, 1997. – 148 с.
198. Захарова, А.Е. Вдохнуть аромат эпохи ушедшей [Текст] / А.Е. Захарова // Ленинский путь. – 1998, 5 сентября.
199. Захарова, А.Е. Медресе старинного Оша [Текст] / А.Е. Захарова // Ленинский путь. – 1998, 18 июня.
200. Захарова, А.Е. Памятник архитектуры мечеть Тахти-Сулейман [Текст] / А.Е. Захарова // Материалы I регион, науч.-практ. конф. по пробл. социал.-экон. и культур, развития, посвященной 3000-летию г. Ош. – Ош, 1996. – С. 79-86.
201. Захарова, А.Е. Французская экспедиция 1877 года в Оше [Текст] / А.Е. Захарова // Сборник статей НАН Кыргызской Республики «Изучение древнего и средневекового Кыргызстана». – Бишкек, 1998. – С. 62-64.
202. Захарова, А.Е. Историко-культурное наследие г. Ош (конец XIX – начало XX вв.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А.Е. Захарова. – Ош, 1999. – 20 с.

203. Захидов, В.Ю. Три титана: Абу-Наср Фараби, Абу-Райхан Беруни. Абу-Али ибн Сина [Текст] / В.Ю. Захидов. – Ташкент, 1973.
204. Зиёев, Х.М. Мавлавия ва та'рихи тахаввули он [Текст] / Х.М. Зиёев. – Душанбе, 2004. – 216 б.
205. Зиёев, Х.М. Суфийский орден мавлавия [Текст] / Х.М. Зиёев. – Душанбе, 2007. – 275 с.
206. Зиёев, Х.М. Тарих – утмиш ва келажак кузгусу. Тарихнинг долзарб масалалари [Текст] / Х.М. Зиёев – Тошкент, 2000. – 288 б.
207. Зиёев, Х.М. Чоризм истилоси [Текст] / Х.М. Зиёев // Шарк юлдузи, 1990. – №8. – 184-190-бб.
208. Знаменский, П.В. Участие Н.И. Ильминского в деле инородческого образования в Туркестанском крае [Текст] / П.В. Знаменский. – Казань, 1900. – 116 с.
209. Ибрагимов, Х.И. История педагогики и образования [Текст]: учебник для магистрантов / Х.И.Ибрагимов, Ш.А. Абдуллаева. – Тошкент, 2008. – 240 с.
210. Иброимов, С. Фитрат ва жадидчилик [Текст] / С. Иброимов // Мулоот. – Тошкент, 1994. – №5-6. – 20-б.
211. Иванов, А.С. Учение аль-Фараби о познавательных способностях человека [Текст]: автореф. дис. ... канд. филос. наук / А.С. Иванов. – Алма-Ата, 1972.
212. Иванов, П.П. Очерки по истории Средней Азии [Текст] / П.П. Иванов. – М.: Восточная литература, 1958. – 245 с.
213. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX и XIV вв. – М., 1961. – 320 с.
214. Измайлов, А.Э. Народная педагогика: Педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана [Текст] / А.Э. Измайлов. – М.: Педагогика, 1991. – 256 с.
215. Измайлов, А.Э. Очерки по истории советской школы в Киргизии за 40 лет (1917-1957-гг.) [Текст] / А.Э. Измайлов. – Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1957. – 256 с.

216. Измайлов, А.Э. Просвещение в республиках советского Востока [Текст] / А.Э. Измайлов. – М., 1973.
217. Ирисов, П. Улуунун жөнөкөйлүгү жана жөнөкөйдүн улуулугу [Текст] / П. Ирисов // *Zaman Кыргызстан*. – 2000, 9-июнь.
218. Исабоева, Г.С. XIX асрда Кўкон хонлигида маданий ҳаёт [Текст]: тарих фан. номз. ... дисс. автореф.: 07.00.01 / Г.С. Исабоева. – Тошкент, 2010. – 26 б.
219. Исаев, И.Ф. Аксиологический и культурологический подходы к исследованию проблем педагогического образования в научной школе В.А. Сластенина [Текст] / И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов // *Известия Российской академии образования*. – 2000. – №3. – С. 45-58.
220. Ислам. Энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991. – 315 с.
221. Историография общественных наук в Узбекистане: Библиографические очерки / Сост. Б.В. Лунин. – Ташкент: Фан, 1974. – 135 с.
222. История Андижана в документах и материалах (1876-1917-гг) Андижан, 2009. – Т. 1. – 199 б.
223. История Андижана. – Ташкент: Фан, 1980. – 371 с.
224. История всемирной литературы. В 9 т. / Редколл.: Х.Г.Короглы, А.Д. Михайлов и др. – М.: Наука, 1984. – Т.2. – С. 201-204.
225. История Киргизской ССР [коллективная монография] / В 2-х т. – Фрунзе: Кыргызстан. – 1968. – Т. 1. – 708 с.
226. История Киргизской ССР. С древнейших времен до наших дней. – Фрунзе: Кыргызстан, 1986. – Т. 2. – 478 с.
227. История кыргызов и Кыргызстана. – Бишкек: Илим, 1996. – С. 125-130.
228. История общественно-культурного реформаторства на Кавказе и в Центральной Азии (XIX – начало XX века) / Отв. ред. Д. Алимова, И. Багирова. – Самарканд: МИЦАИ, 2012. – 335 с.
229. История педагогики. Часть 1. От зарождения воспитания в первобытном обществе до середины XVII века. Учебное пособие для педагогических

университетов. / Под ред. А.И. Пискунова. – М., 1997. – 192 с.

230. История Узбекистана. Т. III (XVI –пер. пол. XIX вв.). – Ташкент: Фан, 1993. – 220 с.

231. История Узбекской ССР. – Ташкент: Фан, 1956. – Т. 1. – 497 с.

232. История Узбекской ССР. – Ташкент: Фан, 1974. – 583 с.

233. История Узбекской ССР. – Ташкент: Фан, 1968. – Т. 2. – 664 с.

234. Йулдошбекова, С. Чўлпонниг публицистик ва мухаррлик фаолияти [Текст]: филол. фан. номзоди. ... дис. автореф. / С. Йулдошбекова. – Тошкент, 2002. – 30 б.

235. Ишанжанов, И. Калкы үчүн кымбат түбөлүк, Мырзакул болуш кадыры [Текст] / И. Ишанжанов // Акыйкат. – 2010, 22-февраль.

236. Ишекеев, Н. Кыргыз адабиятын мектептерде окутуунун тарыхы [Текст] / Н. Ишекеев. – Бишкек, 1994. – 388 б.

237. Казакова, Н. Жазгыч акындардын чыгармачылыгы: Нур молдо [Текст] / Н.Казакова // Alatoo academic studies. – 2016. – №2. – 107-110-бб.

238. Каппелер, А. Россия – многонациональная империя: возникновение, история, распад [Текст] / А. Каппелер. – М., 1996. – 142 с.

239. Карасаев, Х. Кыргыз жазуусу жана орфографиясы жөнүндө кыскача обзор [Текст] / Х.Карасаев // Мугалимдерге жардам. – 1947. – №12. – 35-42-бб.

240. Карими, Р.У. Российские мусульмане – хозяева исторически исконных земель [Текст] / Р.У. Карими // ДА. Диалог Авразия. – 2002. – №5. – С. 48-49.

241. Каримов, Н. Мавлоно Фитрат [Текст] / Н. Каримов // Фан ва турмуш. – Тошкент, 1988. – №7.

242. Кары-Ниязов, Т.Н. Астрономическая школа Улугбека [Текст]: избранные труды в 8-ми т. / Т.Н. Кары-Ниязов. – Ташкент: Фан, 1967. – Т. 4.

243. Кастельская, З.Д. Из истории Туркестанского края [Текст] / З.Д. Кастельская. – М.: Наука, 1980. – 112 с.

244. Касымжанов, В.А. Аль-Фараби [Текст] / В.А. Касымжанов. – Алма-Ата, 1974.

245. Кедров, Б.М. История науки и принципы её исследования [Текст] / Б.М. Кедров // Вопросы философии. – 1971. – №9. – С. 78-89.
246. Кененсариев, Т. Алымбек датканын татыктуу тарыхый ордун табуу жөнүндө // http://kghistory.akipress.org/unews/un_post:7916
247. Кененсариев, Т. Кокон хандыгы жана кыргыздар [Текст] / Т. Кененсариев. – Ош, ОшМУ, 1997. – 64 б.
248. Кененсариев, Т. Кокон хандыгынын тарыхынан. Кыргыздар [Текст]: 14 т. / Т. Кененсариев. – Бишкек, 2011. – Т. 7.
249. Кененсариев, Т. Кыргызстан в древнейший и древний периоды (с древнейших времен до VI века) 1.1 гл. // Стратегическая матрица Кыргызстана: ретроспектива, современность и сценарии будущего развития [Текст] / Т. Кененсариев // Институт экономических стратегий – Центральная Азия. – М.-Алматы, 2007. – С. 4-26.
250. Кененсариев, Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы [Текст] / Т. Кененсариев. – Бишкек: Кыргызстан, 1997. – 360 б.
251. Кененсариев, Т. Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү [Текст] / Т. Кененсариев. – Бишкек, 2009. – 392 б.
252. Кененсариев, Т. Тарых тактасында: Фергана өрөөнү жана Анжыян кыргыздары // <http://kaganat.kg/2018/01/04/taryh-taktasynda-fergana-r-n-zhana-anzhyuan-kyrgyzdary/>
253. Кенчиев, Ж. Алымбек хан [Текст] / Ж. Кенчиев. – Бишкек: Учкун, 2004. – 204 б.
254. Керенский, Ф.М. Медресе в Туркестанском крае [Текст] / Ф.М. Керенский. – СПб, 1892. – 37 с.
255. Керенский, Ф.М. Наши учебные заведения: Медресе Туркестанского края [Текст] / Ф.М. Керенский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1892. – №11.
256. Ким, П.Г. Уйдирма ва ҳақиқат [Текст] / П.Г. Ким // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1989, 29-октябрь.

257. Кичева, И.В. Обогащение педагогической терминологии в 90-е годы XX века. [Текст] / И.В. Кичева. – Пятигорск, 2004. – 95 с.
258. Князева, Е.Н. Эволюция научного знания: процессы самоорганизации [Текст]: дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.01 / Е.Н. Князева. – М., 1994. – 290 с.
259. Кокайсл, П., Усманов А. Джадидизм в Туркестане // http://kghistory.akipress.org/unews/un_post:1872
260. Колесникова, И.А. Педагогическая реальность: опыт межпарадигмальной рефлексии [Текст]: курс лекций по философии педагогики / И.А. Колесникова. – СПб, 2001. – 288 с.
261. Колесникова, И.А. Педагогические цивилизации и их парадигмы [Текст] / И.А. Колесникова // Педагогика. – 1995. – №6. – С. 84-99.
262. Колчерин, А. Христианизация народов Поволжья. Н.И. Ильминский и православная миссия [Текст] / А. Колчерин. – М., 2014. – 103 с.
263. Коменский, Я.А. Избранные педагогические сочинения [Текст] / Я.А.Коменский. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 2. – 576 с.
264. Коран. Перевод смыслов и комментарии иман Валерии Пороховой. – М., 2007. – 800 с.
265. Корнетов, Г.Б. Всемирная история педагогики: цивилизационный подход [Текст] / Г.Б. Корнетов // Педагогика. – 1995. – №3. – С. 23-29.
266. Корнетов, Г.Б. История педагогики: Введение в курс История образования и педагогической мысли [Текст]: учебное пособие / Г.Б. Корнетов. – М., 2002. – 268 с.
267. Корнетов, Г.Б. От первобытного воспитания к гуманистическому образованию [Текст]: учебное пособие / Г.Б. Корнетов. – М., 2003. – 216 с.
268. Корнетов, Г.Б. Парадигмы базовых моделей образовательного процесса [Текст] / Г.Б. Корнетов // Педагогика. – 1999. – №3. – С. 43-49.
269. Корнетов, Г.Б. Педагогика: теория и история [Текст] / Г.Б. Корнетов. – М., 2003. – 256 с.
270. Корнетов, Г.Б. Развитие историко-педагогического процесса в контексте цивилизационного подхода [Текст]: Диссертация в форме научного

доклада на соискание д-ра пед. наук: 13.00.01 / Г.Б. Корнетов. – М., 1994. – 64 с.

271. Косимов, Б. Жадинчилик [Текст] / Б. Косимов // Ёшлик. – Тошкент, 1990. – №7. – 72-75-бб.

272. Косимов, Б. Маслакдошлар (Бобудий, Ажзий, Фитрат) [Текст] / Б. Косимов. – Тошкент: Шарк, 1994. – 155 б.

273. Кочаров, В.Т. Из истории организации и развития народного образования в дореволюционном Узбекистане (1865-1917 гг.) [Текст] / В.Т. Кочаров. – Ташкент, 1966.

274. Кубатова, А.Э. Жадин мектептери. Китепте: Кыргызстан. Улуттук энциклопедия. [Текст] / А.Э. Кубатова. – Бишкек, 2011. – Т. 3. – 219-220-бб.

275. Кубатова, А.Э. Кыргызстандагы жадинчилик кыймылы (1900-1916-жж.) [Текст] / А.Э. Кубатова. – Бишкек, 2012. – 204 б.

276. Кубесов, А. Педагогическое наследие аль-Фараби [Текст] / А. Кубесов. – Алма-Ата: Мектеп, 1989. – 152 с.

277. Кудаш, С. По следам юности [Текст] / С. Кудаш. – М.: Советский писатель, 1969. – 103 с.

278. Кун, А.Л. Очерк Коканского ханства [Текст] / А.Л. Кун // Вестник Императорского Русского Географического общества. – 1876. – Вып. 4. – С. 64.

279. Кун, А.Л. Вакуфы [Текст] / А.Л. Кун // Туркестанские ведомости. – 1872. – №21.

280. Кун, А.Л. Некоторые сведения о Ферганской долине [Текст] / А.Л. Кун // Военный сборник. – 1876. – №4. – С. 417-448.

281. Куран деген эмне? // <http://risale.on.kg>

282. Курбанов, А.А. Очерки по истории развития педагогической мысли в Туркестане (1886-1941 гг.) [Текст] / А.А. Курбанов, О.Д. Кузьмин. – Ашхабад, 1972. – Ч.1. – 209 с.

283. Кушелевский, В.И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области [Текст] / В.И. Кушелевский // Новый Маргелан. – 1891. – №2. – С. 361-370.

284. Кыдыралиев, С. Алымбек датка жана кыргыз улутунун азыркы абалы

[Текст] / С. Кыдыралиев // ЖАМУнун Жарчысы. – 2011. – №1,2. – 13-15-бб.

285. Кыргызстан. Улуттук энциклопедия: 5-том. / Башкы редактору Ү.А. Асанов. – Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2014. – 726 б.

286. Қўлдошев, Ш.Т. Қўқон хонлиги ва Шарқий Туркистон ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар (XVIII-XIX асрнинг ўрталари) [Текст]: тарих фан. номз. ... дис.: 07.00.01 / Ш.Т. Қўлдошев. – Тошкент, 2009. – 169 б.

287. Леонтьев, А.Н. Избранные психологические сочинения в 2-х т. [Текст] / А.Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 2.

288. Леонтьев, А.Н. Проблемы развития психики [Текст] / А.Н. Леонтьев. – М., 1972. – 292 с.

289. Лернер, И.Я. Дидактическая система методов обучения [Текст] / И.Я. Лернер. – М.: Знание, 1976.

290. Лернер, И.Я. Дидактические основы методов обучения [Текст] / И.Я. Лернер. – М.: Педагогика, 1981.

291. Ликошин, Н.С. Пол жизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения [Текст] / Н.С. Ликошин. – Петроград, 1916. – 415 с.

292. Лихачев, Б.Т. Педагогика. Курс лекций [Текст] / Б.Т. Лихачев. – М.: Юрайт, 1999. – 240 с.

293. Лихачев, Б.Т. Педагогика [Текст] / Б.Т. Лихачев. – М., 1992.

294. Маллабоев, Б.Б. Чоризмнинг Туркистонда вақф мулкчилиги сиёсати (Хожа Ахрор авлодлари вақф мулкчиси мисолида) [Текст]: тарих фан. номз. ... дисс. автореф.: 07.00.01 / Б.Б. Маллабоев. – Тошкент, 2004. – 27 б.

295. Мамбетакунов, Э. Мавлананын сырдуу дүйнөсү [Текст] / Э. Мамбетакунов // Шоокум. – 2012. – №8. – 17-21.

296. Мамытов, С.А. Кыргызско-татарские литературные связи второй половины XIX начала XX веков [Текст] / С.А. Мамытов. – Бишкек: Мурас, 1999. – 178 с.

297. Марказий Осиё XX аср бошида: ислоотлар, янгиланиш, тарайёт ва мустаиллик учун кураш (жадидчилик, мухториятчилик, истилолчилик) // Халаро конференция материаллари. – Тошкент: Маънавият, 2001. – 142 б.

298. Маханова, Р.Р. Творчество Суфи Аллаяра и его традиции в татарской литературе [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Р.Р. Маханова. – Казань, 2008. – 190 с.
299. Махмаджонова, Т.М. Философия Джалолуддина Руми [Текст] / Т.М. Махмаджонова. – Душанбе, 2007. – 300 с.
300. Махмуд, ал-Кашгари. Диван лугат ат-турк (Свод тюркских слов): В 3-х томах [Текст]: пер. с араб. А.Р. Рустамова / Махмуд, ал-Кашгари / Под ред. И.В. Кормушина. – М.: Восточная литература, 2010. – Т. 1. – 464 с.
301. Махмуд, ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк [Текст] / Махмуд, ал-Кашгари / Пер. З.-А.М. Ауэзовой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 128 с.
302. Махмутов, М.И. Современный урок. Вопросы теории [Текст] / М.И. Махмутов. – М.: Педагогика, 1981. – 191 с.
303. Мевлана Желалиддин Руми жана дүйнөлүк цивилизация. / Түз. А. Муратов, Ж. Борочоров. – Бишкек, 2013. – 120 б.
304. Месневиден тандалган ангемелер Түз. / С. Идирисов, Н. Содиков. – Бишкек, 2012. – 184 б.
305. Михайлов, М. Наманган (Очерк) [Текст] / М. Михайлов // Туркестанский сборник. – СПб, 1867. – Т. 16. – С. 71.
306. Молдо Кылыч.Туракеддин. Кысса-и-зилзала [Текст] / Молдо Кылыч.– Казань: Типо-лит. Т-го Д-ма В. Еремеев и А. Шашабрин, 1911. – 17 б.
307. Молдо Нияз. Санат дигарасттар [Текст] / Молдо Нияз / Түз. О. Сооронов. – Бишкек: Учкун, 1993. – 159 б.
308. Молдокасымов, К. Алымбек датка – Кокондун хандыгынын баш увазири [Алымбек датка жана анын доору Текст] / К. Молдокасымов. – Бишкек: МахPrint, 2016.
309. Молдокасымов, К. Искак Молдо (Полот хан)– Кокондун акыркы ханы. Азаттык жана мамлекеттүүлүк [Текст] / К. Молдокасымов. – Бишкек: Махprint, 2015.
310. Молдокасымов, К. Курманжандын көз жашы [Текст] / К. Молдокасымов. – Бишкек: Кыргызстан, 1991. – 16 б.

311. Молдокасымов, К. Полот хан [Текст] / К. Молдокасымов // Мурас. – 1991. – №1. – 28-33-бб.
312. Музипов, Г. Мой учитель [Текст] / Г. Музипов // Мугалимдер газетасы. – 1980, 25-июль.
313. Муминов, И.М. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане (конец XIX и начало XX вв.) [Текст] / И.М. Муминов. – Ташкент: Узгосиздат, 1957. – 215 с.
314. Мунаввар кори, А. Танланган асарлар [Текст] / А. Мунаввар кори. – Тошкент: Маънавият, 2003. – 176 б.
315. Муратов, А. Жолдошовдун жолу: өмүр баяндык повесть [Текст] / А. Муратов. – Бишкек: Айат, 2016. – 104 б.
316. Муратов, А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы [Текст] / А. Муратов. – Бишкек: Турар, 2011. – 604 б.
317. Муратов, А. Такталбаган Токтогул. Адабий-тарыхый изилдөө [Текст] / А. Муратов. – Бишкек: Айат, 2014. – 180 б.
318. Мурзакул, Датка уулу // Китепте: Жалалабат облусу: энциклопедия [Текст] / Мурзакул, Датка уулу. – Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2003. – 380-381-бб.
319. Мусулман балдары үчүн адеп-ахлак китеби. / Даярдагандар Д. Абдылда уулу, Ө. Чотонов. – Бишкек, 2002. – 96 б.
320. Мухамеджанов, А. История Узбекистана [Текст]: учебник для 7 класса / А. Мухамеджанов. – Ташкент, 2001. – 264 с.
321. Мухаммаджанов, А. Школа и педагогическая мысль узбекского народа XIX начала XX века [Текст] / А. Мухаммаджанов. – Ташкент: Фан, 1978. – 104 с.
322. Мухаммаджанов, А. Школа и педагогическая мысль узбекского народа XIX начала XX вв [Текст] / А. Мухаммаджанов. – Ташкент: Фан, 1978.
323. Мухаммаджонова, М.Т. Этические взгляды Джалолуддина Руми [Текст] / М.Т. Мухаммаджонова. – Душанбе, 2001. – 168 с.
324. Мухаммедходжаев, А. Гносеология суфизма [Текст] / А.

Мухаммедходжаев. – Душанбе, 1990. – 112 с.

325. Мырзабаева, Н.С. Алымбек датканын XIX кылымдагы коомдук-саясий агартуучулук ишмердүүлүгү. Алымбек датка жана анын доору [Текст] / Н.С. Мырзабаева. – Бишкек: MaxPrint, 2016.

326. Набиев, Р.Н. Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худояр-хана) [Текст] / Р.Н. Набиев. – Ташкент: Фан, 1973. – 226 с.

327. Набиев, Ф.Н. Проблемы и противоречия социальной политики в Туркестане (1917-1924 гг.) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра ист. наук / Ф.Н. Набиев. – Ташкент, 1995. – 47 с.

328. Наджип, Э.Н. Махмуд Кашгари и его словарь Диван-у лугат ит-турк // Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. [Текст] / Э.Н. Наджип. – М.: Наука, 1989. – 283 с.

329. Наливкин, В.П. Положение вакфного дела в Туркестанском крае до и после его завоевания [Текст] / В.П. Наливкин // Новый Маргелан, 1904. – С. 51-56.

330. Наливкин, В.П. Краткая история Кокандского ханства [Текст] / В.П. Наливкин. – Казань, 1886. – 230 с.

331. Наливкин, В.П. Сведения о состоянии туземных медресе Сырдарьинской области в 1890-1891 учебном году [Текст] / В.П. Наливкин. – Ташкент, 1916. – 16 с.

332. Наливкин, В.П. Туземцы раньше и теперь [Текст] / В.П. Наливкин. – Ташкент: Тип. А.Л. Кирснера, 1913. – 144 с.

333. Наливкин, В.П. Что дает Среднеазиатская мусульманская школа в образовательном и воспитательном отношениях? [Текст] / В.П. Наливкин. – СПб, 1900. – 480 с.

334. Наливкин, В.П. Краткая история Кокандского ханства [Текст] / В.П. Наливкин. – Казань, 1886.

335. Наливкин, В.П. Туземный пролетариат [Текст] / В.П. Наливкин // Туркестанские ведомости. – 1917. – №40, 41, 44, 50, 55, 62, 72.

336. Наливкин, В.П. Туземцы раньше и теперь: Этнографические очерки о

тюрко-монгольском населении Туркестанского края [Текст] / В.П. Наливкин. – 2-е изд. – М.: URSS, 2012. – 148 с.

337. Наливкин, В.П. Народное образование в Туркестанском крае: ист.-стат. очерк [Текст] / В.П. Наливкин // Туркестанские ведомости. – 1899, 22 августа.

338. Наливкин, В.П. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы [Текст] / В.П. Наливкин, М.В. Наливкина. – Казань, 1886. – 245 с.

339. Намозова, Н. Хожи Муиннинг публицистик ва муаррирлик фаолияти. [Текст]: филол. фанлари номзоди. ... дис. автореф. / Н. Намозова. – Тошкент, 2005. – 20 б.

340. Национально-освободительное восстание казахских трудящихся против царизма в 1916 г.: Сборник воспоминания и материалов. – Алматы, 1937. – 297 с.

341. Новиков, А.М. Методология образования [Текст] / А.М. Новиков. – М., 2002. – 320 с.

342. Нуритдинова, З.Г. Очерки истории школы и педагогической мысли древнего и средневекового Востока [Текст] / З.Г. Нуритдинова // Сб. науч. трудов. – М., 1988. – 198 с.

343. Нурмолдо [Текст] / Нурмолдо. – Бишкек, 2003. – 521 б.

344. Нурмолдо. Замана ырлар [Текст] / Нурмолдо. – Ала-Бука, 1995.

345. Нурмолдо. Молдо Кыргыз медресесиндеги ырлар [Текст] / Нурмолдо. – Ала-Бука, 1997.

346. Нурмолдо. Чыгармалардын 1 томдугу [Текст] / Нурмолдо. – Бишкек, 2003.

347. Обзор Ферганской области за 1888 год // Новый Маргелан, 1889.

348. Обзор Ферганской области за 1890 год // Новый Маргелан, 1893.

349. Обзор Ферганской области за 1894 год // Новый Маргелан, 1896.

350. Обзор Ферганской области за 1898 год // Новый Маргелан, 1900.

351. Обзор Ферганской области за 1899 год // Новый Маргелан, 1901.

352. Обидов, И.О. История развития народного образования в Таджикской

ССР (1917-1967) [Текст] / И.О. Обидов. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 296 с.

353. Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // Записки Русского географического Общества. – СПб, 1849. – Т. 3.

354. Одилов, Н. Мироззрение Джалолиддина Руми [Текст] / Н. Одилов. – Душанбе, 1974. – 111 с.

355. Осман Нури, Т. Мевлана Желаледдин Руминин Месневисинен. Бир кумура суу [Текст] / Т. Осман Нури. – Бишкек, 2007.

356. Осмонкулов, А. Башаты тунуктун багы мөмөлүү же Эшенаалы Арабаевдин өмүрүнүн, ишмердүүлүгүнүн айрым жактары жагдайында [Текст] / А. Осмонкулов // Zaman Кыргызстан. – 1997, 14-февраль.

357. Осмонкулов, А. Жалпы билим берүүчү мектептерде кыргыз тилин окутуунун тарыхы [Текст] / А. Осмонкулов. – Бишкек, 2006. – 426 б.

358. Осмонкулов, А. И. Арабаев – көрүнүктүү агартуучу [Текст] / А. Осмонкулов. – Бишкек, 2007. – 18 б.

359. Остроумов, Н.П. К вопросу о государственном языке в инородческих школах Туркестанского края [Текст] / Н.П. Остроумов // Туркестанский сборник. – Ташкент, 1908. – Т. 477. – С. 2-4.

360. Остроумов, Н.П. Исламоведение. Введение в курс исламоведения [Текст] / Н.П. Остроумов. – Ташкент: Издание Туркестанской ведомости, 1914. – 216 с.

361. Остроумов, Н.П. К истории народного образования в Туркестанском крае [Текст] / Н.П. Остроумов. – Ташкент, 1899. – 287 с.

362. Очерки истории педагогической науки в СССР (1917-1980) / Под ред. Н.П. Кузина, М.Н. Колмаковой. – М., 1986. – 288 с.

363. Очерки истории татарской общественной мысли. – Казань, 2000. – 191 с.

364. Очерки истории школы и педагогической мысли древнего и средневекового Востока // Сб. научн. трудов / Под ред. К.И. Салимовой. – М.: АПН ССР, 1988. – 198 с.

365. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1917-

1941 гг.) / Отв. ред. А.П. Кузин, М.Н. Колмакова, З.И. Равкин. – М., 1980. – 456 с.

366. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1941-1961 гг.) / Под ред. Ф.Г. Панарина, М.Н. Колмаковой, З.И. Равкина. – М.: 1988. – 272 с.

367. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1961-1986 гг.) / Под ред. Ф.Г. Паначина, М.Н. Колмаковой, З.И. Равкина. – М.: 1987. – 416 с.

368. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / Отв. ред. А.И. Пискунов. – М., 1976. – 606 с.

369. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX начало XX в. / Под ред. Э.Д. Днепров, С.Ф. Егорова, Ф.Г. Паначина, Б.К. Тебиева. – М., 1991. – 448 с.

370. Очерки по истории педагогических учений. / Сост. В.В. Успенский, В.Н. Ивановский, А.В. Ельчанинов и др. – М.: Польза, 1991. – 231 с.

371. Өмүрбеков, Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX ортосу XX к. башы) [Текст] / Т.Н. Өмүрбеков. – Бишкек: Бийиктик, 2003. – 288 б.

372. Өмүрбеков, Т.Н. Кыргыздардын жана Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхы. XVII-XX кк. башы [Текст] / Т.Н. Өмүрбеков, Т.К. Чоротегин. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 186 б.

373. Өмүрзакова, Т. Курманжан датка. Доор. Инсан. Ишмердүүлүк [Текст] / Т. Өмүрзакова. – Бишкек: Кыргызстан, 2002. – 206 б.

374. Пален, К.К. Отчет по ревизии учебного дела Туркестанского края [Текст] / К.К. Пален. – СПб, 1910. – 270 с.

375. Пантусов, Н.Н. Архив Кокандского хана [Текст] / Н.Н. Пантусов // Туркестанские ведомости. – 1876. – №12.

376. Пантусов, Н.Н. О податях и повинностях, существовавших в бывшем Кокандском ханстве и последнее время правления Худаярхана [Текст] / Н.Н. Пантусов // Туркестанские ведомости. – 1876. – №16.

377. Пантусов, Н.Н. Податные сборы в Коканде [Текст] / Н.Н. Пантусов // Туркестанские ведомости. – 1876. – №13.
378. Пантусов, Н.Н. Сборы и пошлины в бывшем Кокандском ханстве [Текст] / Н.Н. Пантусов // Туркестанские ведомости. – 1876. – №17.
379. Педагогика: педагогические теории, системы, технологии: Учебник / Под ред. С.А. Смирнова. – М.: Академия, 1999. – 512 с.
380. Педагогика: Учебное пособие для студентов пед. институтов / Под ред. Ю.К. Бабанского. – М.: Просвещение, 1983. – 608 с.
381. Педагогика. Учебник / Под ред. Л.П. Крившенко. – М., 2005. – 417 с.
382. Педагогикалык изденүү / Түз. И.Н. Баженова, Котор. И. Бекбоев ж.б. – Фрунзе: Педагогика, 1989. – 608 б.
383. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т.LXXXIX. Ферганская область. – СПб, 1904.
384. Перченко, Р.Л. Основы педагогики [Текст] / Р.Л. Перченко. – М.: 2003.
385. Песталоцци, И.Г. Избранные педагогические сочинения [Текст] / И.Г. Песталоцци. – М., 1981. – Т. 2. – 416 с.
386. Пидкасистый, П.И. Педагогика [Текст] / П.И. Пидкасистый. – М.: Роспедагентство, 1996.
387. Пискунов, А.И. История педагогики как учебный предмет [Текст] / А.И. Пискунов // Советская педагогика. – 1983. – №7. – С. 79-84.
388. Плоских, В.М. Старинный Ош [Текст] / В.М. Плоских, В. Галицкий. – Фрунзе, 1979.
389. Плоских, В.М. Вакф медресе Алымбека [Текст] / В.М. Плоских // Страницы истории и материальной культуры Киргизстана (досоветский период). – Фрунзе: Илим, 1975.
390. Подласый, И.П. Педагогика [Текст]: учебник / И.П.Подласый – М.: Высшее образование, 2006. – 340 с.
391. Подласый, И.П. Педагогика. Новый курс [Текст]: учебник для студентов пед. вузов / И.П. Подласый. – М., 1996.

392. Пулатов, Т. Прошлое и будущее народного просвещения в Таджикистане [Текст] / Т. Пулатов. – Душанбе, 1960. – 114 с.
393. Путеводитель по Туркстану и железным дорогам Средней Азии и Ташкента. – СПб, 1904.
394. Равкин, З.И. Актуальные проблемы методологии историко-педагогических исследований [Текст] / З.И. Равкин. – М., 1993.
395. Равкин, З.И. Вопросы изучения всемирного историко-педагогического процесса [Текст] / З.И. Равкин // Советская педагогика. – 1986. – №5. – С. 53-58.
396. Равкин, З.И. Историзм как методологический принцип педагогики [Текст] / З.И. Равкин // Советская педагогика. – 1985. – №10. – С. 47-54.
397. Равкин, З.И. Историко-педагогическая наука: задачи и перспективы [Текст] / З.И. Равкин // Советская педагогика. – 1987. – №3. – С. 115-120.
398. Равкин, З.И. Методологическая функция историко-педагогических исследований [Текст] / З.И. Равкин // Советская педагогика. – 1984. – №12. – С. 50-56.
399. Равкин, З.И. Мифы и реалии в истории отечественной школы [Текст] / З.И. Равкин // Советская педагогика. – 1991 – №10. – С. 110-117.
400. Равкин, З.И. Основные проблемы развития теории и практики общеобразовательной школы РСФСР (1917-1931 гг.) [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / З.И. Равкин. – Йошкар-Ола, 1965. – 469 с.
401. Равкин, З.И. Современные проблемы историко-педагогических исследований [Текст] / З.И. Равкин // Педагогика. – 1994. – №1. – С. 89-96.
402. Равкин, З.И. Тенденции развития методологических проблем советской педагогики в период зрелого социализма [Текст] / З.И. Равкин // Советская педагогика. – 1981. – №3. – С. 44-52.
403. Раджабов, З. Из истории общественно-политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX в. [Текст] / З. Раджабов. – Сталинабад: Таджикгосиздат, 1957. – 460 с.
404. Ражабов, К. Фаргона водийсидаги истилолчилик аракати: мояти ва асосий босичлари (1918-йй.) [Текст]: тарих фан. номзоди ... дис. / К. Ражабов. –

Тошкент, 1994. – 175 б.

405. Расул, Заде. О пантуранизме [Текст] / Расул Заде // Тюрский мир. – 1991. – №1. – С. 17-29.

406. Расулов, Б.М. Ўзбекистондаги мусулмон мактаб ва мадрасалари тарихидан (XIX аср охири XX асрнинг 20-йиллари) [Текст]: тарих фан. номз..дисс. 07.00.01 / Б.М. Расулов. – Андижон, 1996. – 173 б.

407. Рахимий, Ш. Просвещение узбеков [Текст] / Ш. Рахимий. // Наука и просвещение. – Ташкент, 1922. – №2. – С. 16-19.

408. Рахимов, Р. Традиционное начальное школьное обучение детей у народов Средней Азии (конец XIX начала XX вв.) [Текст] / Р. Рахимов // Сборник Музея антропологии и этнографии. – Л., 1989. – Вып. 43. – С. 109-132.

409. Рахимов, С.Р. Психолого-педагогические взгляды Абу Али Ибн Сины [Текст] / – Ташкент: Ўқитувчи, 1979. – 168 с.

410. Рахимов, С.Р. Психолого-педагогические взгляды Абу Али Ибн Сины. К 1000-летию со дня рождения [Текст] / С.Р. Рахимов. – Ташкент: Узбекистан, 1975. – 352 с.

411. Рахимова, М.Р. Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы [Текст] / М.Р. Рахимова, Т.В. Панкова, А.Т. Калдыбаева. – Бишкек, 2002. – 269 б.

412. Рахимий, Ш. Ўзбек маорифининг ўтгандаги ва ҳозирги ҳоли (Маориф ҳафтаси муноса-бати билан чиққан) [Текст] / Ш. Рахимий. – Тошкент: Туркдавнашр, 1923. – 441 б.

413. Розенфельд, Б.А. Астрономический труд ал-Бируни [Текст] / Б.А. Розенфельд // Книга вразумления начаткам науки звезд. Историко-астрономические исследования. – М.: Наука, 1975. – С. 205-226.

414. Розенфельд, Б.А. Абу-Райхан ал-Бируни, 973-1048 [Текст] / Б.А. Розенфельд, М.М. Рожанская, З.К. Соколовская // Книга вразумления начаткам науки звезд. – М.: Наука, 1973. – 272 с.

415. Ростиславов, М.Н. Очерк о видах земельной собственности и поземельный вопрос в Туркестанском крае [Текст] / М.Н. Ростиславов. – СПб,

1876. – 335 с

416. Рубинштейн, С.Л. Проблемы общей психологии [Текст] / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1973. – 423 б.

417. Рыскултегин, К. Нурмолдо жана биздин таржымалыбыз // Китепте: Нурмолдо. Чыгармалардын 1 томдугу [Текст] / К. Рыскултегин. – Бишкек, 2003. – 576 б.

418. Савицкий, А.П. Некоторые данные об исламских учреждениях и политика царских властей в Туркестане [Текст] / А.П. Савицкий // Труды САГУ. – Ташкент, 1956.

419. Савицкий, А.П. Поземельный вопрос в Туркестане [Текст] / А.П. Савицкий. – Ташкент: САГУ, 1963. – 123 с.

420. Садыков, Х.У. Бируни и его работы по астрономии и математической географии [Текст] / Х.У. Садыков. – М., 1953. – 152 с.

421. Саидов, Х. Мамудхўжа Бебудийнинг публицистик ва муаррирлик фольоти. [Текст]: филол. фанлари номзоди ... дис. / Х. Саидов. – Тошкент, 1998. – 137 б.

422. Салам, Самир. Али Саид. Общепедагогические и гуманистические идеи Абу Наср Аль-Фараби [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Салам, Самир. Али Саид. – Казань, 1998. – 20 с.

423. Салиев, А. Акыл-эс дүйнөсү жана көркөм элес [Текст] / А. Салиев. – Фрунзе: Мектеп, 1981. – 256 б.

424. Салиев, А. Жизнь – в стихах: Заметки об эстетической природе поэзии [Текст] / А. Салиев. – Фрунзе: Илим, 1962. – 225 с.

425. Салиев, А. Мышление как система [Текст] / А. Салиев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1974. – 247 с.

426. Салиев, А. Человек входит в мир: Сборник статей [Текст] / А. Салиев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1983. – 272 с.

427. Салиев, А. Человеческая психология и искусство [Текст] / А.Салиев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980. – 308 с.

428. Салиев, А. Что такое мысль: В порядке обсуждения проблемы [Текст]

/ А. Салиев. – Фрунзе: Илим, 1971. – 232 с.

429. Салижонова, Г.Ф. Учебно-просветительские очаги в Туркестане, их общественные значение (конец XIX начало XX вв.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Г.Ф. Салижонова. – Ташкент, 1998. – 24 с.

430. Сарбасова, К. Казирги казак педагогика гылымындагы ал-Фарабидин, Ж. Баласагунидин, М. Кашкаридин таалим-тарбиелик идеялары [Текст]: пед. гыл. д-ры ... дис. автореф.: 13.00.01 / К. Сарбасова. – Караганды, 2008. – 40 б.

431. Сатыбекова, С.К. Гуманизм Аль-Фараби [Текст] / С.К. Сатыбекова. – Алма-Ата: Наука, 1975. – 144 с.

432. Сейтхалилов, Э. Педагогический словарь-справочник [Текст] / Э. Сейтхалилов / Под общ. ред. Б.Ю. Ходиева. – Тошкент: Согдиана, 2011. – 718 с.

433. Селевко, Г.К. Современные образовательные технологии [Текст]: учебное пособие / Г.К. Селевко. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.

434. Сираждинов, С.Х. Аль-Хорезми – выдающийся математик и астроном средневековья [Текст] / С.Х. Сираждинов, Г.П. Матвиевская. – М.: Просвещение, 1983.

435. Сираждинов, С.Х. Абу Райхан Беруни и его математические труды [Текст]: пособие для учащихся / С.Х. Сираждинов, Г.П. Матвиевская. – М.: Просвещение, 1978. – 95 с.

436. Сластенин, В.А. Педагогическое наследие П.Ф.Каптерева и современность [Текст] / В.А. Сластенин // Педагогика. – 1999. – №5. – С. 76-81.

437. Сластенин, В.А. Педагогика [Текст] / В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко, Е.Н.Шиянов. – М., 1997. – 512 с.

438. Сластенин, В.А. Введение в педагогическую аксиологию: [Текст]: учебное пособие для студ. высш. пед. учеб. Заведений / В.А. Сластенин, Г.И. Чижакова. – М., 2003. – 192 с.

439. Смирнова-Ракитина, В.А. Авиценна (Абу Али Ибн Сина). Серия ЖЗЛ [Текст] / В.А. Смирнова-Ракитина. – М.: Молодая гвардия, 1958.

440. Сооронов, О. Бузук телефондон бууланган сөз / Китепте: Молдо Нияз. Санат дигарастар [Текст] / О. Сооронов. – Бишкек: Учкун, 1993. – 159 б.

441. Сооронов, О. Нурмолдо Өмүр жана өлүм [Текст] / О. Сооронов // Кыргыз адабияты, 2015, 28-август.

442. Сооронов, О. Токтогулдун Анжиян көтөрүлүшү жөнүндөгү аңгемеси [Текст] / О. Сооронов // Жаңы Ордо. – 2011, 9-декабрь.

443. Старр, С.Ф. Жоготулган агартуу. Борбордук Азиянын алтын доору араб басып алууларынан Темирланга чейин [Текст] / С.Ф. Старр. – Бишкек, 2017. – 676 б.

444. Статистический обзор Ферганской области за 1904 год. – Новый Маргелан, 1905.

445. Статистический обзор Ферганской области за 1905 год. – Скобелев, 1908.

446. Статистический обзор Ферганской области за 1906 год. – Скобелев, 1908.

447. Статистический обзор Ферганской области за 1907 год. – Скобелев.

448. Статистический обзор Ферганской области за 1908 год. – Скобелев.

449. Статистический обзор Ферганской области за 1909 год. – Скобелев, 1911.

450. Султангалиева, Г.С. Джадидизм и взаимодействие тюркоязычных народов Урало-Поволжья, Казакстана [Текст] / Г.С. Султангалиева // Вестник КазГУ им. Аль-Фараби. Сер. История. – 2001. – №3 (22). – С. 38.

451. Султанова, М.Ш. XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башындагы Түштүк Кыргызстандагы билим берүүнүн абалы [Текст]: тарых илим. канд. ... дисс. автореф.: 07.00.07 / М.Ш. Султанова. – Ош, 2007. – 19 б.

452. Султанова, М.Ш. XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башындагы Түштүк Кыргызстандагы билим берүүнүн абалы [Текст] / М.Ш. Султанова. – Ош, 2007.

453. Султонов, У.А. Муҳаммад Солиххўжа ва унинг Тарихи жадидаи Тошканд асари муҳим тарихий манба сифатида [Текст]: тарих фан. номз. ... дисс.: 07.00.01 / У.А. Султонов. – Тошкент, 2007. – 173 б.

454. Сыдыкбеков, Т. Кут белгиси – билик. Куттуу билим: дастан [Текст] /

- Т. Сыдыкбеков / Котор. Т. Козубеков. – М.: НИК, 1993. – 4-б.
455. Сыдыков, О. Тарых кыргыз Шадмания [Текст] / О. Сыдыков. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990.
456. Сыдыков, О. Тарых кыргыз Шадмания. Кыргыз санжырасы [Текст] / О. Сыдыков. – Уфа, 1914.
457. Таджиева, З.Г. Научная деятельность и педагогические воззрения Абу Райхана Беруни [Текст] / З.Г. Таджиева. – Тошкент: Фан, 2008. – 116 с.
458. Тахиров, М. Педагогические взгляды Мирзы Улугбека [Текст] / М. Тахиров. – Ташкент: Фан, 1984. – 73 с.
459. Таштемиров, Ж. Токтогулдун айтыштарынын өзгөчөлүктөрү. Адабий изилдөөлөр [Текст] / Ж. Таштемиров. – Фрунзе: Адабият, 1989.
460. Тенишев, Э. Улуттук доорго чейинки кыргыз адабий тили жөнүндө [Текст] / Э. Тенишев // Ала-Тоо. – 1989. – №9. – 145-б.
461. Тимофеев, И.В. Бируни [Текст] / И.В. Тимофеев. – М.: Молодая гвардия, 1986. – 304 с.
462. Тимофеев, И.В. Бируни [Текст] / И.В. Тимофеев. – М.: Молодая гвардия, 1986. – 304 с.
463. Тллашев, Х.Х. Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи Средневековья [Текст] / Х.Х. Тллашев. – Ташкент, Фан, 1989. – 148 с.
464. Тожихмедова, М.Х. Исторические памятники города Наманган [Текст] / М.Х. Тожихмедова // Молодой ученый. – 2014. – №3. – С. 738-739.
465. Токтогул району: энциклопедия / Баш редактор Ү. Асанов. – Бишкек, 2005.
466. Толстой, Л.Н. Педагогические сочинения [Текст] / Л.Н. Толстой. – М.: Педагогика, 1989. – 542 с.
467. Тошкулов, Д. Основные направления политико-правовой мысли народов Узбекистана во второй половине XIX первой четверти XX вв. [Текст]: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Д. Тошкулов. – Тошкент, 1995. – 48 с.
468. Троицкая, А.Л. Архив Кокандских ханов XIX в [Текст] / А.Л.

Троицкая // Труды публ. библ. Салтыкова-Щедрина. – 1957. – Том 11. – С. 185-209.

469. Троицкая, А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века [Текст] / А.Л. Троицкая. – М.: Наука, 1968. – 583 с.

470. Троицкая, А.Л. Материалы по истории Кокандского ханства XIX века. По документам архива Кокандских ханов [Текст] / А.Л. Троицкая. – М.: Наука, 1969. – 155 с.

471. Троицкая, А.Л. Сагира в Кокандском ханстве (XIX в.) // В кн: Исследования по истории культуры народов Востока [Текст] / А.Л. Троицкая. – М.-Л., 1960. – С. 271-279.

472. Турдиев, Ш. Берегите мудрецов. Судьба и смерть Махмудходжа Бехбуди [Текст] / Ш. Турдиев // Звезда Востока. – Ташкент, 1991. – №5. – С. 83-86.

473. Турдиев, Ш. Мамудхўжа Бебудий [Текст] / Ш. Турдиев // Мулоот. – Тошкент, 1994. – №4. – 52-54-бб.

474. Турсунов, И. Ўзбекистон маорифчиларининг истилол йўлидаги кураш тарихидан [Текст]: тарих фанл. д-ру. ... дис. / И. Турсунов. – Тошкент, 1993. – 346 б.

475. Ўзбек педагогикаси антологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 464 б.

476. Ўзбек педагогикаси антологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 478 б.

477. Узбекистон ССР тарихи. – Тошкент, 1967. – Т. 2. – 770 б.

478. Урстанбеков, Б. Кыргыз тарыхы [Текст]: кыскача энциклопедиялык сөздүк / Б. Урстанбеков, Т. Чороев. – Фрунзе, 1990. – 288 б.

479. Усенбаев, К.У. Общественно-экономические отношения киргизов (вторая половина XIX начала XX вв.) [Текст] / К.У. Усенбаев. – Фрунзе: Илим, 1980. – 321 с.

480. Ушинский, К.Д. Избранные педагогические произведения [Текст] / К.Д. Ушинский. – М., 1968. – 557 с.

481. Ушинский, К.Д. Избранные педагогические сочинения [Текст] / К.Д. Ушинский. – М.: Педагогика, 1988. – 414 с.

482. Ушинский, К.Д. Материалы к третьему тому педагогической антропологии [Текст] / К.Д. Ушинский. – М., 1950. – 665 с.
483. Ушинский, К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт антропологии [Текст] / К.Д. Ушинский. – М., 1948. – 774 с.
484. Ушинский, К.Д. Избранные педагогические сочинения [Текст] / К.Д. Ушинский. – М.: Педагогика, 1974. – Т. 1. – 584 с.
485. Ушинский, К.Д. О народности в общественном воспитании [Текст]: избр. пед. соч.: В 2 томах / К.Д. Ушинский. – М.: Педагогика, 1974. – Т. 1. – С. 51-123.
486. Ушинский, К.Д. Проблемы педагогики [Текст] / К.Д. Ушинский. – М.: УРАО, 2002. – 529 с.
487. Фитрат, А. Танланган асарлар. I жилд. Шеърлар, насрий асарлар, драмалар [Текст] / А. Фитрат. – Тошкент: Маънавият, 2000. – 255 б.
488. Фитрат, А. Танланган асарлар. II жилд. Илмий асарлар [Текст] / А. Фитрат. – Тошкент: Маънавият, 2003. – 257 б.
489. Фитрат, А. Танланган асарлар. III жилд. Драмалар, маолалар [Текст] / А. Фитрат. – Тошкент: Маънавият, 2000. – 209 б.
490. Фиш, Р.Г. Джалаледдин Руми [Текст] / Р.Г. Фиш. – М., 1985. – 268 с.
491. Фиш, Р.Г. Джалалиддин Руми [Текст] / Р.Г. Фиш – М.: Молодая гвардия, 1960.
492. Фокин, А. Научно-педагогическая деятельность Николая Ильминского и формирование этноконфессионального самосознания кряшения [Текст] / А. Фокин // Николай Ильминский и кряшенское национальное движения: материалы научной конференции (27 декабря 2011 г.). – Казань, 2013.
493. Фомичева, И.Г. Теоретико-методологические основания структуризации педагогического знания [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / И.Г. Фомичева. – Тюмень, 1999. – 311 с.
494. Фомичева, И.Г. Теоретико-методологические основания структуризации педагогического знания [Текст] / И.Г. Фомичева // Педагогика.

– 2001 – №9. – С. 11-19.

495. Хадистер: <https://m.my.mail.ru/community/islamjolu/multipost>

496. Хайдаров, М. Централизаторская политика советской власти в Туркестане и её последствия (1917-1924 гг.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. ист. наук / М. Хайдаров. – Ташкент, 1998. – 28 с.

497. Хайруллаев, М.М. Абу Наср аль-Фараби [Текст] / М.М. Хайруллаев. – М.: Наука, 1982.

498. Хайруллаев, М.М. Абу Наср Фараби [Текст]: Краткий очерк о жизни, деятельности и учении / М.М. Хайруллаев. – Ташкент, 1961.

499. Хайруллаев, М.М. Фараби. Эпоха и учение. К 1000 летию со дня рождения [Текст] / М.М. Хайруллаев. – Ташкент: Узбекистан, 1975. – 352 с.

500. Харламов, И.Ф. Педагогика [Текст] / И.Ф. Харламов. – Минск, 1991. – 560 с.

501. Хасанбоев, Ж. Педагогика фанидан изоҳли луғат [Текст] / Ж. Хасанбоев. – Тошкент: Фан ва технология, 2008. – 480 б.

502. Хасанов, Б. Национальная интеллигенция Узбекистана и исторические процессы (1917 – начала 50-х годов) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра ист. наук / Б. Хасанов. – Ташкент, 1998. – 54 с.

503. Холбоев, С. Миллатимизнинг маънавий отаси [Текст] / С. Холбоев. – Тошкент: Шарк, 2001.

504. Холбоев, С. Мунаввар кори [Текст] / С. Холбоев // Мулоот. – Тошкент, 1997. – №1. – 24-25-бб.

505. Хорошхин, А.П. О школьном образовании у магометан Средней Азии [Текст] / А.П. Хорошхин // Туркестанские ведомости. – Ташкент, 1876. – Ч.2. – №48.

506. Хорошхин, А.П. Очерки Кокана [Текст] / А.П. Хорошхин. – СПб, 1876. – 40 с.

507. Хорошхин, А.П. Туркестанский край в 1866 году [Текст] / А.П. Хорошхин. – СПб, 1868.

508. Хошимов, К. Педагогика тарихи [Текст] / К. Хошимов. – Тошкент:

Ўқитувчи, 1996. – 488 б.

509. Хрестоматия по истории Древнего Востока: Учебное пособие в 2-х Ч.– М.: Высшая школа, 1980. – Ч.1. – 328 с.

510. Худайкулов, А.М. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX – начало XX в.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А.М. Худайкулов. – Ташкент, 1995. – 24 с.

511. Худойкулов, Т.Д. XIX асрда Қўқон хонлигининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти [Текст]: тарих фан. номз. ... дис. / Т.Д. Худойкулов. – Тошкент, 2009. – 172 б.

512. Чернышевский, Н.Г. Сочинения в 2 томах [Текст] / Н.Г. Чернышевский. – М.: Мысль, 1986.

513. Чоротегин, Т. Абдурауф Фитрат: Изденүү менен өткөн өмүр // Азаттык, 2018. – 6-январь. https://www.azattyk.org/a/central_asia_stalinism-purge_1938_abdurauf_fitrat_blog_in-kyrgyz/28958506.html

514. Чоротегин, Т.К. Махмуд Кашгари (Барскани) жана анын Дивану лугати-т-турк сөз жыйнагы: (1072-1077) [Текст] / Т.К. Чоротегин. – Бишкек: Кыргызстан, 1997. – 169 б.

515. Чоротегин, Т.К. Улукбек Тарагай: Мусулман айымдардын билим алуусу – парыз // Азаттык, 2016. – 27-декабрь https://www.azattyk.org/a/ulugbek_muslim_women_education_blog_ky/28199000.html

516. Чукубаев, А. Классовая борьба и общественная мысль в Киргизии (1900-1917-гг.) [Текст] / А. Чукубаев. – Фрунзе, 1967.

517. Чыгыш эл адабияты / Түз., котор. Э. Эрматов. – Ош, 2001. – 252 б.

518. Шамсутдинов, Р.Т. Кўҳна ва навқирон Андижон [Текст] / Р.Т. Шамсутдинов, Б. Матбобоев, И. Жумабоев. – Тошкент: Шарқ, 2010. – 155 б.

519. Шамсутдинов, Р.Т. Андижон тарихидан лавҳалар [Текст] / Р.Т. Шамсутдинов, А.А. Исҳоқов. – Тошкент: Sharq, 2013. – 592 б.

520. Шарипов, А. Великий мыслитель Абу Райхан Бируни [Текст] / А. Шарипов. – Ташкент, Фан, 1972.

521. Шарофитдинов, О. Абдурауф Фитрат [Текст] / О. Шарофитдинов // Ёшлик. – Тошкент, 1990. – №6. – 13-14-бб.
522. Шериев, Ж. Байыркы адабият тарыхы [Текст] / Ж. Шериев. 2-бас. – Бишкек, 2000. – 230 б.
523. Шукуров, А. Мусульманские школы в Туркестане [Текст] / А. Шукуров // Наука и просвещение. – Ташкент, 1922. – №1. – С. 31-35.
524. Шушкова, М.Е. Организация управления Туркестаном в начале XX века [Текст]: дис. ... канд. ист. наук / М.Е. Шушкова. – М., 2015. – 287 с.
525. Эльконин, Д.В. Детская психология [Текст] / Д.В.Эльконин. – М.: Учпедгиз, 1960. – 328 с.
526. Эльконин, Д.Б. Введение в психологию развития: в традиции культурно-исторической теории Л.С. Выготского [Текст] / Д.Б. Эльконин. – М.: Психология, 1994. – 167 с.
527. Эльконин, Д.Б. Избранные психологические труды [Текст] / Д.Б. Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.
528. Эльконин, Д.Б. Психология обучения младшего школьника [Текст] / Д.Б. Эльконин. – М.: Знания, 1974. – 63 с.
529. Эльконин, Д.Б. Развитие устной и письменной речи учащихся [Текст] / Д.Б. Эльконин / Под ред. В.В. Давыдова, Т.А. Нежной. – М.: Психология, 1998. – 112 с.
530. Эргашев, Б.Х. Из истории становления и развития общественно-политических идей джадидизма. Идеология младобухарцев [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филос. наук / Б.Х. Эргашев. – Ташкент, 1993. – 32 с.
531. Эргашев, Б.Х. Джадиды: либералы или демократы [Текст] / Б.Х. Эргашев // Звезда Востока. – Ташкент, 1991. – №12. – С. 126-131.
532. Эркебаев, А. Кыргыз адабиятынын аз изилдеген барактары [Текст] / А. Эркебаев. – Бишкек: Учкун, 2004. – 254 б.
533. Эркебаев, М. Алымбек датка [Текст] / М. Эркебаев // Кыргыздар. – Бишкек, 1991. – 118-122-бб.
534. Эрматов, Э. Кулкожо Акматтын улуу мухити, же алгы сөз ордуна

айтылган кеп [Текст] / Э. Эрматов. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – 201 б.

535. Эрматов, Э. Молдо Нияз – жазма адабияттын көч башы [Текст]: макалалар, маектер, адабий сын пикирлер / Э. Эрматов. – Бишкек: Турар, 2013. – 424 б.

536. Эшеналы Арабаев – кыргыз элинин алгачкы агартуучу-окумуштуусу жана саясий коомдук ишмери. Жыйнак. – Бишкек: КМПУ, 2002. – 250 б.

537. Эшиев, А.М. Орто кылымдык орток түрк жана иран-тажик поэзиясындагы интеграциялык процесстер: гумандуулук идеялары [Текст] / А.М. Эшиев. – Бишкек, 2008. – 184 б.

538. Эшиев, А.М. Орто түрк доорундагы педагогикалык ойлор [Текст] / А.М. Эшиев. – Бишкек, 2006. – 308 б.

539. Ювачев, И.П. Курбан-Джан-Датха, кара-киргизская царица Алая. Глава III, IV [Текст] / И.П. Ювачев // Исторический вестник. – 1907. – №12.

540. Ювачев, И.П. Курманжан датка – алайлык кыргыздардын канышасы. Кыргыздар. Санжыра, тарых, мурас, салт [Текст] / И.П. Ювачев / Түз. К. Жусупов. – Бишкек: Кыргызстан, 1993. – Т. 1. – 241-264-бб.

541. Юдин, Э.Г. Методология науки. Системность. Деятельность [Текст] / Э.Г. Юдин. – М., 1997. – 445 с.

542. Юзликаева, Э.Р. Теория и практика общей педагогики [Текст]: учебник для направления бакалавриата область образования / Э.Р. Юзликаева, С.А. Мадьярова, Э.Э. Янбарисова, И.В. Морхова. – Тошкент, 2012. – 384 б.

543. Юнусалиев, Б.М. Молдо Нияз [Текст] / Б.М. Юнусалиев // Ала-Тоо. – 1989. – №1. – 78-85-бб.

544. Юнусалиев, Б.М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза [Текст] / Б.М. Юнусалиев // Тюркологические исследования.

Архив материалдары:

1. ГАОО. 27 оп. 1 д. 17 л. 12.
2. Кокандский краеведческий музей, архив, инв. №995, Н.В., с. 116.
3. КР СД архиви. Ф. 10, опись 15, д. №188.

4. ЎзМДА. 19-фонд, 1-ёзув, 27849-иш, 36-варақ.
5. ЎзР МДА, И.19-фонд, 1-рўйхат, 34465-иш, 10-варақ.
6. ЎзР МДА, И.19-фонд, 1-рўйхат, 34221-иш, 7-варақ.
7. ЎзР МДА, И.19-фонд, 1-рўйхат, 34527-иш, 6-варақ.
8. ЎзР МДА, И.47-фонд, 1-рўйхат, 328-иш, 32-варақ.
9. ЦГА РУз. Ф.19, 1. 332 иш. 22-б.
10. ЦГА РУз. Ф.19, 1. 332 иш. 27-б.
11. ЦГА РУз. Ф.19, 1. 332 иш. 43-б.
12. ЦГА РУз. Ф.19, 1. 332 иш. 53-54-бб.
13. ЦГА РУз. Ф. 19, оп. 1, д. 29252, л. 194-195.
14. ЦГА РУз. Ф. 19, оп. 1, д. 34194, л. 8-9.
15. ЦГА РУз. Ф. 19, оп. 1, д. 34979, л. 25-26.
16. ЦГА РУз. Ф. И. 1009, оп. 1, ед. Хр. 87, л. 97-98.
17. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 27. Д. 1510-а. Л. 178 об., 179.
18. ЦГА РУз. Ф. И-1. Оп. 27. Д. 1510-а. Л. 179. 4.
19. ЦГА РУз. Ф. И-717. Оп. 1. Д. 1.
20. ЦГА РУз. Ф.86, оп. 1, д.145, Л.Л. 1-4.
21. ЦГА РУз. Ф.И. – 19, оп. 1, д. 34937. Л. 20/а.
22. ЦГА РУз. Ф.И. – 19, оп. 1, д. 34949. Л. 2/а.
23. ЦГА РУз. Ф.И. – 19, оп. 1, д. 34949. Л. 5,5/а., 6,6/а
24. ЦГА РУз. Ф.и. – 461, оп. 1, оп. 1, д. 1116. 4-б.
25. ЦГА РУз. Ф.86, оп. 1, д.145, лл. 1-4.
26. ЦГИА России, ф.954, от 1, ед хр. 134, лл. 9-10.

ТИРКЕМЕЛЕР

Тиркеме №1

Автордун Фергана өрөөнүндөгү медресе, мечиттердин азыркы абалы менен таанышып чыккан фотолору





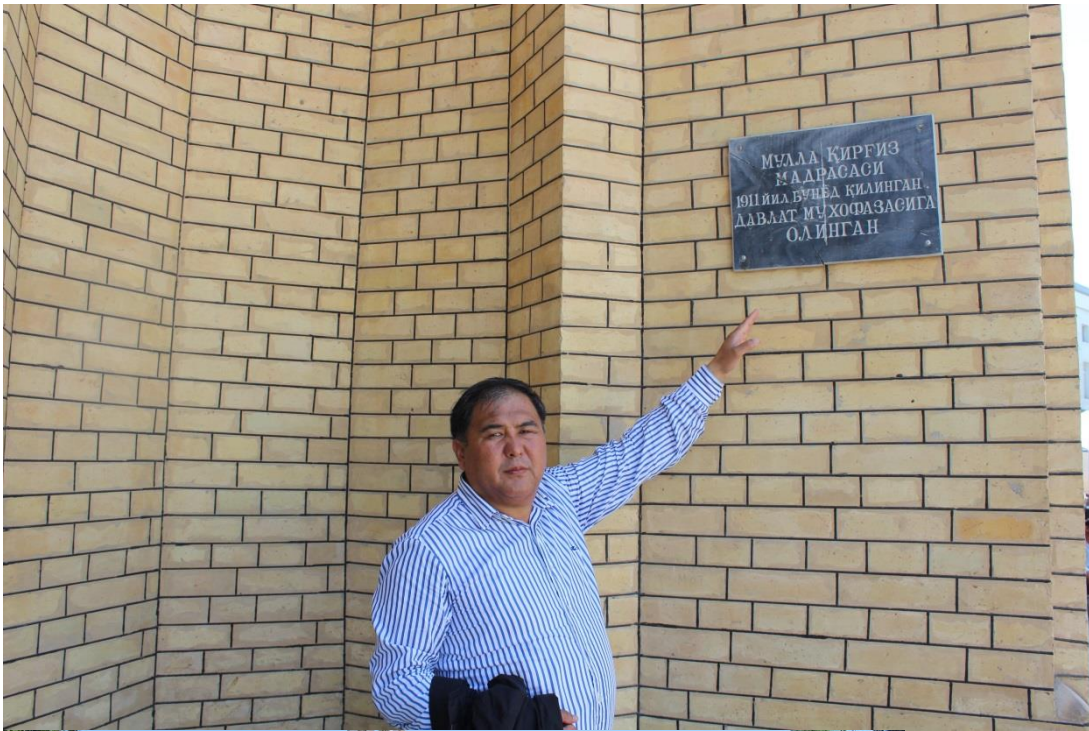


















Тиркеме №2

Алымбек датканын медресеси боюнча архивдик фотолор

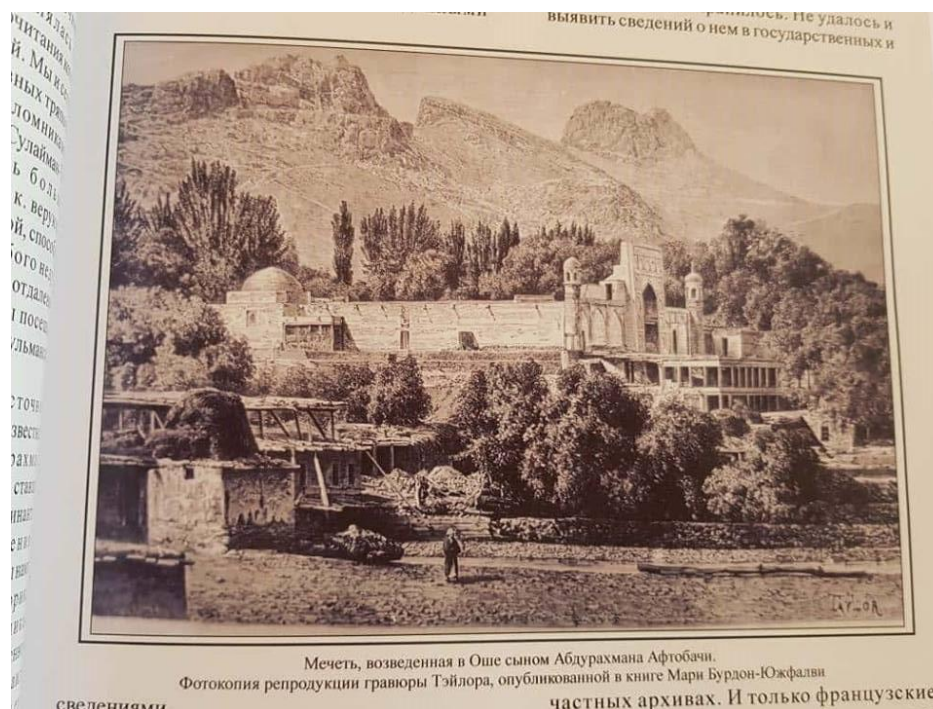




Рис. 3 Медресе Алымбека. Построено в середине XIX века. Фото Малюшицкого Ю.Н. 1926 г.

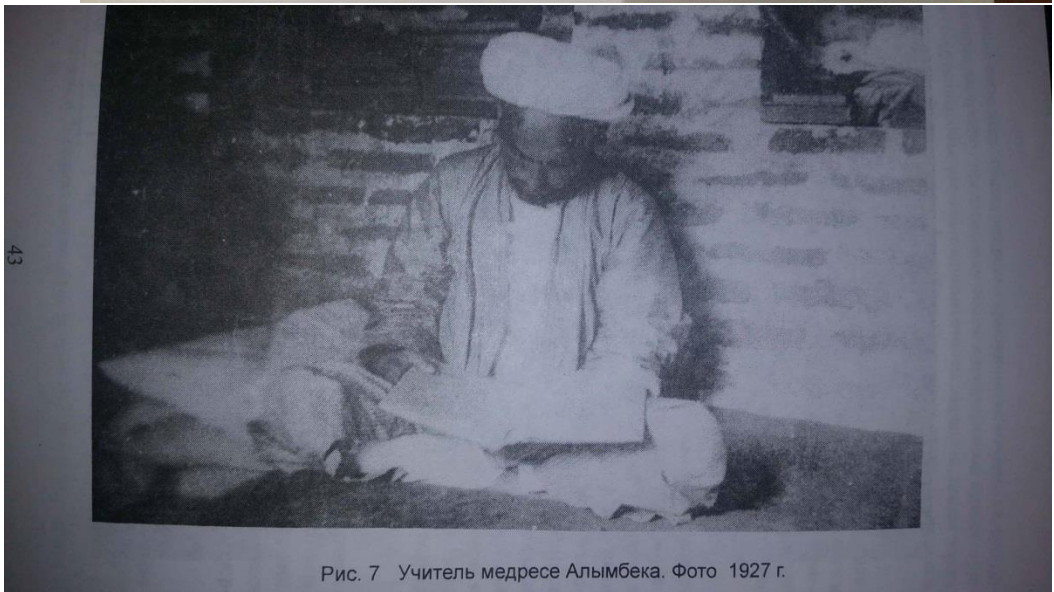


Рис. 7 Учитель медресе Алымбека. Фото 1927 г.



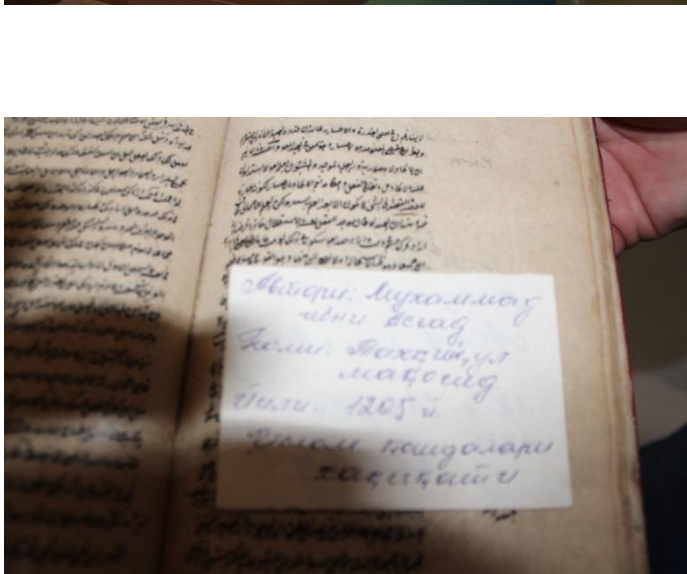
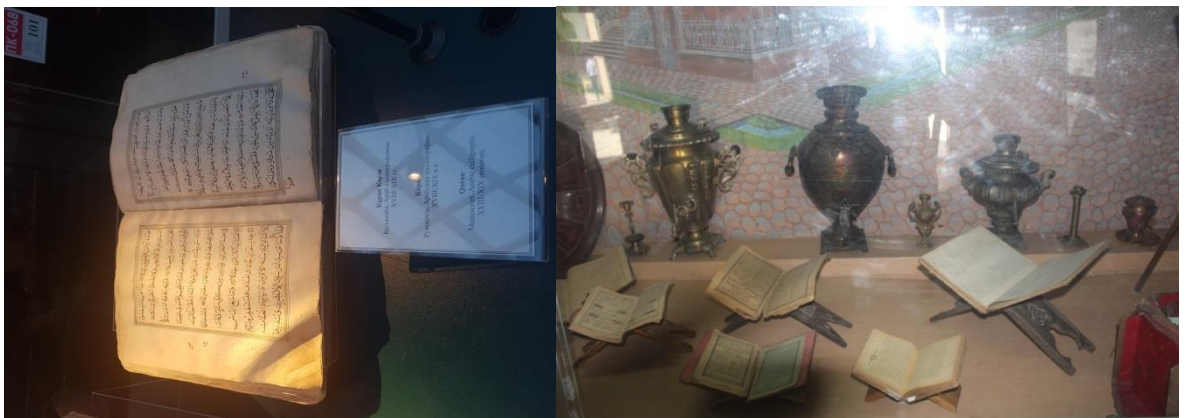
Рис. 3 Медресе Алымбека. Построено в середине XIX века. Фото Малюшицкого Ю.Н. 1926 г.



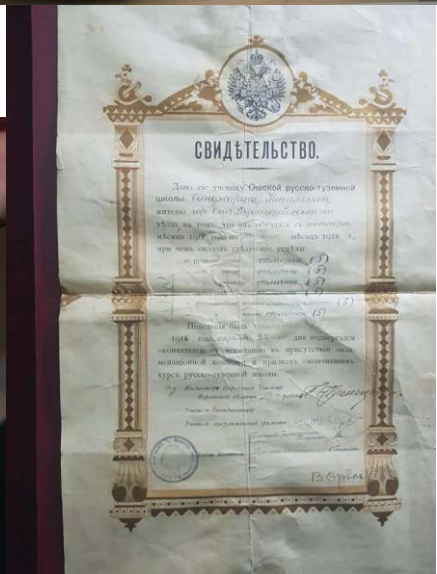
Рис 6 Учасияси медресе Алымбека. Фото 1927 г.

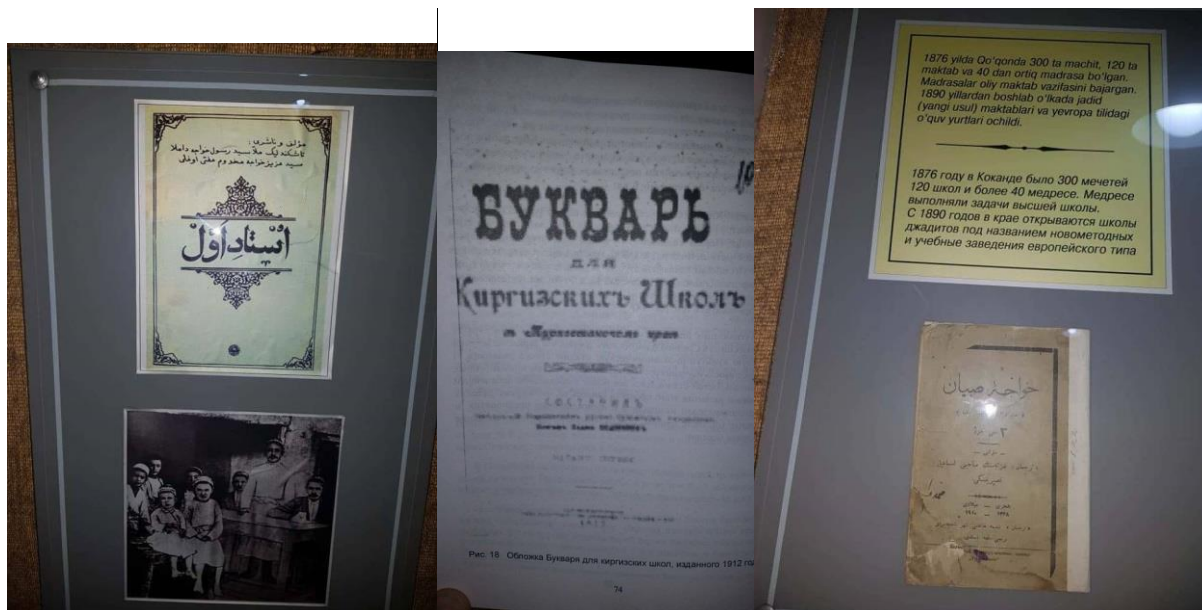
Тиркеме №3

Фергана өрөөнүнүн билим берүү уюмдарында колдонулган окуу китептери, күбөлүктөр



Мисри: Мухаммад
 ибни Абдул
 Келим: Бахадир
 махсид
 ибни: 1205 й.
 Фанон тизмалари
 тақрибий

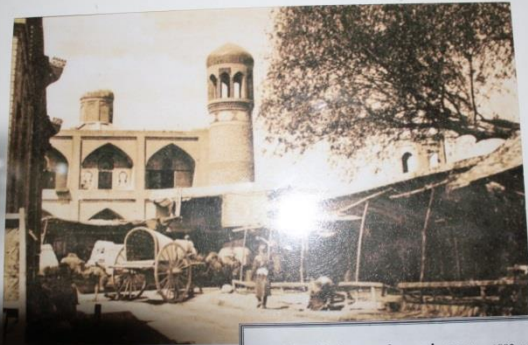




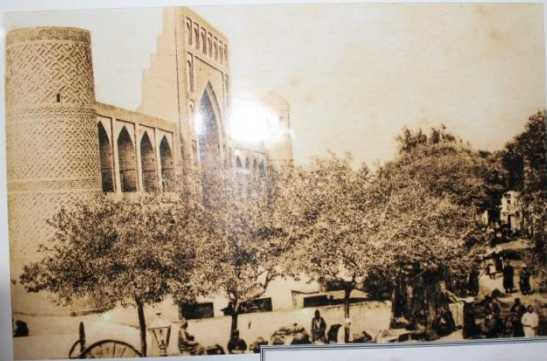
Тиркеме №4

Фергана өрөөнүнүн медреселери (архивдик сүрөттөр)





Ming Oyim madrasasi. 1217 h. – 1802 mil. yil.
Медресе Минг Ойим. 1217 хиджра. – 1802 з.
The medrese Ming Oyim. 1217 h – 1802 y



Sulton Murodbek madrasasi. 1289 h. – 1872 mil. yil.
Медресе Султана Мурадбека. 1289 хиджра. – 1872 з.
The medrese Sultan Muradbek, 1289 h - 1872 y



Madrasai Oliy. 1230 h. – 1815 mil. yil.
Медресе Олий. 1230 хиджра. – 1815 з.
The medrese Oliy. 1230 h – 1815 y



Hokim Oyim madrasasi. 1286 h. – 1869 mil. yil.
Медресе Хоким Ойим, 1286 хиджра. – 1869 з.
The medrese Hokim Oyim. 1286 h – 1869 y



Jome' masjidi. 1234 h. – 1818 mil. yil.
Мечеть Джами, 1234 хиджра. – 1818 з.
The Djome mosque. 1234 h – 1818 y

MEMORIAL YODGORLIK
MIRZAQUL BO'LIS
MADRASASI
1909-YIL
DAVLATI MUHOFAZASIDIR



Хўқандаги жаид мактабининг муаллимлари



Пўлатжон домла Қаюмов
шогирди билан. 1912 йил



Жадид мактабининг муаллимаси
Муаззам Тўражонова



Афғонбўғ қишлоғида 1911 йилда
янги усул мактабини ташкил қилган
муаллим Исмоил Жумабобев



Рис. 4. Старое медресе у базара. г. Ош. Фото Малюшицкого Ю. Н. 1920

Тиркеме №5

Ош шаарындагы каарыханалардын жайгашкан жерлери (азыркы

биздин аныктап чийген карталарыбыз)

